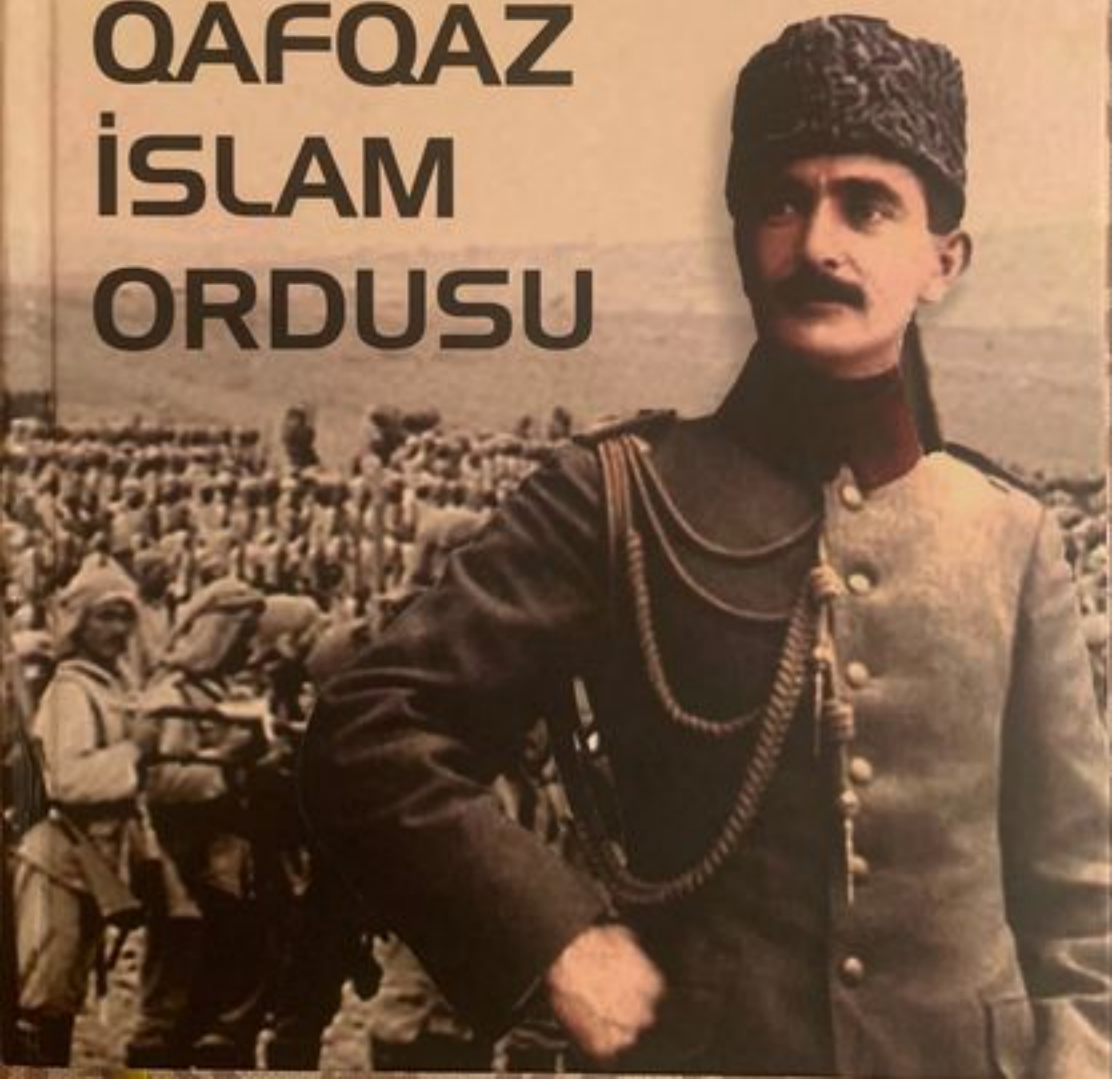

NƏSİMAN YAQUBLU

BAKININ QURTULUŞU QAFQAZ İSLAM ORDUSU

NƏSİMAN YAQUBLU

**BAKININ
QURTULUŞU.
QAFQAZ İSLAM
ORDUSU**

Bakı – 2021

Rəyçi: Boran Əziz

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Bu kitab Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəçliyiinin dəstəyi ilə nəşrə hazırlanıb.

Nəsiman Yaqublu. Bakının Qurtuluşu. Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, “Qanun” Nəşriyyatı, 2021, 208 səh.

Kitabda XX əsr Azərbaycan Milli İstiqlal mübarizəsi tarixinin ən mühüm hadisələrindən olan Bakının Qurtuluşu araşdırılıb.

Müəllif kitabda tarixi sənədləri, yazıları, faktları toplayıb oxuculara çatdırmağa çalışıb. İlk öncə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) dövründə nəşr edilmiş yazılar, sonradan isə mühacirətdə yaşamış azərbaycanlı siyasətçilərin və ziyalılardan məqalələri toplanıb oxucuya təqdim edilib.

Eyni zamanda tanınmış Azərbaycan şairlərinin Qafqaz İslam Ordusuna, qəhrəman türk əsgərlərinə həsr etdiyi şeirlər də kitaba daxil edilib.

Kitab müəllim, aspirant və tələbələr üçün faydalı olmaqla yanaşı, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri sisteminin, mühacirət mətbuatımızın öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

İSBN:

İÇİNDƏKİLƏR

I FƏSİL. Bakı uğrunda mübarizə.....	5
Azərbaycan istiqlalının elan edilməsi. Osmanlı dövləti ilə əlaqələrin yaradılması. Bakının azad edilməsinin həyati əhəmiyyəti	6
Qafqaz İslam Ordusu. Nuru Paşanın fədakarlığı. Bakının Qurtuluşu.....	17
II FƏSİL. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakının Qurtuluşunun dəyərləndirilməsi.....	27
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucuları Bakının Qurtuluşu haqqında.....	28
Dövlətin rəsmi mətbuatında – “Azərbaycan” (türkçə və rusca) qəzetində 15 Sentyabr zəfəri ilə bağlı yazılar	37
Türklərin Bakını azad etməsinə həsr olunan bədii yazılar	48
III FƏSİL. Azərbaycanlı mühacirlərin Bakının Qurtuluşu tarixini yaşatması	79
Türkiyədə nəşr edilən qəzet və jurnallar, kitablar 15 Sentyabr hadisələri haqqında	80
Almaniyada nəşr edilən qəzet və jurnallarda Bakının xilasını ilə bağlı yazılar	152
Müqavilə	171

Ədəbiyyat siyahısı.....	173
Kitabda adı çəkilən şəxsiyyətlər	176
Fotolar, sənədlər	189

I FƏSİL

BAKI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

“Bu hadisələrdən sonra fikir müxtəlifliyində olan azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərin Seymdə birgə fəaliyyəti mümkün olmur, münasibətlərdə inamsızlıq yaranırdı. Qeyd edək ki, gürcülər və ermənilər Türkiyə ilə münasibətdə ciddi siyasi ziddiyyətdə idilər. Gürcülər Batum və Acarıstanın saxlanılması cəhdində olsalar da, buna nail olmaq üçün Qars və Ərdəhanı güzəştə getməyi lazım bilirdilər. Türklərin isə Seym daxilindəki ziddiyyətlərdən məlumatları var idi. Odur ki, Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə apardığı müharibə 8 gündən artıq çəkmədi. Türklər aprelin 15-də Batumu tutdular, eyni zamanda Qarsı mühasirəyə aldılar”.

AZƏRBAYCAN İSTİQLALININ ELAN EDİLMƏSİ. OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİN YARADILMASI. BAKININ AZAD EDİLMƏSİNİN HƏYATİ ƏHƏMİYYƏTİ

1917 -ci ilin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi həyatında böyük yüksəliş dövrü idi. Artıq milli hərəkətdə üç cərəyan seçilirdi: milli demokratlar, sosialistlər və islamçılar. Xüsusi olaraq fərqlənən milli demokratlar Azərbaycanın inkişafını milli dövlətçilikdə görürdülər.

Belə vəziyyətdə Zaqafqaziyadakı siyasi təşkilatlar da fəaliyyəti gücləndirdilər. 1917-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə Zaqafqaziyadakı siyasi təşkilatların yığılacağı keçirildi və Zaqafqaziya komissarlığı yaradılması qərara alındı. Həmin ilin noyabr ayının 14-də yaradılmış yeni hökumətin tərkibi elan edildi.

1918-ci ilin fevralından, Zaqafqaziya Seyminin ilk iclasından isə Azərbaycan siyasətçilərinin Zaqafqaziya istiqlalı uğrundakı mübarizəsinin yeni mərhələsi başlandı. Həmin ilin fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın qanunverici orqanı – Zaqafqaziya Seyminin açılışı oldu. Seymdəki Azərbaycan fraksiyası 44 millət vəkildən ibarət olub. “Müsavət”, “İttihad”, “Hümmət” və “Müsəlman Sosialist bloku”nu təmsil edirdilər. 1918-ci ilin martın 14-də keçirilən Trapezund Sülh Konfransında da Türkiyə nümayəndələri artıq Zaqafqaziya nümayəndələrindən respublikaların siyasi quruluşları haqqında qətnamə tələb edirdilər.

Bundan əlavə, 1918-ci ilin mart hadisələri də Zaqafqaziya Seymindəki münasibətləri gərginləşdirdi və Azərbaycanın milli müstəqilliyi uğrundakı mübarizədə həlledici mərhələ sayıldı. Qeyd edək ki, on minə yaxın günahsız adamın ölümünə səbəb olmuş 1918-ci ilin mart faciəsi Azərbaycan tarixində ən böyük hadisələrdən idi.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri kütləvi terror və qırğınları öyrənmək məqsədi ilə ayrıca bir Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmışdı.

1918-ci ilin martın 29-da Bakı və Tiflis dəmiryolu bağlandığından şəhərdə qalan erməni silahlıları “Evelina” gəmisində Müsəlman diviziyasının bir neçə yüz əsgərini tərksilah etdikdən sonra vəziyyət gərgin həddə çatmış və Qızıl Ordu dəstəsinə atılan təxribati güllədən sonra silahlı ermənilər dinc əhaliyə hücum edərək onları amansızcasına qırmışdılar.

Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yaptıkları qanlı əməliyyatı Bakıda da tətbiq edirdilər. Əmələ və füqərə hakimiyyəti naminə “Müsavat fırqəsi ilə Milli-Müsəlman Şurası”na elani-hərb edən “Bakı Soveti” erməni alayları ilə bəliştirək 10 000 qərib müsəlmanı qətl etdi” (19, s. 33).

Qeyd edək ki, hakimiyyəti ələ keçirmək üçün mart ayında Bakıda bolşeviklərin daşnaklarla birlikdə qaldırdığı qiyam və aprel ayında Bakı quberniyasında törədilən milli qırğın xalqların təyini müqəddəratını elan etmiş Sovet Rusiyasının Azərbaycana münasibətinin təzahür forması idi (16, s.57).

Minlərlə günahsız adamın ölümünə səbəb olan ermənilərin xəya-nəti, törətdikləri qırğın haqda məlumat 1918-ci ilin aprelin 2-də Zaqaf-qaziya Seyminə çatdırıldı. Lakin Seymin bu qırğına laqeyd münasibəti azərbaycanlı nümayəndələrdə ciddi narazılıq doğurdu. Eyni zamanda, Seymin gürcü-erməni çoxluğu Bakı Sovetinə ciddi təsir göstərmək istəmirdi. Bu münasibəti görə Seymin azərbaycanlı deputatları ayrı-ayrı partiyaları təmsil etsələr də, eyni mövqeyə gəlib birgə fəaliyyətə üstünlük verdilər. Mart hadisələri milli istiqlal mübarizəsinin nəinki məqsədində, eləcə də forma və vasitələrində keyfiyyət dəyişikliyi yaratdı.

Bu hadisələrdən sonra fikir müxtəlifliyində olan azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərin Seymə birgə fəaliyyəti getdikcə mümkün olmur, münasibətlərdə inamsızlıq yaranırdı. Qeyd edək ki, gürcülər və ermənilər Türkiyə ilə münasibətdə ciddi siyasi ziddiyyətdə idilər. Gürcülər Batum və Acarıstanın saxlanması cəhdində olsalar da, buna nail olmaq üçün Qars və Ərdəhanı güzəştə getməyi lazım bilirdilər. Türklərin isə Seym daxilindəki ziddiyyətlərdən məlumatları var idi. Odur ki, Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə apardığı müharibə 8 gündən artıq çəkmədi. Türklər aprelin 15-də Batumu tutdular, eyni zamanda Qarsı mühasirəyə aldılar.

Belə vəziyyətdə aprelin 19-da Seymə daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin birgə yığılmasında onlar Zaqafqaziyanın müstəqilliyini tələb edirdilər. Azərbaycanlı nümayəndələr bildirdilər ki, əks halda onlar Azərbaycanın müstəqilliyi istiqamətində hərəkət edəcəklər.

Tezliklə gürcülər və ermənilər türklərin əsas tələbinin yerinə yetirilməsinin, yəni Brest-Litovsk müqaviləsi şərtlərinin və Zaqafqazıyanın müstəqilliyinin elanının vacibliyini dərk edib, müharibənin dayandırılması zərurəti qarşısında qaldılar. 1918-ci ilin aprelin 22-də Zaqafqazıyanın müstəqilliyi elan edildi.

Lakin Zaqafqaziya Seymi daxilində ziddiyyətlər azalmır, getdikcə gərginləşirdi. Xüsusən, Almanıyanın da Zaqafqaziyada təsirinin artması gürcülərin onlara meylini artırırdı.

Bakı məsələsi ilə bağlı Almanıyanın da mövqeyi maraqlı idi. Almanıya Bakı məsələsinə görə Rusıyanın yenidən ittifaq dövlətlərinə qarşı müharibəyə qoşulmasının öz mənafeyi baxımından təhlükəli olacağını düşünürdü. Çünki Rusiya Bakının Osmanlı ordusu tərəfindən alınmasını müharibənin səbəbi sayırdı (18, s.156). Göründüyü kimi, Bakı Qafqaz probleminin zirvə nöqtəsi halına gəlmişdi. Bir tərəfdən, cənubdan Bakıya tərəf irəliləyən ingilis əsgərləri qarşısında Bakının bir an əvvəl İttifaq dövlətləri tərəfindən işğal məcburiyyəti, digər tərəfdən, Bakının Osmanlı dövləti tərəfindən alınmasını müharibə səbəbi sayan Rusiya və Qafqazda Bakını almaq üçün kifayət qədər əsgəri olmayan Almanıya (18, s.156).

Eyni zamanda, Zaqafqaziya Seymi daxilindəki narazılıqlar, Gürcüstanın Qafqaz birliyindən çıxıb Almanıya himayəsinə keçmək istəyi artıq bu millətlərin birləşib bir orqanda fəaliyyət göstərməyini sual altına qoymuşdu.

Qeyd edək ki, ermənilərin Daşnaksütyun Partiyasının Seymdəki deputatları müsəlman burjuaziyasına belə bir siyasi təklif də etmişdilər: “Bakıda gələcək hökumətin sırf müsəlman deyil, beynəlmiləl xarakterdə olması və erməni hissələrinin Bakıda qalması”. Bunun müqabilində onlar təklif edirdi ki, Bakı Sovetini buraxmağı öz öhdələrinə götürürlər. Lakin Seymin müsəlman nümayəndələri bu şərtləri qətiyyətlə rədd edib Bakı şəhərində hakimiyyətin bölünməzliyini bildirmişdilər (17, s. 45).

Mayın 25-də gürcülər Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər.

1918-ci ilin mayın 26-da Seymin sonuncu iclası keçirildi və onun fəaliyyəti dayandırıldı. Seymin fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra 1918-ci ilin mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə bağlı buraya daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirildi və iclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdi. Sonra Milli Şuranın sədri seçkisinə başlandı.

Müsavət Partiyası M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyini irəli sürdü. **İttihad Partiyası istisna olmaqla, qalan təşkilatların səsverməsi nəticəsində M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. H.Ağayev və M.Seyidov Milli Şura sədrinin müavinləri seçildilər. Elə həmin iclasda Milli Şuranın doqquz nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı. F.X.Xoyski İcraiyyə orqanının sədri seçildi. İlk Azərbaycan hökumətinin təşkili F. X. Xoyskiyə tapşırıldı. Yaradılan ilk hökumət aşağıdakı tərkibdə idi: “Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri – F. X.Xoyski; Hərbi nazir – Xosrov bəy Sultanov; Xalq Maarif və Maliyyə naziri – Nəsim bəy Yusifbəyli; Xarici İşlər naziri – Məhəmməd Həsən Hacinski; Poçt-Teleqraf və Yollar naziri – Xudadat bəy Məlikaslanov; Əkinçilik və Əmək naziri – Əkbər ağa Şeyxülislamov; Ədliyyə naziri – Xəlil bəy Xasməmmədov; Ticarət və Sənaye naziri – Məmməd Yusif Cəfərov; Dövlət naziri – Cəmo bəy Hacinski.**

Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında (24 nəfərin iştirakı ilə) aşağıdakı məsələlər müzakirə edildi: 1. H.Ağayevin Yelizavetpoldakı (Gəncədəki) son hadisələr barədə məlumatı; 2. M.Ə.Rəsulzadənin Batumdan göndərdiyi teleqramının və məktubunun oxunması; 3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti.

Üçüncü məsələ ilə bağlı (yəni Azərbaycanın vəziyyəti) şura üzvü X.Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi vacibliyini bildirdi, F.X.Xoyski isə “Yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şuranın hələlək Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqı aparmaq üçün tamhüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə bağlı kifayətlənməyi”ni təklif etdi. Lakin Milli Şura 22 səsle (S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qaldılar)

Azərbaycan istiqlalının elanı haqqında qərardan sonra İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdi.

İstiqlal bəyannaməsi (həm “Əqdnamə”, həm də Misaqi-milli” adlandırılır) altı maddədən ibarət idi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı həqqi-hakimiyyətə malik olduğu kimi Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tamhüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplaşana qədər Azərbaycan idarəsinin başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət durur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan İstiqlalının elan olunması günündə M.Ə. Rəsulzadə iştirak etmirdi. Səbəbi həmin hadisə ərəfəsində onun Batuma göndərilərək orada türklərlə danışıqlar aparması idi. Çünki Müstəqil Qafqazın Batum danışıqlarına sülh heyəti göndərəkən (M.Ə.Rəsulzadə məhz bu heyətdə idi) “Azərbaycan siyasi firqələrinin birləşmiş iclasında” Nəsim bəy Yusifbəyli “Osmanlı dövlətindən yardım istəmək zərurətini” bildirmişdi.

Azərbaycan istiqlalı elan edilməsinin məna və əhəmiyyəti böyük idi. Bu baxımdan 1918-ci ildə Azərbaycan istiqlalı elan edilməsinə xarici ölkə alimlərinin və tədqiqatçılarının verdiyi qiymət olduqca dəyərlidir.

Professor Qothard Coske: “28 Mayıs 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan istiqlaliyyəti, türk və Azərbaycan düşməni bəzi bədxah zümrələrin “isbat” çalışdıqları kimi təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş məcburi bir qərar deyildir və uzun müddətdən bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamül seyrinin son mərhələsi və nöqtəsidir” (26, s. 72).

Professor Berd Fon Mende: “Bu tarix bilavasitə onunla bağlı olan zümrə xaricindəkiləri əlaqədar edən böyük bir günün tarixidir. Çünki bu sadə Qafqaziyadakı milli dövlətçilik inkişafı üçün mühüm bir təməl daşı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda, Rusiya imperatorluğunda başlayan siyasi hadisələrin seyrində milliyyət prinsipinin hakim rol oynamağa başladığı bir günün tarixidir” (26, s.72).

Professor Herbert Duda: “Həqiqi milliyyətçiliyin lüzumu ilk öncə Azərbaycanca qavrandı və bütün türk irqdaşlarını kultür baxımından birləşdirmək məfkurəsinə orada çalışıldı”(26, s. 73).

Professor Herbert Yanski: “1918-ci ildə rus əsiri olan türklər üçün bir istiqlal açıldı: həsrətini çəkdiyələri hürriyyətə qovuşacaqlardı. Müstəqil bir dövlətin təməlini quran ilk türk yurdu Azərbaycan idi”.

Doktor Bartold Spuler: “28 Mayın aşılacağı ruh əsrimizin hakim və mədəni insanlığın əbədi və əzəli həyat prinsipi olan – millətçilik ümdələrinə dayandığı üçün Azərbaycanın çalınmış istiqlalının geri alınmasındakı mühəqqəq tarixi rolunu müvəffəqiyyətlə ifa edəcəkdir” (26, s.73).

Cohannes Benziq: “28 Mayıs doğuran Azərbaycanı necə tanımaq lazım? 28 Mayıs ilhamları haradan gəlir? Vəd olunan suallara qısa bir məqalə çərçivəsində kafi dərəcədə bir cavab vermək çətin olmaqla bərabər, bəzi əsas nöqtələr təbarüz etdirilirsə, 28 Mayıs anlaşılır: Azərbaycan tarixi hər şeydən əvvəl bizə azəri türkünün hürriyyətə olan dərin bir sevgisini göstərməkdədir”(26, s.73).

Professor Tadeuş Svyatovskiy: “İndiyə qədər coğrafi bir bölgənin adı olan Azərbaycan artıq iki milyonluq bir dövlətin adı idi. Tatarlar, Transqafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkləri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu”(26, s.73).

Qeyd edək ki, 28 May istiqlalının elanı bütün şərq aləmində və bütün türk dünyasında yeni, demokratik prinsiplərə söykənən bir dövlətin yaradıldığını xəbər verirdi. Rusiya əsarətində yaşayan türk xalqları arasında azadlıq bayrağını ilk dalğalandıran Azərbaycan oldu və 28 May “Azadlığı qazanan insan kütləsinin hürriyyəti simvolu”na çevrildi.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə 28 May istiqlalını mühüm hadisə adlandıraraq bu münasibətlə yazırdı: “O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudyyəti ilə meydana atılmışdır”(26, s.74).

Azərbaycan istiqlalı elan olunandan sonra Zaqafqaziya hökumətinin Batumdakı sülh danışıqları aparən heyəti parçalandı. Azərbaycan Milli Şurasının Sədri M. Ə. Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti adından M. H. Hacinski (o, Xarici İşlər naziri idi) ilə birlikdə Türkiyə nümayəndəliyi ilə iyunun 4-də dostluq haqqında müqavilə imzaladı.

1918-ci ilin iyunun 4-də “Osmanlı imperatorluğu ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı Sülh və Dostluq müqaviləsi”ni Türkiyə dövləti adından Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vəhib Paşa, Azərbaycan hökuməti adından isə Xarici İşlər naziri M. H. Hacinski və Milli Şuranın Sədri M. Ə. Rəsulzadə imzaladılar. Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndələrinin xarici ölkələrlə imza atdığı ilk sənəddə hər iki dövlətin – Osmanlı imperiyası və Azərbaycan hökuməti arasında “Siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəldiyi” bildirildi (5, v. 1).

İmzalanan sənədin birinci maddəsi belə idi: “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti arasında daima sülh və möhkəm dostluq olacaqdır” (5, v. 10).

Sənədin 4-cü maddəsində isə yazılmışdı: “Dinçlik və asayişə möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür” (5, v. 10).

Azərbaycan hökuməti ən ağır və çətin şəraitdə məhz həmin müqavilə əsasında türk qoşunlarını Azərbaycana dəvət etmişdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Bütün Azərbaycan xalqının çar-çəşmlə bəklədiyi ümidə tərcüman olan bu müraciətimizdə Türkiyə heyəti-mütəxəssisi həməən müvafiqət cavabını verdi” (19, s. 40).

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Şuranın da Azərbaycanın bir müstəqil dövlət halına gəlməsində həqiqətən böyük xidmətləri oldu.

Azərbaycan İstiqlal bəyannaməsinin altıncı maddəsində göstərilədiyi kimi, “Azərbaycan İdarəsinin başında Şurayı Milli” dururdu.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Şurası istiqlalımız uğrunda mücadilədə hətta fəaliyyətini dayandırmaq qərarına qədər lazım gələndə güzəştə getmişdi. Milli Şuranın istiqlal elanının ilk günlərindəki mübarizəsi olduqca mürəkkəb şəraitdə aparılırdı. Azərbaycan daxilindəki bəzi qüvvələr Milli Şurayı ləğv etməyə çalışırdılar. Bu qüvvələr “İlhaqçılar” adı altında çıxış edərək hökumətin buraxılmasını və Nuru Paşanın yeni hökumət təşkil etməsini tələb edirdilər. M.B.Məmmədzadə yazırdı: “O yalnız bitərəfli elan etməmiş, hökumətin və Milli Şuranın tamamilə dağılmasını və mövqeyini paşanın öz ordusu ilə təşkil edəcəyi hökumətə verməsini istəyirdi. Təşkil

olunacaq bu hökumət isə rus çarizminin sabiq deputatları ilə şeyxülislamdan ibarət olacaqdı”(18, s.99).

Belə şəraitdə M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın son iclasında çıxış edərək dedi: “Əfəndilər, hələ səhər iclasını açanda indiki şəraitin necə əhəmiyyətli olduğunu xatırlatmışdım. **Əfəndilər, demək istəyirəm ki, Azərbaycan həttə Qafqazda ən azadlıqsevər və inqilabi respublika sayılan Gürcüstandan da xoşbəxt olacaq!..**” (24, s. 83).

N.Yusifbəylinin təklifi ilə Milli Şuranın 17 iyun tarixli iclasında Fətəli xan Xoyskinin ikinci kabinəsi təşkil edildi.

Qeyd edək ki, Bakıdakı xəyanətkar qüvvələr bu mühüm şəhəri əldən verməmək üçün ciddi müqavimət göstərirdilər. S. Şaumyanın Leninə göndərdiyi teleqramların məzmunundan aydın olurdu ki, Bakını əldən verməmək üçün hər xəyanətə əl atılırdı. Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra da Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti bütün vasitələrlə milli hökumətə qarşı mübarizə aparırdı. Bakı Xalq Komissarları Soveti tabeliyindəki ordunun köməyi ilə Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi Gəncəyə hücum etmiş, lakin Göyçay vuruşmasında kommuna qoşunlarının hücumu dəf edilmişdi. Sovet Rusiyasının köməyindən məhrum olan, Türkiyə qoşunlarının Bakıya yaxınlaşdığını görən Bakı Xalq Komissarları Soveti vəziyyətin gərginliyini başa düşürdü. Nəticədə ingilislərin Bakıya dəvət olunması haqqında qətnamə qəbul edildi və iyulavqust aylarında eser-daşnak-menşevik ittifaqı əsasında “Sentrokaspi və Bakı Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti diktaturası” adlı mürtəcə hökumət təşkil olundu. Bakının taleyi olduqca təhlükəli xarakter aldı.

Bununla əlaqədar olaraq, M. Ə. Rəsulzadə S.Şaumyanın mövqeyini kəskin tənqid edirdi. 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı Bakının və ətraf rayonların İnqilabi Müdafiə Komitəsinə başçılıq edən S.Şaumyan günahsız müsəlman əhalisinin qətlində bilavasitə məsuliyyət daşıyırdı.

S. Şaumyan “Bakinski Raboçi” qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralındakı “Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab” yazısında öz xəyanətkar mövqeyini açıqlayırdı. Hələ o zaman irəli sürülən Azərbaycan muxtariyyəti ideyasına qarşı barışmazlıq göstərən S.Şaumyan 1917-ci ilin dekabrında Leninin imzaladığı “Türkiyə ərazisində Ermənistanə muxtariyyət verilməsi dekreti”nə nail olmuşdu. M. Ə. Rəsulzadənin təbircə, belə bir sənədi cibində gəzdirdi.

M.Ə.Rəsulzadəyə hücumunu davam etdirən Şaumyan bildirirdi: “Tutaq ki Rəsulzadənin özü inqilabi qayda-qanunun bərpası naminə milli polkların təşkilində şəxsən iştirak etsin, tutaq ki onun obyektiv niyyətləri büllur kimi safdır, lakin obyektiv surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə verəcəkdir, ona görə ki sinfin siyasəti bu və ya digər şəxsiyyətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir”(24, s.69).

Şaumyanın davam etdirdiyi siyasəti V.İ.Lenin 1918-ci ildə ona göndərdiyi teleqramda belə ifadə edirdi: “Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir” (25, s. 53).

Qeyd edək ki, Sovet Rusiyası hökuməti və onun rəhbəri V.İ.Lenin 1918-ci ilin martında Kremldə Qırmızı Xaçın Rusiyadakı Amerika missiyasının rəisi polkovnik R. Robinsonla keçirdiyi söhbətində qeyd edirdi: “Bakının Rusiya Sovet Respublikası üçün iqtisadi əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Bu neft, işıq, enerjidir”(12, s.28). Həmin dövrdə isə Bakı Xalq Komissarları Soveti Bakı quberniyasını RSFSR-in tərkib hissəsi elan etmişdi. Bolşevik hökuməti bununla yanaşı regiona xüsusi önəm verir, strateji cəhətdən mühüm olan Həştərxanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və eləcə də, Xəzərdəki hərbi donanmasının döyüş qabiliyyətinin gücləndirilməsi yolunda bir sıra ciddi addımlar atmışdı (12, s. 28).

Əlavə edək ki, türklərin Bakıya hücumunun qarşısını almaq üçün bolşeviklər hətta düşmən münasibətdə olduqları ingilislərlə də əlaqə qurmağa çalışırdılar. Bununla əlaqədar bolşeviklərin Ənzəlidəki komitələrinin sədri Çelyabin Bakıdakı sovet hökumətinə ingilislərin silah və avtomobillə kömək göstərməsini xahiş etmişdi (39, s. 204).

Bu ərəfədə iyulun 17-də Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin İstanbul Beynəlxalq Konfransına (orada mərkəz – Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Qafqaz – Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqı təmsil olunurdu) göndərilməsi müəyyənləşdi. Konfransda iştirak etmək üçün M.Ə. Rəsulzadə, X. Xasməmmədov və A. Səfikürskidən ibarət nümayəndə heyəti təsdiq edildi (buraya əlavə dörd nəfər məsləhətçi və texniki heyət də daxil idi). Nümayəndə heyətinə konfrans iştirakçıları ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsləhlərlə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gəldi. İstanbulda nümayəndə heyəti çox gərgin vəziyyətdə işləməli oldu. Bu vəziyyət M. Ə. Rəsulzadənin göndərdiyi məlumatlarda daha dəqiq

ifadə olunmuşdur. **M. Ə. Rəsulzadənin 1918-ci ilin avqustun 6-dakı 18 sayılı məlumatında bildirilirdi: “Xarici İşlər naziri cənab Məhəmməd Həsən Hacınskiyə. Mən bir daha Tələt Paşa və Ənvər Paşa ilə görüşdüm. Sual çox qaranlıq idi, indi hər şey keçdi, onlar mənə ümid verdilər. Mən alman səfiri Berisdorfolmla görüşdüm. Bakının neytral olması xəbərini qəzetə məlumat verən Tiflis nümayəndəliyindəki bir məmurdan öyrəndim... Hər ehtimala qarşı, Bakı məsələsi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyinin sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” (7, v. 37).**

M. Ə. Rəsulzadə İstanbuldan yazdığı məktublarda narahatlıqla bildirirdi: **“Nəyin bahasına olursa-olsun, Bakını tutmaq lazımdır”.**

O, Nazirlər Şurasının Sədri F.X. Xoyskiyə göndərdiyi məktubda isə bildirirdi: “Siyasi mənzərə tamamilə dəyişib. Vilsonun prinsipləri əsasında sülh təklif edilib. Konfrans baş tutmayacaq. Ermənilər Qarabağı tələb edirlər. Avropada mütləq gecikmədən təbliğat lazımdır. Biz getməyə hazırlaşırıq. Əli Mərdan bəy Avropaya gedir” (7, v. 37).

Göründüyü kimi, Bakının alınması həyati bir məsələyə çevrilmişdi. Bununla əlaqədar Müsavat Partiyasının yaradıcılarından olan M.Ə.Rəsulzadənin xatirələrində maraqlı məlumatlar vardır: “Türk ordusu qərargahına xəritə, plan yetişdirmək üçün Müsavat Partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla türk ordusu qərargahı nəzdində bulunan arkadaşımız Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında türk ordusu qərargahına lazımi məlumatlar verilir. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə öyrənilməsinə heyrət edirlər...” (46, 10-11).

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə hələ İstanbulda olarkən Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə sazişə (27 avqust) cavab olaraq (həmin sazişə görə Almaniya Bakı neftinin bir hissəsini almaqla Azərbaycanın bütün zəngin neft yataqlarının Kür sahilinə qədər Rusiyaya verilməsinə razı olurdu) Azərbaycan hökuməti adından Almaniyanın səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa bəyanat təqdim etmişdi.

M.Ə. Rəsulzadənin təqdim etdiyi bəyanatda deyilirdi: “Axirən Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanmış müqavilənin Bakıya aid maddələrindən son dərəcə təəccüb və heyrətə düşər olan hökumətimdən aldığım təlimat əsasən, aşağıdakı maddələri ali nəzərinizə çatdırmağa tələsirəm: Azərbaycan əhalisi rus inqilabında elan edilən və Brest-Litovskda rus hökuməti tərəfindən təkid edilən “hər millətin öz müqəddəratını özünün təyin etməsi

hüququndan” istifadə etməklə Dördlər İttifaqı dövlətlərinin dostluq duyğularına istinad edərək əsrlərdən bəri altında əyildiği rus boyunduruğunu üstündən ataraq istiqlalını elan etsə də, adı çəkilən müqaviləyə əlavə olaraq bağlanmış müqavilələrlə... Bakı şəhərinin rus hakimiyyəti altında qalmasına yardım etdiyini xəbər verməklə çox mütəəssir və kədərlidir...” (31, s. 8).

M.Ə.Rəsulzadə bu problemlə bağlı qəti və kəskin mövqeyini “İqdam” qəzetindəki yazılarında da bildirirdi. Bundan əlavə, ona müraciət edən qəzetlərin müxbirlərinə demişdi: **“Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir”** (25, s.56).

Göstərilən ciddi cəhdlər nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 23-də Tələt Paşa ilə Almaniya arasında gizli protokol imzalandı və həmin protokola əsasən, Türkiyə qoşunları Azərbaycanı tərk edir, Almaniya isə Azərbaycanın istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edirdi.

Lakin sonrakı vəziyyət Almanyanın bu prosesi reallaşdırmasına imkan yaratmadı. Məlum oldu ki, müharibədə Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı dövləti ilə Bolqarıstan məğlub olmuş, hadisələrin istiqaməti dəyişmiş və Azərbaycan üçün yeni bir imtahan dövrü başlanmışdı. Belə ki, Almaniya artıq məğlub dövlətə çevrilmişdi və 1918-ci ilin oktyabrın 30-da Lemnos adasının Mudros limanında, ingilislərin “Aqamemnon” gəmisində imzalanan müqaviləyə əsasən, Bakı, Batumi və digər yerlər müttəfiqlərin nəzarəti altına keçirdi.

Türk qoşunlarının Bakıdan çıxarılmasından sonra şəhərə girən ingilislər Azərbaycanı müstəqil dövlət olaraq qəbul etmirdilər. Lakin general Tomsonla aparılan uğurlu danışıqlar getdikcə real nəticələr verirdi.

QAFQAZ İSLAM ORDUSU. NURU PAŞANIN FƏDAKARLIĞI. BAKININ QURTULUŞU

Rusiyada 1917-ci ildə baş verən Oktyabr inqilabından və bu hadisə nəti-cəsində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Osmanlı dövləti Güney Qafqazda fəallığını artırdı. Bu fəallaşmada Baş komandan vəkili **Ənvər Paşanın** və III Ordu komandanı Vəhib Paşanın xüsusi rolu vardı. Məhz Ənvər Paşanın təklifi ilə Vəhib Paşa 1918-ci ilin yanvarın 9-da Qafqazdakı rus hərbi qüvvələrinin müvəqqəti komandanı, gürcü generalı Odişelidzeyə bir məktubla müraciət etmişdi (10,s.442). 1918-ci ilin yanvarın 16-da isə Vəhib Paşa Ənvər Paşanın hazırladığı teleqramı Tiflisdəki Rus-Qafqaz ordusu komandanlığına çatdırdı. Bu teleqramda Ənvər Paşa Zaqafqaziya hökumətinin Brest-Litovsk sülh danışıqlarında iştirakı vacibliyini bildirir və bu zaman Zaqafqaziya hökumətinin tanınmasına Osmanlı dövlətinin kömək edəcəyini bildirirdi (10, s.442). Sonrakı dövrdə də Osmanlı dövləti Qafqazla bağlı siyasətini davam etdirməyə başladı.

Eyni zamanda, Azərbaycandan olan milli qüvvələr də Osmanlı dövlətindən yardım almaq üçün əlaqələr qurmağa başladılar. Bu işin reallaşmasına rus əsirliyindən qaçıb Gəncəyə gəlmiş Osmanlı zabiti Hüsaməddin Tuğac bəyin ciddi təsiri oldu. Az sonra Gəncədəki Milli Komitənin tapşırığı ilə (burada Nəsib bəy Yusifbəylinin böyük rolu vardı) Nağı Şeyxzamanlı, Ömər Faiq Nemanzadə, acarların nümayəndəsi Cəlal Həmşizadə və axılkələkli Əbrahim bəy birlikdə Türkiyəyə getdilər. Onların məqsədi icmaları adından türk ordusunu öz vətənlərinə dəvət etmək idi (10, s. 445).

Bir müddətdən sonra bu əlaqələrin ilk nəticələri görünməyə başladı.

Belə vəziyyətdə isə Ənvər Paşa bolşevik inqilabından sonra Qafqazda yaranmış vəziyyətdən faydalanıb Berlin müqaviləsi ilə itirilmiş Qars, Ərdəhan və Batumu Türkiyəyə geri qaytarmaq, həm də Azərbaycan və Quzey Qafqazda Osmanlı himayəsində müstəqil dövlətlər qurmaq istiqamətində fəal siyasət yürütmək tərəfdarı idi (10, s. 445).

Bu dövrdə Osmanlı dövləti Qafqaza bir ordu göndərmək qərarını alınca **Ənvər Paşa bu ordunun komandanlığına öz qardaşı Nuru təyin etdi.** Əvvəlcə ona diviziya generalı rütbəsi, sonra paşa (general) rütbəsi verildi. Bu təyinatdan sonra Nuru Paşa 1918-ci ilin martın 25-də Mosula, oradan isə Gəncəyə gəlib Qafqaz İslam Ordusunu yaratmağa başladı. **Qeyd edək ki, Nuru Paşa Gəncəyə mayın 25-də gəlmişdi.**

Ənvər Paşa

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişini belə qeyd edirdi: “Cənubi Qafqaz nümayəndələri ilə türk nümayəndələri Batumda müzakirələr apararkən Nuru Paşa ilə bərabər tabeliyində olan bir çox zabitlər İran və Qarabağ istiqamətindən Gəncəyə daxil oldular. O zaman müdhiş bir anarxiyaya məruz qalan, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan **Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi qəbul etmişdi.** Xalqın ona göstərdiyi isticlal **Gəncə tarixində görünməmişdi**” (19, s. 39).

Nuru Paşa Gəncəyə gəldikdən sonra burada və ətraf bölgələrdə olan müqavimət dəstələrini təşkilatlandırmağa başladı.

Maraqlıdır ki, Nuru Paşa Gəncədəki vəziyyəti öyrəndikdən sonra Üçüncü ordu komandanlığına çox dəyərli və tarixi əhəmiyyəti olan bir məlumat göndərmişdi. Nuru Paşa Üçüncü ordu komandanı Vəhib Paşaya yazdığı məlumatda bildirirdi: “Gəncədə Milli Kolordu (hərbi birlik) adında təşəkkül edən 600 nəfərlik bir qüvvət vardır. Bakıya qarşı da Kürdəmir stansiyasında knyaz Mağalov adında bir gürcü zabitinin komandası altında 400-ə qədər əsgər vardır. Bakı qətliamında gürcülərin müsəlmanlarla təşriqi-məsai (iş-birliyi, birgə çalışmaq) etmələrinə bir əlamət isə müsəlmanlarla bir olaraq Tiflisdən göndərilmiş olan bu əsgərlərdən 300 nəfər gürcü Tiflisə dönüb.

Azərbaycanın milli bir ordu yaratmaq imkanı mövcuddur. Əsgərliyə layiq çox insan vardır. Muğan kimi bölgələrdə on milyon kiloya qədər də buğda və ərzaq mövcuddur. Fəqət ordu təşkili üçün paltar, silah və cəbbəxana yoxdur. Paşa həzrətləri bu xüsusda yardım edilməsini rica edir və əlavə edir

ki, əsgərin təlim və tərbiyəsi üçün buraya gələn əsgər heyəti Mosulda qaldı. Bir müddətə qədər gəlməyəcəklər. Təşəkkül edəcək əsgərə komanda etmək üzrə mümkün olduğu qədər müəllim-zabit və kiçik zabit izam hassatən (xüsusilə, nümunəvi) rica edirəm. Qitəatı (hərbi hissələri) Osmanıyyənin Gəncəyə adəti vürudu muhtəmət isə bilxassə mərkuz (sabit) heyətə fəvqəladə ehtiyacımız olacaq olur” (38, s. 18).

Üçüncü ordu komandanı Vəhib Paşa Nuru Paşaya 1918-ci ilin iyunun 2-də yazdığı cavab məktubunda bildirirdi: “Azərbaycan hökuməti tələbi üzərinə, islamı bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün müxtəlif qüvvətli bir güclə Qazax üzərindən Gəncə istiqamətinə gedəcəyəm. Bu mübrəzənin (batalyonun, taburun) süvarisi Qazax ilə Gəncə arasındakı istasyonları mübarizə edəcəkdir” (38, s. 19).

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cüm-huriyyəti arasında bağlanan müqavilənin 4-cü maddələrinə əsasən, (məhz həmin bənddə Azərbaycanın Türkiyədən hərbi yardım istəməyi nəzərdə tutulurdu) Azərbaycan dövlətinin rəsmi müraciətinə uyğun olaraq Vəhib Paşa 1918-ci ilin iyunun 7-də bu əmri verdi: “Beşinci Qafqaz Fırqəsinin heyətinin Qazax üzərindən Gəncəyə göndərilməsini rica edirəm. Fırqənin Ağstafa stansiyasından Gəncəyə qədər qatarla nəqliyyatı üçün indidən hazırlıq buyururuq və bunun üçün icab edənləri (lazım olan hər şeyi) Qazaxa göndərin. Müsəlman zabidlərindən gəncəli İbrahimzadə Nazim əfəndi Ağstafa stansiyası ilə Gəncə arasındakı nəqliyyatı tənzim üçün əvvəlcə Batumdan Gəncəyə göndərilmişdi. Məmurlarımız Nazim əfəndi ilə təmas etsinlər, fırqənin nəzdində ikinci Qafqaz Kolordusu (hərbi birlik) telsiz stansiyasının verilməsini rica edirəm. Fırqə indilik əmrinizdə və Gəncədə qalacaqdır, əfəndim” (38, s. 32).

Batumda imzalanmış müqavilə əsasında 5-ci Qafqaz diviziyası Gümrü və Qazax istiqamətindən iki qrup halında Qazaxa gəldi: “Birinci qrup – diviziya qərargahı; Onuncu Qafqaz alayı, Doqquzuncu Qafqaz alayına mənsub 26-cı tabur; dağ topçu taburu; istehkam bölüyü; teleqraf bölüyü; orkestr bölüyü: cəmi – 147 zabit; 2812 əsgər; 698 heyvan. İkinci qrup – 13-cü Qafqaz alayı, güclü dağ topçu taburu; Səhiyyə bölüyü; 24-cü səyyar xəstəxana; səyyar mətbəx bölüyü: cəmi – 110 zabit, 2763 əsgər, 668 heyvan” (38, s. 34).

Qeyd edək ki, Beşinci Qafqaz diviziyasına Mürsəl bəy (Mürsəl Paşa Baku), Baş Qərargahı rəisi vəzifəsinə isə Rüşdü bəy başçılıq edirdi.

Nuru Paşa ordu hissələrini qüvvətləndirmək üçün Gəncədə hərbi məktəb və qısa müddətli hərbi kurslar da təşkil etdi. Eyni zamanda, yaranmış

Azərbaycan korpusuna bir neçə azəri türklərindən ibarət nizami alay, Dağıstan süvari alayı və bunlardan başqa Azərbaycanın hər tərəfindən gələn arası kəsilməyən könüllülər də daxil olurdu. H.Baykara “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” kitabında yazırdı: “Hərbi təlim-tərbiyənin vaxtı az olduğu üçün vuruşma zamanı çoxlu tələfat olurdu. Buna baxmayaraq, döyüş meydanından əsla geri çəkilməyərək “Biz buraya ölməyə gəldik, dönməyə yox” – deyərək vuruşur və getdikcə döyüş havasına alışırdılar. Azərbaycan korpusunun təşkilatı tamamlandıqdan sonra ona podpolkovnik (yarbay) Həbib bəy Səlimov komandanlıq edirdi “ (8, s. 237).

Nuru Paşa

Rüşdü bəy də “Bakı yollarında” əsərində Qafqaz İslam Ordusu tərkibindəki qüvvələr haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir: “İlk yaradılışında Cənub qrupunun qüvvələri belə idi: 4-cü piyada alayı (azəri alayı) 1-ci və 2-ci tabur, iki süvari bölüyü, azəri süvarilərindən ibarət daha bir bölük, iki qrup dağ və rus səhra topundan ibarət olmuşdur. Bundan başqa, ordu alaylarına verilən Azərbaycan səhra topçu bölüyü öküzlə daşındığı üçün şose yolundan kənara çıxıbilmirdi. Ancaq bu heyvanlar düşmənin zirehli avtomobillərini, zirehli qatarlarını qaçırmaqda və toplarını susdurmaqda çox yararlı olurdu. Əsasən, toplar Türkiyə cəbhəsini tərk edərək Rusiyaya dönən əsgərlərdən

Azərbaycan partizanları tərəfindən zorla alınmışdı. Bu topların mərmiləri rus alaylarından qənimət olaraq ələ keçirilmiş və olduqca çox idi. Azərbaycan korpusunda olan silahlar Rusiyada istehsal olunmuşdu. Buna görə də mərmiləri sarıdan çətinlik çəkilmirdi. Amma Osmanlı ordusunda istifadə olunan silahlar üçün mərmiləri çatışmırdı. Döyüş zamanı Osmanlı ordusunu, Azərbaycan korpusunu Azərbaycan hökuməti və xalqı ərzaqla təmin edirdi” (21, s. 92).

Müəllif xatirələrində daha bir maraqlı məlumatı da açıqlayır: “İslam Ordusu komandanlığından 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığına Bakıya hücum zamanı verilən bir əmrdə aşağıdakı qeydlər çox əhəmiyyətlidir:

Müəllif xatirələrində daha bir maraqlı məlumatı da açıqlayır: “İslam Ordusu komandanlığından 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığına Bakıya hücum zamanı verilən bir əmrdə aşağıdakı qeydlər çox əhəmiyyətlidir:

“Bakıya yaxın olan müsəlman kəndlərinin silahlı yardımını ilə bərabər, sizə ət, çörək və digər ərzaqla yardım edəcəkləri də şübhəsizdir. Baxmayaraq ki, indiki vaxtda Siz həmin kəndlərdən 70 km aralıdasınız” (21, s. 113).

Bakının düşmən qüvvələrdən azad edilməsi üçün Qafqaz İslam Ordusu ciddi hazırlıq işləri aparmışdı. Ordu müəyyən hazırlığını başa çatdırdıqdan sonra Bakıya doğru hərəkət etmək qərarına gəldi. İyun ayının 19 - 20-sində Gəncədən Göyçaya gələn 5-ci Qafqaz diviziyası komandanı buradakı vəziyyəti gördükdən sonra aşağıdakı məlumatı hazırlamışdı:

“1. Bakı, Dərbənd və qarşımızdakı düşmən qüvvətinin 7 000 sayda olduğu;

2. Düşmənin qəti zərbə altında əzilməsi və Bakıya sıxışdırılması üçün; a) Geridə qalmış qüvvələrin diviziyaya birləşdirilməsi; b) Qazaxdakı 800 milis atlısının toplaşaraq cəbhəyə gətirilməsi; c) keçmiş Qazax qaymakamı (qəza rəisi) Məhəmməd bəylə Daşsalahlı və hazırda Gəncədə olan Əli Nağı bəyin toplaya biləcəyi 4500 atlının cəbhəyə cəlb edilməsi; ç) Göyçay, Ağdaş, Bərdə atlılarının və Gəncədə toplanacaq atlı və piyadaların vacib cinahlarda yerləşdirilməsi;

3. Kürdəmir-Qaraməryəm xəttindəki zərbəni qəti endirdikdən sonra qüvvələri Şəki üzərindən Qubaya və ya Şuşaya göndərilməsi;

4. Yuxarıda sadalananların icrası üçün əmrin hazırlanması” (21, s.56-57).

Bu hazırlıqlar başa çatdıqdan sonra Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri iyun ayının 28-də düşməne ilk zərbəni endirmiş, Qaraməryəmi, Göyçayı almış və sonra Ağsunu, Kürdəmiri azad etmişdi.

İyul ayının ortalarında isə xilaskar ordu iki istiqamətdən hücum keçmişdi: birincisi Ağsudan Şamaxıya, digəri də dəmiryol boyu ilə Hacıqabula – Bakıya doğru irəliləməkdə idi. Artıq xilaskar türk və azərbaycanlı qüvvələr Bakıya xeyli yaxınlaşmışdılar.

İyulun 31-də isə ordu hissələri Nəvahiyyə, axşamüstü isə “Qurd Qapıları”na (Volçi-Vorotaya) gəlib çatdılar. Bakıya hücumu yekunlaşdırmaq üçün yenidən qüvvələr toplanılır və milis gücləri cəlb edilirdi.

Həmin hadisələrdə iştirak etmiş tanınmış mühacir Məhəmməd Əli Rəsuloğlu öz xatirələrində yazırdı: “Türk ordusu qərargahına xəritə, plan yetiştirmək üçün Müsavat Partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla türk ordusu qərargahı nəzdində bulunan dostumuz Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında türk ordusu qərargahına

lazımı məlumatlar verilir. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə öyrənilməsinə heyrət edirdilər”... (46, s. 10-11).

Bakıya qəti hücum planı hazırlanırdı. Bununla əlaqədar Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Nuru Paşanın 10 sentyabrda verdiyi əmrə bildirildi: “1. Bakıya qəti hücum üçün hazırlıq aparılacaq və bu hazırlıq haqqında 11.09.1918-ci ildə, axşam saat 21-ə qədər mənə bildiriləcəkdir. 2. İndiyə qədər Şərqi cəbhəsi komandanlığı əmrində olan 5-ci və 15-ci diviziyalar Cənub qrupu halında mənə tabe olacaqdır...” (21, s. 112).

Həmin əmrə digər qüvvələrin fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı belə göstəriş də vardı: “Beşinci diviziya Hacı Həsən-Ermənəkənd istiqamətindən, 15-ci diviziyanın böyük bir hissəsi Biləcəri-Ermənəkənd istiqamətindən, digər süvari və milislər isə Balaxanı-Sabunçu cəbhəsindən Hövsandan Əhmədli və Keşlə üzərinə hücum edəcəklər. Azərbaycan qüvvələrinə aid zirehli qatar isə Heybət stansiyası yaxınlığında Volçi-Vorotadakı(Qurd Qapısı) düşməni məşğul edəcək” (21, s. 194-198).

Mürsəl Paşa

Sentyabrın 13-də axşam Qafqaz İslam Ordusu komandirinin “Sarıxaçlı kilsə istiqamətində irəli” – deyə orduya müraciət əmri verildi. Bu əmr Bakıya qəti hücumun sentyabrın 14-də başlayacağını bildirirdi. 14 sentyabr səhər tezdən, hələ günəş çıxmamış xilaskar ordu Şubanı dağlarından enərək Yasamal yamaclarına qalxmış və əl bombaları ilə düşməni məhv edərək şəhərin girişində dayanmışdı. Otuz altı saatlıq qanlı vuruşdan sonra bəyaz bayraqlı avtomobildə İran konsulu ilə bərabər döyüş yerinə gələn düşmənin qərb cəbhəsi üzrə erməni komandiri şəhəri təslim etməyə hazır olduqlarını

bildirdilər.

Bakının azad edilməsində 17 erməni, 9 rus və 10 gürcü zabiti ilə birlikdə 1.151 erməni, 383 rus, 4 ingilis və müxtəlif millətlərdən 113 əsgər əsir alındı.

Eyni zamanda, düşmənin çoxlu sayda silah-sursatı da müsadirə edildi. Bakı uğrunda döyüşlərdə 15-ci diviziyanın və 5-ci Qafqaz diviziyası-

nın 800-1000-ə qədər itkisi olmuşdu. Döyüşlərdə şəhid olanların sayı isə 1100-1200 olaraq göstərilir. Rüşdü bəy öz xatirələrində yazırdı: “Beşinci Qafqaz Fırqəsinin dörd ay yarımından bəri Azərbaycanın istiqlalı uğrunda çarpışaraq verdiyi şəhid və mərhumlardan qanları ilə sulanan bu qardaş məmləkət torpaqları üzərində, Gəncədə, Göyçay, Ağsu-Şamaxı-Bakı şosesi yolu kənarında, Müsüslü-Kürdəmir-Kərrar-Hacıqabul-Bakı dəmir yolu boyunca, Qarabağda və Kür çayı sahillərində xalqın ziyarətgahına çevrilən bir çox məzarlara təsadüf olunur ki, iştə bunlar millətinin köməyinə gəlmiş Anadolu məhmətciyinin mübarək məzarlarıdır. Əksər yerlərdə məhmətciyə bərabər yatan azəri türkləri vardır” (21, s. 202).

Rüşdü bəyin xatirələrində çox təsirli məqamlar vardır: “Eyni irqə mənsub bu iki millət arasında əlaqə və münasibət axıdılan qanlarla bir qat daha yaxınlıq peyda etmişdir. Anadolu türklərinin, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda yaptıkları çətin və qanlı müharibələr əminəm ki, nəsil-dən-nəslə nəql ediləcək unudulmaz birgə dastan halında qalacaqdır” (21, s. 203).

Bakının azad edilməsi Azərbaycan xalqında böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “O zaman biz İstanbulda idik. Şərqi Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransda iştirak üçün digər Qafqaziyyə Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən rəyasət heyətinin tərkibində idik. O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş Komandan vəkilisi olan Ənvər Paşa həzrətləri telefon etdi: “Əmin bəy, Bakı alındı!” Bu qısa xəbər məndə tövlid etdiyi təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilirməm”... (19, s. 42).

Rüşdü bəy

Türklərin Bakıya hücumu Azərbaycanın tanınmış ziyalılarında böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdı. Tanınmış şair Əhməd Cavad 1918-ci ildə, həmin dövrdə yazdığı “Bismillah!” şerində xoş və səmimi hisslərini belə açıqlayırdı:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
 Bürüdü elləri əsgər, bismillah!
 O Xan sarayında çiçəkli bir qız,
 Bəklıyor bizləri zəfər, bismillah!

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik, gələli,
 Səninçin atıldıq daim irəli!
 Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
 Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah! (14, s. 147-148)

Xilaskar türk əsgərlərinin Bakıya gəlişi hamını sevindirirdi. Türklərin gəlişinə şeirlər yazılır, mahnılar qoşulurdu. Tanınmış şair Abdulla Şaiqin yazdığı intizar və məhəbbət dolu misralar türklərin gəlişini gözləyən minlərlə azərbaycanlının ürəyindən idi:

“Neçin böylə gecikdin!
 Sənsiz qəlbim qırıq, sönük,
 Çeynənmiş, xırdalanmış.
 Ömür şüşəm daşa dəymiş,
 Həyatım parçalanmış...
 ...Başqasını istəməm də, ey türk,
 Tez gəl, sən gəl, sən!” (9, s. 551-552)

Bakının azad edilməsi münasibəti ilə noyabr ayının 10-da Yay klubunun zalında Nuru Paşanın şərəfinə böyük bir ziyafət verildi. Tanınmış bəstəkar və jurnalist Üzeyir Hacıbəyli bu münasibətlə yazırdı: “Nuru Paşa həzrətlərinin salona vürudu əsnasında musiqi orkestri tərənnümə başlayaraq, məclis əhli ehtiramla Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə salamladılar, hər kəs badə əlində miz başında özünəməxsus olan yerini tutub ziyafət başlandı. Yemək əsnasında Baş nazirimiz Fətəli xan Xoyski həzrətləri birinci olaraq bəlağətli bir nitq söyləyərək, Azərbaycan türklərinin əsarət bəndindən xilas səadətinə nail olması yolunda tökülən Osmanlı türk qanına işarə ilə “Bu qan və bu qan tökülən mübarək yerlər heç bir vaxt unudulmaz və xatirdən çıxmaz” buyurdu. Azərbaycan türklərinin təşəkkülərini Paşa həzrətlərinə bildirib qədəh qaldırdı. O halda bütün həzrat ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətləri-

nin şərafinə şərbətnuş olub sürətli alqışlarla izhari məsərrət və şadyanallıq etdilər...” (15).

Ü.Hacıbəyli ziyafət məclisində Azərbaycan Milli Şurasının Sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin də çıxışının alqışlarla qarşılandığını qeyd edirdi: “Rəsulzadə nitqinə davam edərək, – Siyasi üfüqdə qara buludlar görünən kimidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurularımızın zülmətqovan nuru vardır, – dedikdə bütün məclis əhli ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini xüsusi bir təzimlə alqışlamağa başladılar” (15).

Məclisdə çıxış edən Ə. Ağaoğlu isə bu sözləri söyləmişdi: “Mən Bakını İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm, o qədər də qəmim yoxdur, dünyadan kam almış kimiyəm” (15).

U.Hacıbəyli yazırdı: “Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru Paşa həzrətləri gözəl İstanbul şivəsi ilə ruhumuza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir çox əndişələrdən təmiz etməklə bəlağətli və səlis nitqi ilə məclis əhlini şərfəfyab və minnətdar etdi” (15).

Ziyafət məclisində tanınmış tədqiqatçı Salman Mümtaz Nuru Paşaya ithaf etdiyi “Öyün, millət” şerini oxudu:

Ziyasız, rus zülmündən o yüksək ruhum ölmüşdü,
Tökürdü şişəyə hərdəm, şərabı-nab tək qanın.
Qızıl gültək açıl, gül,gör ki, türkün şanlı ordusu,
Rövnəq ərşə nəsb etmiş Böyük Osmanlı ünvanını (9, s. 548).

Tanınmış aktyor **Abbas Mirzə Şərifzadə** isə Osmanlı generallarına məxsus geyimdə zala daxil olub, Ənvər Paşanın qiyafəsində monoloq söylədi: “Ey qəhrəman türklərin igid balaları! Siz şanlı türk övladları olduğunuzu Bakının qurtuluşuna varmaqla sübut etdiniz...” (20).

Ziyafətdə Baş Nazir Fətəli xan Xoyski “Ədirnənin fəthi” əsərinin müəllifi, gənc dramaturq Cəfər Cabbarlı Nuru Paşaya təqdim etmişdi.

Qeyd edək ki, böyük dramaturq C. Cabbarlı 1919-cu ildə Bakının Qurtuluşunun birillik yubileyi münasibəti ilə “Bakı müharibəsi” pyesini yazmış və bu əsər həmin ilin sentyabrın 16-da Abbas Mirzə Şərifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə tamaşaya qoyulmuşdu.

1919-cu ildə Bakının Qurtuluşu münasibəti ilə tanınmış müsavətçi və jurnalist Mirzə Bala Məmmədzadə də “Bakı uğrunda müharibə” pyesini yazıb nümayiş etdirmişdi.

1919-cu ildə isə Bakıda Çəmbərəkənd qəbiristanlığında türk şəhidlərinə abidə qoyulması ilə bağlı təməl daşının qoyulması mərasimi keçirilmiş və abidənin maketi də hazırlanmışdı (48).

1920-ci ilin 27 aprelində Azərbaycanın Rusiya bolşevikləri tərəfindən işğalından sonra həmin abidənin də qoyulması mümkün olmadı.

Təəssüflər ki, 1918-ci ilin noyabrın 17-də Müttəfiq Dövlətlər Birliyinin hərbi hissələrinin Bakıya daxil olması ilə əlaqədar Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycandan geri çağırıldı.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ BAKININ QURTULUŞUNUN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

*“Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan məqsədinin hüsulunu təmin etmək şərti ilə dayandırıla bilər. Bunu biz səmimi qəlb ilə arzu edirik. Çünki məqsədimiz qan axıtmaq deyil. Bakıya malik olmaqdır. Çünki əfəndim, **Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa, Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür oluna bilməz. Bakı tarixən də, indi də bir türk şəhəri və müsəlman bölgəsidir. İstiqbalən də elə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir.**”*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ QURUCULARI BAKININ QURTULUŞU HAQQINDA

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ:

(Azərbaycan Milli Şurasının Sədri)

Təbrik teleqramı

Bakının süqutu (azad edilməsi) münasibətilə Azərbaycan hökuməti – rəisi Fətəli xan cənabları naminə İstanbuldan teleqram gəlmişdir:

“Paytaxtımızın istirdadından (geri alınmasından) dolayı təhdi-idareyi alilərində bulunan hökumətimizi səmimi təbrik ilə Bakının yeni türk ellərini istixlas üçün sarsılmaz bir qəleyi-mətin olması ümidi ilə bütün arkadaşlarımla öpüşürsünüz”(2).

BAKI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR MÜZAKİRƏ

Bakı alınmamışdan əvvəl bizim bədxahlarımız tərəfindən Bakını Azərbaycandan ayırmaq üçün cürbəcür vəsilələr, dürlü-dürlü hiylələr axtarılırdı.

Bu xüsusda Tiflis “məhafili” ən ciddi iqdamatda bulunurdu. Həmin “məhafildən” Bakı Azərbaycanın olmayıb, “sərbəst şəhər (volni qorod) olsun” şüarı da çıxmışdı. Həmin şüara Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri rəvnəq verib, Avropa siyasi məhafilinə diqqətlərini Bakı məsələsinə cəlb etmək iddiasında idilər.

Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən “Tərcümani-həqiqət” qəzeti mühərrirlərindən biri İstanbulda Azərbaycan heyəti mürəxəssəsi rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndilərinin nəzdinə göndərilib bəyanat istəmişdir.

Bakı alınmış isə də Məhəmməd Əmin cənablarının bəyanatının əhəmiyyəti itməmiş. Buna görə onun bəyanatını burada dərc edirik.

Məhəmməd Əmin bəy demişdir:

“Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan məqsədinin hüsulunu təmin etmək şərtilə dayandırıla bilər. Bunu biz səmimi qəlb ilə arzu edirik. Çünki məqsədimiz qan axıtmaq deyil, Bakıya malik olmaqdır. Çünki, əfəndim, ***Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyənlər kim olursa, Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür oluna bilməz. Bakı tarixən də, indi də bir türk şəhəri və müsəlman bölgəsidir. İstiqbalən də elə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir.*** Azərbaycan adı belə ehtimal ki, Bakının neft ocaqlarından, o dünyanın uzaq guşələrindən özünə zairlər cəlb edən daim yanar təbii atəşlərindən alınmışdır. Azərbaycan bugünkü milli və mənəvi işığını da Bakıdan alır. Bura Qafqaz islamlarının mərkəzi-ürfanıdır. Azərbaycan qabiliyyəti – həyatıyyəsini təmin edən vardatı-mühəmmə buradan hasil olur. Bura məmləkətimizin yeganə limanıdır. ***Bakı – Azərbaycanın qapısıdır.*** Bütün aləmin iştəhasını cəlb edən nefti olmadığı zamanlar belə Bakı Şimali Azərbaycandan ötrü əhəmiyyəti-ticariyyəyə malik mühüm bir nöqtə təşkil edirdi. İndi də o əhəmiyyəti haizdir. Bunların hamısına bərabər Bakı əksəriyyət nüfuz etibarını ilə müsəlmandır. Bakıda mövcud olan ərazinin, əmlakın əfar və müstəqfatın qismi-küllisi müsəlmanlardır.

Ətrafında olan kəndlər tamamilə müsəlman kəndləridir, azəri türkləridir. Xülasə, Türkiyə üçün İstanbul, Almaniyaya üçün Berlin, Rusiya üçün Moskva nə isə, Azərbaycan üçün də Bakı ondan artıq olmasa da, odur. Bu o qəddər aydın bir məsələdir ki, bunu məsələ olaraq ortaya qoymaq həqiqətən də mövcubi-heyrətdir. Bakı bolşeviklərinin, rus imperialistlərinin Qafqazdakı yaradıcılarının bu fikirdə olduqlarını, azərbaycanlıların inkar üçün bu şəkli iltizam etdiklərini bilirdik. Əksəriyyəti gənclərdən ibarət olduğu məlum olan Bakı bolşeviklərinin ingilislər tərəfindən də müzahirət görərək bu yolda təhrikatda olduqlarını duymuşduq. Fəqət Almaniyaya dövləti – fəximəsinin bu fikrə zəhir və məhmi olacağını qətiyyənlə kəsdirməzdik. Tiflis qəzetindən nəql etmiş olduğunuz xəbərdə mütləq bir yanlışlıq olacaq. Şübhəsiz ki, Bakı

neftinin aləmsümül bir əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə ki, bu neft məsələsi rusları da, Qafqazdakı məktəbləri də, Türkiyə ilə müttəfiqləri də əlaqədar edir.

Madam ki Bakı ilə əlaqə neftlə bağlı bir əlaqədir, demək ki, iqtisadi və ticari məsələ qarşısında oluruq. Bəhri-Xəzər kənarında olan Azərbaycan nefti su yerində işlədəcək deyildir. Neft Azərbaycanın ən böyük ixracatını təşkil edir. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan əcnəbi sərmayəsindən istifadə edəcək və bu sərmayənin Bakı ərazisində tətbiqini də hər cür vasitələrlə təhsil və təminatla çalışacaqdır. Neftin əhəmiyyəti – beynəlmiləliyyəsinədən istifadə üçün Azərbaycan hökuməti ilə anlaşmaq və bağlaşmaq mümkün ikən başı bədəndən ayıracaq qədər qanlı tədabirə əcəba nədən ehtiyac görülsün? Əslində, bunun üçün bu etiqaddayam ki, Tiflis qəzetləri ilə nəşr olunan şayiə qərini-həqiqət olmasa gərək. Çünki düşünürəm: sərbəst bir şəhər elan etməklə təmini təsəvvür olunan fəvaidi-müştərək Azərbaycan hakimiyyəti təxtində də təmin edildikdən sonra Almaniya diplomatiyası əcəba nə üçün Azərbaycan həyati-milliyə və mənafeyi-həyatlarına səbəbsiz bir surətdə qəsd etsin?!” (1).

İSTANBULDAN XARİCİ İŞLƏR NAZİRİ M. HACİNSKİYƏ GÖNDƏRDİYİ MƏKTUBDAN

6 avqust 1918

“**Mən bir daha Tələt Paşa və Ənvər Paşa ilə görüşdüm.** Məsələ çox qaranlıq idi. İndi hər şey ötdü, onlar mənə ümid verdilər. Mən **alman səfiri Berisdorformla görüşdüm.** Bakının neytral olması barədə xəbəri Tiflis nümayəndəliyindəki bir məmurdan öyrəndim. Hər ehtimala qarşı Bakı məsələsi əhəmiyyət kəsb edir. Və almanlar bolşevikləri tam narazı salmaq istəyirlər. **Lakin nə olursa-olsun, siz Bakını almalısınız.** Qoy hər kəs fakt qarşısında qalsın. Əgər bu baş tutarsa, iş tamam başqa xarakter alır” (26, s. 79-80).

FƏTƏLİ XAN XOYSKİ

(Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri,
Daxili İşlər naziri)

**Qafqaz İslam Ordusu Komandanı,
sədaqətli Nuru Paşa həzrətlərinə!**

“**Q**afqaz Müsəlman Ordusunun komandanı Nuru Paşaya! Xoşbəxtəm ki, xalqın adından

Siz əlahəzrətlərinə, xeyirxah türk ordularına və Azərbaycan paytaxtını düşməndən azad edən inanılmış cəsur əsgərlərə təşəkkürümüzü çatdırıram” (2).

ŞƏRQ ORDULARI QRUPU KOMANDANI XƏLİL PAŞA HƏZRƏTLƏRİNƏ!

“Bakının, Azərbaycanın istiqlalını, səadətini iqtisadən və siyasətən təmin edəcək və türk aləminin ikinci bir İstanbulu olmağa layiq bir mərkəzin türkün cəngavər, namuslu övladlarının qəhrəmanə hücumları sayəsində düşmənlərindən xilasını münasibətilə Zati-alii-həmiyyət-pərvəranələrini ən səmimiyanə bir surətdə təbrik edirəm!” (2).

Heyəti-vükala rəisi Fətəli xan

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ

(Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri, Maarif naziri)

AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİNƏ

Rus dövlət cilovunun devrilib süni hüdu-
dundan təbii hüdudu dairəsinə sıxışdığı
əsnada həyatı-milliyəmizə qəsd etmiş olan
Romanov sülaləsinin qurduğu tələlər və əsr-
lərdən bəri gördüyü tədbirlər və yürütdüyü si-
yasət nəticəsində bu kimi təhlükəli dəqiqələrdə
öz həyat və namusunu təmin və mühafizəyə
yeganə mədar olacaq hər cür vəsait və tərbiyə
alətindən Rusiyada yaşayan 30 milyona yaxın
türklərdən başqa heç bir millət yox idi. Və bu
30 milyon arasında ən ağır vəziyyətdə olan-

lardan biri də, heç şübhə yoxdur ki, biz Azərbaycan türkləri idik. Bununla bərabər, bu gün Rusiyada sakin türk və islamların ən məsud və ən kamranı yenə biz azəri türkləriyik. Səbəbi meydanda: son sistem silahlarla müsəlləh düşmənlə hər tərəfdən əhatə olunduğumuz əsnada türk dünyasının yeganə hamisi və türk-islam birliyinin ən böyük nikahbanı olaraq, öz qardaşlarının xilas uğrunda ən bərgüzidə övladının fədayi amadə olduğunu bilfeil isbat edən ən cəsur əsgəri, fəthlərin, yavuzların əhfadi olan türk qəhrəmanları, türk əsgəri sərdarlığına behəqqi-layiq nəcib Nuru Paşa və müavinləri başda olaraq qardaşlıq əllərini bizə uzatdılar və sevgili vətənimizi xain və zalım düşmənlərdən xilas ilə bizi bugünkü şanlı günləri görməyə müvəffəq etdilər.

Ey cəsur türk qəhrəmanları! Sizə layiq bir söz vardır ki, onu da Bakının alınması münasibətilə Nuru Paşa həzrətlərinə baş vəkilimiz yazmışdır. Ondən daha münasib bir təbir tapmadığımdən onu mən də təkrar edirəm və zənn edirəm ki, üç kəlmədən ibarət olan bu cümləni Azərbaycan durduqca hər bir azərbaycanlı türk qəlbində yaşadacaq və təkrar edəcəkdir:

Millət Sizə minnətdardır!

İndi Sizə, ey Azərbaycan dəliqanlıları, sizə müraciət edirəm. Üzərinizdə nə qədər böyük və ağır vəzifə olduğunu bilirsinizmi, artıq meydanda heç bir bəhanə qalmadı. Vətənimiz düşməndən xilas oldu və olur. Silah istəyirsiniz, qardaşlarınız sizin üçün tədarük edir, top istəyirsiniz hazır, digər ləvazimat istəyirsiniz hazır, hərbi məktəb istəyirsiniz hazır, müəllimlər və zabitlər istəyirsiniz o da hazır, para, iaşə, əlbəsə, fişəng zavodları, daha sənə nə lazım isə, hamısı hazır. O halda artıq nə düşünürsünüz, haydı yavrularım, haydı silah başına. Baxsana ədib Əli bəy Hüseynzadə bir neçə həftə əvvəl olmuş bir məclisdə nə demişdi: “Ey azərbaycanlılar! Siz bir bahadırsınız ki, inşallah tez bir zamanda bir əlinizə Osmanlı dövlətini alıb, o biri əlinizə Türkünstanı götürəcəksiniz. Hər ikisini yüksəldib öz başınıza tac qoyacaqsınız”. İndi vəzifəni anlayırsanmı, oğlum. Haydı, silah başına. Üç aya qədər səndən 100 min əsgər istərəm və görəcəyəm. Haydı övladlarım, düşmən dörd gözlə fürsət axtarır, “bir şey edə bilməyəcəklər” – deyər düşünür, sənin istiqlalıyyətinə qəbul etmək istəmir, sənin paytaxtına göz dikir. Varsınlar qəbul etməsinlər! Sən işində ol! Silaha sarıl! 100 min qəhrəman omuz-omuza versin. Tanrı uludur.

Varsın, düşünsünlər, istədikləri kimi düşünsünlər, yalnız söylənməsinlər. Söylərlər isə, tariximizi varaqılaram və bir çox göz çıxaracaq barmaqqlar buluram. Ta əski zamanlardan başlaram... Miladi İsadən 530 sənə əvvəl sənin vətənin olan Qafqaziyada böyük müharibə və qələbədən sonra kainatın ən böyük qan töküçülərindən məşhur Keyxosrovun başını öz əli ilə kəsib, qanla dolu bir qabın içərisinə atıb” Ömrün olalı qan içməkdən doymadın, indi doy!” – deyən böyük türk qadın xanlarından Tomris Xatunu göstərim. V əsrin ortalarında Fransanın içərilərinə, Reyn çayına qədər irəliləmiş Balamir və Atilla kimi dünyaca məşhur xanları göstərirəm.

Qara dənizdən bəhri-mühiti-kəbirə qədər mümtəd bir imperatorluq təşkil edən Çingiz xanımızı göstərirəm. Dünyanı lərzəyə salan Teymur xanımızı göstərirəm. Və ya Sivrinə bayrağını rəmz edən Süleyman Sultanımızı göstərirəm. Soruşaq onlardan: nə üçün dünyaya sahib olan türklər indi öz mülklərinə malik olmasınlar. Nə üçün şansız, şərəfsiz, tarixsiz, mazişiz millətlərin istiqlalıyyətdə haqları olsun ki, dünyaya ağılıq etmiş nəcib, şanlı, şərəfli, mazili, istiqlalı türk millətimizin istiqlalı haqqı olmasın?! Başqalarını idarə etməyi, həm də insancasına idarə etməyi bilən türk milləti kimi bir millət dünyada tapılmadığı halda, nə üçün öz-özünü idarə etməyə həsəd edirsiniz? Bax XIV əsrin əvvəllərində Rusiyada hökmran olan adil xanları-

mızdan Özbək xanın əmrini dinlə: “Böyük və bülənd olunan Allah-təalanın mərhəməti, iradə və qüvvətli əmri ilə mən Özbək özümün təsəvvürümdə olan cümlə böyük, həm orta, həm kiçik knyazlar ki, cümlə vəzirlər, əmirilər və dəftərçi və basqaq və bazuçi ilcilər ki və hər bir hökm yürkən tərəflərin xəlqlərinə fərman edəmən: nəsari və qeyrilərinin cümlə ruhaniləri, popları, rahibləri, kənisələr və ibadət ürünləri və işbu kənisədə ibadət ürünlərinə təxsis edilən mülklər vəqflər cümləsi xərəcədən və miri işlərinin cümləsindən məafdır. Bularqa heç bir qul tikəzəcəkdir olmasın. Çünki bular Allah üçün hazırlanqanlar, bular bizgə və biznin ailəmizgə dua qılsınlar. Əgər bizə və bularqa təərrüz edib bulardan bir nərsə alacaq bulsa ondan üç misli tulatulur. Əgər birə və bularnı əza edəcəkdir olsa, Allahın qəhri ona bulsun!

Yazıldı qoyun jilində, göz fəslindən birinci ayın dördüncü günündə”.

Bu fərmanı bizi türklüyümüz və islamlığımız üçün məhv etməkdir fikrində olanların gözünə soxar və söylərəm ki, dünyada yaşamaq haqqı, istiqlalyyətdə haqqı bizdədir. Çünki insaf bizdə, alicənablıq bizdə, mərhəmətdə bizdə, cəsərət bizdədir. Elə isə nə üçün biz məhv olaq və siz qalasanız? İştə təkrar edirəm, övladlarım! Türk ordusu bizim üçün cənnət qapılarını açmışdır, oraya vasil olmaq üçün dəstə-dəstə toplanın, yüz min, iki yüz min toplanın, evinizi, kəndinizi, şəhərinizi, paytaxtınızı, Azərbaycanınızı, türk ellərinizi, islam məmləkətlərinizi mühafizə üçün köksünüzü sipər edin. O vaxt bizim istiqlalyyətimizi tanımayan tanısın.

Haydı, oğullarım, haydı silah başına! (2)

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV:

(Azərbaycan Parlamentinin Sədri)

“**P**aşa həzrətləri, biz öz müttəfiqimiz və himayəçimiz olan Türkiyəyə Azərbaycanı müstəqil görmək istədiyinə görə Sizin şəxsinizdə necə təşəkkür etməyə söz tapa bilmirəm. Bu məsələnin həllindən bizim bütün gələcəyimiz asılıdır: Azərbaycan türklərinin bu dünyada mövcud olub-olmamağı asılıdır.

Türk sərkərdə və əsgərlərinin dövlətimizin paytaxtı olan Bakının azad edilməsi uğrunda apardığı və uğurla başa çatdırdığı qəhrəmanlıq mübarizəsi bizi Azərbaycanın müstəqilliyinin təminatına həmişəlik olaraq inandırır və arxayın edir. Bu mənada biz indi sakit ola bilərik” (50, s. 5).

MƏHƏMMƏD HƏSƏN HACINSKİ:

(Azərbaycanın Xarici İşlər naziri)

“**B**iz fikrimizi müəyyənləşdirmişik. Onlar (yəni türklər) yalnız müstəqil Azərbaycan hökumətinin qurulmasını istəyirlər. Onlar bizim işlərimizə qarışmaq istəmirlər” (44, s. 82).

HƏSƏN BƏY AĞAYEV:

(Azərbaycan Parlamenti Sədrinin müavini)

Möhtərəm deputatlar!

Bugünkü bayramın nə qədər şərəfli, nə qədər tarixi olduğunu hər kəs düşünür və anlayır. Bu bayram münasibətilə türklük və islamlıq yolunda şəhid düşən türk igidlərini yad etmək üçün rica edirəm ki, cümləniz qiyam edəsiniz (hamısı ayağa qalxır).

Möhtərəm əfəndilər! Bu gün düz bir ildir ki, Azərbaycanın milli mərkəzi hesab olunan Bakı düşmənlər əlindən, zalımlar əlindən xilas olmuşdur. Bizim qəvi (sağlam) vücudumuza təşrih (kəsmək) və bədənimizi parçalamaq istəyən və hüdudumuzu çeynəmək istəyən düşmənlər keçən il martdan başlayaraq ta Kürdəmir stansiyasından igid türklər tərəfindən qovulub Bakıya soxulmuşlar və sonra dənizə tökülüblər.

Beləliklə, ən müqəddəs hesab etdiyimiz paytaxtımız olan Bakını alıb bizə vermişdilər. Mayın 28-də istiqlalımız elan edilmişdir. Sentyabrın 15-də isə haqq yerinə varmış, Bakı istirdad edilmişdir (geri qaytarılmışdır).

Əfəndilər! Can bahası ilə türklük və islamlıq uğrunda şəhid vermişlər, vətənimizi xilas edən türk igidlərini yad etmək ilə bərabər onu da əlavə edirəm ki, biz azəri türkləri böyük qardaşımız olan türklərin canfədallıqlarını heç bir vaxt unutmayacağıq və çətinliklə qan bahasına alınmış və bizə bəxş olunmuş istiqlalımızı müdafiə etməyi əhd edib, hər şeydən mü-qəddəs tutaraq əqsayi (gələcək) muradımıza nail olacağıq. Bu gün Azəri Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi türk şəhidlərinin adına əbədi bir nişangah qoyur. Rica edirəm saat 11-də bulvarda keçiriləcək rəsmi keçiddən sonra qəbiristana buyurub tədbirlərimizdə iştirak edəsiniz (6,v.1- 4).

**DÖVLƏTİN RƏSMİ MƏTBUATINDA –
“AZƏRBAYCAN” (TÜRKÇƏ VƏ RUSÇA) QƏZETİNDƏ
15 SENTYABR ZƏFƏRİ İLƏ BAĞLI YAZILAR**

M.Ə.Rəsulzadə

QURTULUŞ GÜNÜ

Sentyabrın 15-də Bakı bir böyük gün daha keçirdi. Bu gün millət qəhrəman şəhidinin bir illik xatirəsini qabarıq hislərlə yad edərkən cavan ordumuzun rəsmi keçidini görməklə köksünü gərmiş, nə qədər sevinmişdir.

Dəniz kənarında qəhrəmanca bir türlü yürüyən süngü dəryasını seyr etdikdən sonra bir nəşə istiqlal olaraq istiqlalının kuşl daşını (məhək daşını, guşə daşını) təşkil edən şəhidinin məzar daşını qoymaq üçün gedən xalqın bu gün nə qədər böyüdüyünü, nə dərəcədə etimad nəfis hasıl etdiyini görməmək mümkün deyil.

Xalqımız türk nəslinə məxsus bir mətanətlə günün sevinclə bə-rə-bər dərin bir ciddiyyət və həzin bir təsliyyət (təsəlli) günü oldu-ğunu isbat etmişdi. Bugünkü bayramını millət daşqın bir cocuq kimi deyil, mütəfəkkir bir fərd olaraq qeyd etdi.

Gənc ordumuzun əzmkarənə bir surətdə atdığı qədəmləri, ümidli bir surətdə tutduğu tufəngləri seyr edərkən paytaxtımızın küçələrini dolduran minlərlə əhali şəhid məzarı üzərində gözəl bayramımızın daima başlarımız üzərində dik tutulacağı həddində verilən sözlərin boşunda deyil, qüvvətinə istinad etmiş bir əhdi-peyman olduğuna inanırdı.

Əvət inanırdı. Bu inamın bünövrəsini bu gün bünövrəsini qoyduğumuz qurtuluş abidəsi altında yatan şəhidlər qoymuşlarsa da, heç şübhəsiz ki, onu diri bir halda tutan amil bu məzarı saran igid əsgərlə-rimizdir.

Mətbuatın, ədəbiyyatın, millətin qəlbində millət və istiqlal toxumu saçan bir amil olduğu məlumdur... Gənc şairimiz şəhidlərin məzarı üzərində əhd edirdi ki, öz nəşidələri (sevincləri) ilə ədib və mühərrirlərimiz millətin ürəklərində abidələr tikəcəkdir. Şəhidləri unutmayacaqlardır.

Öz cümhuriyyətlərində öz əsgərlərinin rəsmi keçidini öz hökuməti vasitəsi ilə qəbul edən, öz ordusunun öz generalları, öz zabit və öz nəfərlərindən təşkil etdiyini görən xalqın bir il əvvəl yas və matəmlə basıq olan qəlbi bu il o qədər açılmış ki, ruhun tərcümanı olan şairlər artıq təəssüf deyil, tərif və bəliğ bir lisanca ona qarşı ərz əbkar edə bilərlər.

Əvət, ey millətin lüsanülqeybi (qeybdən xəbər verən dili olan) şairlər, ədiblər, millətin əməllərini ülviyyət və məqsədlərini oxşayınız, özünə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz, gənc ordumuz bu ülvi toxumların saçılacağı yurdumuzu qoruyacaq. O böyük duyğuların zərbini təşkil edən kukəsləri (köksləri) qabartdıqca qabardacaqdır.

Bu gün yalnız paytaxtımızın qurtuluşu günü olmaqla deyil, doğma ordumuzun ilk dəfə olaraq bütün ərkan və rüsaləsilə (qərargah və sərkərdələri ilə) birlikdə qarei kəlisanın (xristian kilsəsinin) nümayəndələri iştirak etmək surəti ilə paytaxtımızın üzərində parlaq bir surətdə rəsmi keçid etdiyi gündür. Bu etibarla sentyabrın 15-i Qurtuluş günüdür! (4).

Hadi bəy

BAKININ AZAD OLUNMASININ İLDÖNÜMÜNƏ

“**B**u gün keçirilən şənliklərdə. Oxunan nəğmələrdə Azərbaycanın həqiqi oğulları uzaq ölkədən azərbaycanlı qardaşlarına köməyə gələn, Yarıdağın, Yasamalın və Badamdarın yüksəkliyini öz qanı ilə boyayan, insanların qəlbindən və azərbaycanımızın paytaxtından həyasız müvəqqəti hökumət təmsilçilərini, Mart hadisələrinin səbəbkarlarını, Şamaxını, Qubanı və onlarla müsəlman kəndlərini dağıdanları qovanların, həqiqi qəhrəmanların qarşısında baş əyirlər”.

Bu gün məscidlərin qübbəsi altında, meydanlarda, azərbaycanlıların topladığı hər bir yerdə xalq ürəyinin dərinliyindən geniş dalğa ilə azərbaycanlılara minnətdarlıq edir və öz diyarının, paytaxtının ölmüş xilaskarlarının əbədi xatirəsini daşıyır.

Çox təəssüflər olsun ki, belə mərasim heç kimə lazım olmayan qurbanların qanı ilə çirkləndi. Bizə məlumdur ki, şəhərdəkilər ədavət və səbirsizlik göstərməsəydilər və şəhərin təhvil verilməsi haqqında təklifi qəbul etsəydilər, qəmli sentyabr hadisəsi, çətin ki, baş verərdi.

Hər bir rütbəli və mövqeli avantüristlərin siyasi oyunu Azərbaycanı, xüsusilə də, minlərlə insan qurban vermiş və özünün əsrlərlə qorunub saxlanmış ehtiyatlarını itirmiş erməni-türk demokratiyasına çox baha başa gəlirdi.

Bu itkilərə Azərbaycanın azadlığı və işıqlı gələcəyi uğrunda cəzaları yüngülləşdirilmiş qurban kimi baxaq.

Xatırladaq ki, yaz aylarında ərmiş qarların suyu öz yolunda ağac-ları, heyvanları və hətta insanları tutaraq səs-küylə aşağıya doğru axır. Lakin sakitlik yarananda torpaq yaşıllıqla, ağaclar yarpaqla örtülür və bütün təbiət canlanır.

Aylarla bizim ölkəmiz üzərində sərt fırtına vıyıldayır, qasırga və tayfun hökmranlıq edirdi. Lakin indi uzunmüddətli sakitlik yaranıb və buna bizi gənc respublikamızın yaradıcı həyatı əmin edir.

Həqiqətən, dövlətçiliyimizin əsasının möhkəmləndirilməsi və sər-bəst mövcudluğu bizim qanuni hüququmuzu möhkəmləndirmək üçün daha çox əziyyət və çətinlik tələb edir.

Vətənə sevgi və özünün xalq və tarix qarşısında məsuliyyətini dərk etmək bizim hər birimizdən daima vətənimizin maraqlarının qoruyucusu olmağı və düşmənlərimizdən qorumağı tələb edir.

Yaradıcılıq inşaatı yoluna daxil olmuş dövlət daima və müntəzəm olaraq sağ-soldan təhlükəyə təhrik olunurdu. Hətta milli mərasimlər günü də biz illüziyaya təslim ola bilmərik, əksinə, xalqın ruhunun yüksəldiyi andan istifadə etmək və hökumətə və qanunvericilik müəssisələrinə dəstək göstərmək lazımdır.

Hakimiyyətin xalq kütləsindən dayaq aldığına əmin olduqdan sonra o, möhkəm siyasət aparmaq və ölkəni xarici təhlükələrdən qorumaq iqtidarındadır.

Əgər azadlığa doğru düz yol açılsa, ürəklərimizin dərinliyində doğma diyarımıza olan müqəddəs sevgi alovu sönməyibsə, tam əmin ola bilərik ki, Azərbaycanın bir daha qalxan üç rəngli bayrağı bir daha enməz, nə qədər təhlükə olursa-olsun.

Azərbaycan paytaxtının azad olunmasının ilk ildönümünün təmtəraqlı anında xatırlayaraq ki, bu həmin gün vətənə hədiyyə olacaq. Müqəddəs and içirik, nə qədər ki onun sevimli və sadıq oğulları yaşayır, o qədər də onun bayrağı daim yüksələcək (4).

C. DAĞISTANI (Ceyhun Hacıbəyli)

TARİXİ GÜN

8-i zilhicceyi-haram 15-i eylül (sentyabr) bütün türk və islam aləminin ən səadətli, ən şövkətli günlərindən ədd (saymaq, hesab etmək) olunacağı şübhəsizdir. Haman gün türk və islam tarixində zərrin (qızıl) bir səhifə işğal edəcəkdir. Həmin gün Bakı süqut etdi. Bakının süqutu yalnız bir Azərbaycan deyil, bəlkə bütün türk və islam aləmi üçün siyasi və mənəvi nöqtəyi-nəzərdən ali mövqe açır. Həmçinin əks surətdə kürreyi-zəmində yaşayan bütün türk və islam övladlarına onun matəməngiz bir təsiri olacaq idi. Çünki siyasət meydanına atılan mətəziqiymət (qiymətli) idi.

Haman mətətürk oğlunun namus və şərəfi idi.

Türklük və islamlığın ən mühib (təhlükəli) düşmənlərindən olan müstəbid Rusiya dövlətinin xarabazarlığından yaşıl budaq kimi ovçisəmayə (göyün ənginliklərinə) qalxan yeni bir-birinə sarılmış türk milləti dörd bir tərəfdən əsən yellər, gələn fırtınalar qarşısında cavan qədd-qamətini əyəcəkmi, ya bu ruzigarı-xəsimanədən (düşmən hücumlarından) sağ və salim çıxacaqdır?

Əslində, hamının diqqətini cəlb edən məsələ bu idi. Bunu həm dost, həm düşmən kəmalı-diqqətlə dinləyib gözləyirdi. Öz-özlərinə buraxılmış türk övladı istedadını və kəsəletmi (süslük) göstərəcəkdilər? Dostlar bunu böyük bir iztirab içində, düşmənlər isə məxfi saxlanıla bilməyən təhqirənə bir xüsumət (düşmənçilik) və ədavətlə gözləyirdi.

Türklük və islamlıq əleyhinə bəslənilən ədavət və bədxahlıq o dərəcədə idi ki, düşmənlər hətta öz mənafeələrindən belə vaz keçib türk ordusuna məğlubıyyət dilərdi. Halbuki elə olduqda bütün Qafqaz qan içində çabalayıb, bütün Qafqaz millətlərinin rahatca güzəranı paymal olub gedərdi.

Lakin bəminnətil-kərim (şükürlər olsun ki) düşmənlər öz məramlarına yetmədilər, məyus oldular. Türkün qəhrəman oğlanları öz istedadlarını, öz rəşadətlərini, özlərinin yaşamaq üçün ölməyə hazır olduqlarını bütün aləmin gözünə çarpdılar. Və bundan belə yüz illərlə başqalarının təhti təzyiqində əzilən milyonlarca dindəş və millətdeşlərimizə böyük ümidlər bəxş etdilər.

İndi növbə onlarındır! (2).

ÜZEYİR HACIBƏYLİ

NURU PAŞA HƏZRƏTLƏRİ ŞƏRƏFİNƏ BÖYÜK BİR ZİYAFƏT

10 təşrini-sani (noyabr) yekşənbə günü-nün axşamı Bakı şəhər əhalisi tərəfindən qəhrəman ordumuzun şanlı komandanı Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə yay klubunun zalında böyük və təntənəli bir ziyafət verildi.

Klubun içi və dəhlizləri gözəl və qiy-mətli xalılarla döşənmiş, divanları da ay-ulduzlu al bayraqlarla bəzənmiş idi: yuxarıda böyük musiqi orkestri, aşağıda da həm Osmanlı və həm Azərbaycan türklərinə məxsus milli sazəndə və xanəndələr tərənnüm etməkdə idilər.

Hökumət əhlindən ümum nazirlərimiz Baş nazirlə bərabər, şəhərimizin bütün böyük məmurları, ümum zabitan əfəndilər, İran konsulu cənabları, ziyalılarımız, böyük tacirlərimiz və sair əyan və əşrəf ziyafətdə hazır idilər.

Nuru Paşa həzrətlərinin salona vürudu əsnasında musiqi orkestri tərənnümə başlayaraq, məclis əhli ehtiramla Paşa həzrətlərini səmimi-yətlə salamladılar, hər kəs badə əlində miz başında özünəməxsus olan yerini tutub, ziyafət başlandı.

Yemək əsnasında **Baş nazirimiz Fətəli xan Xoyski** həzrətləri birinci olaraq beləğətli bir nitq söyləyərək Azərbaycan türklərinin əsarət bəndindən xilas səadətinə nail olması yolunda tökülən Osmanlı türk qanına işarə ilə “Bu qan və bu qan tökülən mübarək yerlər heç bir vaxt unudulmaz və xatirdən çıxmaz” buyurdu, Azərbaycan türklərinin təşəkkürlərini Paşa həzrətlərinə bildirib qədəh qaldırdı. O halda bütün həzərat ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətlərinin şərəfinə şərbətnuş olub sürətli alqışlarla izhari-məsərrət və şadyanlıq etdilər.

Həqiqət, bu böyük məclisdə hamının, xüsusilə Bakı əhlinin olmazın dərd, möhnət, bəla və zillət çəkdikləri və olmazın həqarətlərə düçar olduqları ağarmış saç-saqqallarından, solğun çöhrələrindən, məhzun gözlərindən bəlli olan üzlərində bu axşam o qədər bəxtiyarlıq və bundan irəli gələrək o dərəcə şükür və sənə əlaməti peyda idi ki, keçmiş qara günlərin fəna təsirləri bu gün nail olduğumuz ağ günlərin müqbilində unudulmaq üzrə olduğu aydın və aşkar idi!

Yox! Fəna təsirləri unudulur, fəqət o təsirləri buraxan qara günlər unudulmaz: onları unutmaq üçün ya filosof olmalıdır, ya laübalı!..

Nə qərib təsadüf:

Təqribən bir il bundan əvvəl bu gün ay-ulduzlu türk bayrağı ilə bəzədilmiş bu salonda bolşevik Suxarçev Nikolay Romanova məxsus bir zalım hakim vəziyyətini alaraq, hüquq siyasəti və insaniyyətləri xüsusunda ağız açmağa “cürət” edən Bakı müsəlmanlarını təhdid yolu ilə “Bakıda daşı daş üstə qoymaram!” – deyə meydan açırdı.

Buna qarşı olaraq **Milli Şura Sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** yoldaşımız: “Əlbəttə! Biz azadlıq yolunda mübarizə edirik, nəticədə bizə ya istiqlalyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar! Fəqət əmin olun, müvəqqəti qələbə sizin üzərinizdə olsa da, daimi zəfər bizimdir!” – deyə gələcəkdən xəbər vermişdi. Bu axşam Rəsulzadə cənabları öz səlis nitqində bu fəqərəni yada salıb qanlı və həqşəkən (haqqı sındıran) suxarçevlərin mühazirə oxuduğu bu meydanda bu gün daimi və əzmlı bir Türk zəfərinin bayram edilməsinə işarə ilə haqq sözün haqq yerinə düşməyindən ötrü razılıq etdi.

Yox! Əgər Suxarçev bu axşam klub salonuna bədnəzər yetirib bu al bayraqları, bu şanlı komandanları, bu qəhrəman zabitləri, bu cəsur əsgərləri, bu bəxtiyar çöhrələri görsə idi, hədəsinin nə qədər gülünc və əbəs olduğunu özü də etirafa məcbur olardı.

Rəsulzadə nitqinə davam edərək, “Siyasi üfüqdə qara buludlar gö-rünən kimidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurularımızın zülmətqo-van nuru var”, – dedikdə bütün məclis əhli ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini xüsusi bir təzimlə alqışlamağa başladılar.

Bir ildən bəri əziz qonağımız və keçirdiyimiz qara günlərə bizimlə bərabər şərik olan Rövşəni bəy həzrətlərinin bəliğ nitqi o qədər yanıqlı və o qədər atəşli idi ki, həzrətin üzərində böyük bir təsir buraxdı: əqidə amalımıza yetmək, azad edilmiş hüdudumuzu son qüvvəmizlə saxlamaq və bu yolda

hər bir fədakarlığa hazır olmaq üçün bu gecənin şərəfinə həmin lüzumundan bəhslə məclis əhlinin ruhunu yüksəldirdi.

Həzərat aramızda oturan bir nəfərin nitqinə müntəzir görünürdü: bu cənabın illərdən bəri eşitmədiyi səsinə eşitmək, fikrini bilmək, nəzəriyyəsindən xəbərdar olmaq istəyirdi. **O möhtərəm cənab sevgili ustadımız Əhməd bəy Ağayev** idi ki, nitq söyləmək üçün yerindən qalxarkən salonda dərin bir sükunət əmələ gəlib, hər kəs bütün diqqətini ona tərəf yönəltdi.

Əhməd bəyin nitqində bəzilərinin gözlədiyi atəş yox idi, amma həqiqi bir səmimiyyət vardı: “Mən Bakını İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb, özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm, o qədər də qəmim yoxdur, dünyadan kam almış kimiyəm” kimi sözləri o, səmimi bir hisslə söyləyirdi ki, eşidənlər də özünün Əhməd bəy kimi bəxtəvər və bəxtiyar hiss edirdilər.

Biz Əhməd bəyin nitqini icmala cəsarət etməyib tamamilə qəzetimizdə dərc üçün lütfən bizə göndərilməsi ümidilə oxucularımızı səbrə dəvət edirik.

Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru Paşa həzrətləri gözəl İstanbul şivəsilə ruhumuza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir çox əndişələrdən təmiz etməklə bəlağətli və səlis nitqilə məclis əhlini şərəfyab və minnətdar etdi.

Bu nitqin təsiri ilə idi ki, hər kəsdə gələcəyə artıq əndişəsiz bir nəzər əmələ gəlib özündə böyük bir ümid, yüksək bir hiss edərək, xoşbəxt və xoşvaxt bir hal ilə bir-birini təbrik edib məclisə xitam verdilər (3).

Qeyd: Müəllifin bu məqaləsi “Ü” imzası ilə çap edilib.

BAKI, 15 SENTYABR 1919-CU İL

(Bakının Qurtuluşunun 1 illik yubileyi)

Əgər 28 Mayı biz müstəqilliyimizin elanının rəsmi günü olaraq qəbul ediriksə, onda 15 Sentyabrı Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olması günü sayırıq. Çünki məhz bu gündən müstəqilliyin faktiki qazanılması və dövlətçiliyin əsaslarının yaradılması başlanılmışdır.

Bu gün təşkilatlanmış daşnak-bolşevik qüvvəsi tərəfindən nəinki Azərbaycanın və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyinə, həm də Zaqafqaziyadakı türk xalqlarının fiziki mövcudluğuna olan ölüm təhlükəsinin aradan qaldırıldığı gündür. Bu, Şamaxı uyezdini bürümüş və Azərbaycanın digər uyezdlərinə də od ələyən böyük bir yanğının söndürüldüyü gündür. Bu, Azərbaycan xalqının düşmənləri tərəfindən hazırlanmış böyük bir planın ləğv olunduğu gündür.

Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin elan edildiyi gün bütün xalqa aydın oldu ki, Azərbaycan özünün mədəni, milli, iqtisadi və siyasi mərkəzi olan Bakısız mövcud ola bilməz. Hamıya aydın idi ki, Azərbaycanın ürəyi, onun milli mövcudluğunun mənbəyi olan Bakının alınması gənc Azərbaycan hökuməti və bütün xalq üçün “condito sine gua non” (latınca – “mütləq şərt”) deməkdir.

Maddi vəsait, sursat və təşkilatlanmış ordusu olmadan gənc respublikanın qüvvələri əzəli mərkəz saydıqları Bakıya daxil olmaq üçün sayca özlərindən qat-qat çox olan daşnak-bolşevik bəndələri ilə mübarizəyə girdilər. Gənc respublika bu mübarizənin nə ilə nəticələncəyini görə bilməsə də, möhkəm əmin idi ki, ədalətin və oyanmış xalqın milli, mədəni və siyasi hüquqlarının müdafiəsi işi kobud fiziki güc üzərində qələbə çalacaq.

Türkiyə qoşunları Azərbaycan Cümhuriyyətinə köməyə hansısa imperialist məqsədlər naminə və işğalçılıq üçün gəlməmişdi. Onlar özlərinin qardaşlarını xilas etmək məqsədilə gəlmişdilər və Azərbaycanın savaşı meydanında qanlarından fədakarcasına keçərək qardaşları qarşısında borclarını yerinə yetirdilər.

Alicənab Azərbaycan xalqı Türkiyə qoşunlarının əvəzsiz xidmətlərini heç vaxt unutmayacaq və onların Azərbaycan qoşunları ilə Bakıya birgə girişi xalqımızın tarixinin ilk səhifələrinə həkk olunacaq.

Əgər 28 Mayı biz müstəqilliyimizin elanının rəsmi günü olaraq qəbul ediriksə, onda 15 sentyabrı Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olması günü sayırıq. Çünki məhz bu gündən müstəqilliyin faktiki qazanılması və dövlətçiliyin əsaslarının yaradılması başlanılmışdır.

Biz bilirik ki, Bakının alınması günahsız qurbanlarla da müşayiət olunub. Biz bunları dərin kədərlə xatırlayırıq, amma müharibənin təbiəti və onun nəticələri belə hallarsız ötüşmür.

Tarix həmişə öz hüduqlarını müdafiə edən xalqa münasibət bəsləyib. Və tarixin Azərbaycana köməyə göndərdiyi Osmanlı imperiyasının mərd oğulları öz qan qardaşlarına yardım etmək üçün dağ və dərələrdən keçərək, hər cür çətinliyə, aclığa və əzaba dözərək bolşevik cəbhələri üzərinə şığıdılar.

O vaxtdan bir il keçib. Bu vaxt ərzində Azərbaycan dövlətçiliyi siyasi çaxnaşmada, xarici və daxili təhlükələr içərisində yavaş-yavaş cücərib və möhkəmlənib. Və indi fikrən bir il əvvələ qayıdaraq gənc respublikanın necə özünü qoruduğunu, özünün siyasi gücünü təsdiq etdiyini düşünəndə, bir illik müstəqil siyasi həyat dövründə əldə olunmuş nailiyyətləri analiz edəndə möhkəmlənən dövlətçiliyi və gənc respublikanın həyatının bütün sahələrində qurulmuş qayda-qanunu görürük. Bu zaman aydın olur ki, Azərbaycan dövlətinin və xalqının zəifləməyən inkişaf tempi gələcək siyasi həyat və dövlətçilik quruculuğunda indiyədək görünməmiş qabiliyyət vəd edir (49).

ELAN

“Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa hər gün saat 10-dan 12-yə qədər gələnləri qəbul edir. Qəbula gəlmək istəyən şəxslər adyutanta növbəyə yazılsınlar.”

*“Azərbaycan” qəzeti,
15 sentyabr, 1918-ci il, N1.*

TÜRKLƏRİN BAKINI AZAD ETMƏSİNƏ HƏSR OLUNAN BƏDİİ YAZILAR

ƏHMƏD CAVAD

GƏLMƏ!

Bu dağlar mənimdir, yeni gün gördü,
Boğar səni ahım, ey duman, gəlmə!
İnanma fələyə, dönükdür üzü,
Bir üzə gülməyir hər zaman, gəlmə!

Ey yağmursuz bulud, uğursuz kölgə,
Dəyişməm mən “alı” o çirkin rəngə.
Sevdası könlümdə bir darğın ölkə,
Baxar yad gözlərə pək yaman, gəlmə!

Könüllər bir dəniz, coşdurma onu,
Coşqun könüllərin fırtına sonu.
Sən ey şimal yeli, gəl etmə bunu,
Yox isə əmrinə uymayan, gəlmə!

Sən ey gözlərimə batan quruntu,
Sağlam bir imana səndən nə qorxu?!
Bəslərsə vicdanlar pək böyük duyğu,
Yenilməz bir qala – hər vicdan, gəlmə!

(14, s. 139).

Qaliblərin təkrar Bakıya gələcəkləri xəbəri çıxdığı vaxt söylənilmişdir.

İNGİLİS

Bakıya gəlmisiz salam verməyə,
Ey Xan sarayını tutan ingilis!
Gedərkən Kəbəyə hacı karvanı,
Hacılar yoluna çıxan ingilis!

Damağında Çanaqqala ağısı,
Sənmişən türk ellərinin yağısı?
İslam dünyasının ölüm çalğısı,
Ölüm ninnisiylə yaxan ingilis!

Sarıb Hindistanın cansız qolunu,
Gəldin bağlamaya Turan yolunu.
Aldadıb hər yerdə Tanrı qulunu,
İnsanları ucuz satan ingilis!

Bax yenə qarşında köksümü açdım,
Bakı dağlarına al bayraq sancdım.
Sən meydan oxudun, gəldim, ulaşdım,
Mərd deyil meydandan qaçan, ingilis!

Sən bağla hər yolu, süngüm tez açar,
Üç ayda gələnlər üç gündə qaçar.
Zənn etmə qurşunum havaya uçar,
Türkdür bu qurşunu atan, ingilis.

O xain gözünü dikdiyin ellər,
Mənim nişanlımdır, türkülər söylər...
Göz dikmə təxtimə, bax əlim titrər,
Düşəcək təxtinə talan, ingilis! (14, s. 150-151).

12 iyul 1918

ŞƏHİDLƏRƏ

(Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlərinə)

Qalx, qalx! Sarmaşılı məzar altından,
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
Ey karvan keçidi, yollar üstündə,
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər!

Sənin qovduqların yabançı xanlar,
Qurtardı ölkəmi tökdüyün qanlar!
Bax nasıl öpməkdə tozlar, dumanlar
Qərrib məzarını, mən də bərabər!

Sənin qanındanmı düzlərdə böylə,
Qüdrət bitirmişdir sayılmaz lalə?!
Dost elindən qopdu bir yanıq nalə,
Yoxsa o nalənin ruhumu söylər?!

Keçərkən göylərdən bir qatar durna,
Ağlar buraxdığı gözləri sorma!
Bax doğru çıxmaqda gördüyün rəya,
Bəslədiyin əməl bu gün gülümsər.

Çarıqlı qardaşın sadədil köylü,
Gəldi məzarına bir örük urdu.
Toplanıb baş-başa hər üçü, dördü,
Hər gün köylü qızlar dərdini dinlər! (14, s. 154-155).

10 may 1919, Gəncə.

TÜRK ORDUSUNA

Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutmam Qafqaza girdiyin günü!
Gəlirkən qovmaya Turandan rusu
Ayağını Qara dəniz öpdümü?

İlk atarkən əski bürcə addımı
Qars qalası salam topu atdımı?
Sən yaparkən orda zəfər şənliyi
Məğlub düşmən qaşlarını çatdımı?

Çıxdığın gün Allah Əkbər dağına
Dağıstan dağları qibtə eylədi.
Baxdım Sarayıviran tağına,
“Sən gəlirsən şən oluram” – söylədi.

Gəldiyin gün Kürün axar-baxarı
Əski günahlardan silkindi, çıxdı.
Eşidib Gümrüdə təkbir səsini
Araz sevincindən dünyanı yıxdı (14, s. 152-153).

1918, Gəncə.

ÇIRPINIRDI QARA DƏNİZ

Çırpınırdı Qara dəniz,
Baxıb Türkün bayrağına.
“Ah” deyərdin, heç ölməzdim,
Düşə bilsəm ayağına!

Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!...
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar səp sağ, soluna.
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!

“Həmdiyyə” o Türk qanı!
Heç birinin bitməz şanı!
“Kazbek” olsun ilk qurbanı!
Heyran türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun bizim bütün ellər,
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!! (14, s. 149-150).

Qeyd: 1914, Gəncə. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdikdən sonra bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli bu şeirə musiqi bəstələmişdir.

BİSMİLLAH

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Bürüdü elləri əsgər, bismillah!
O Xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəklilər bizləri zəfər, bismillah!

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu, ordumuz gəlir,
Nişanlın qoynuna girər, bismillah!

Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol!
Sən ey gözəl dəniz, gəl Türkə ram ol!
Sən ey sağa, sola qılınc vuran qol,
Qollarına qüvvət gələr, bismillah!

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik, gələli,
Səninçün atıldıq daim irəli.
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah!

Ey düşmən, alnının yazısı qara,
Öldürməz bizləri vurduğun yara,
Yolladığın qurşun ərməğan sana,
O kirli alnını öpər, bismillah!

Sən mərd olub dursan qarşımda əgər,
Qudurğan saçmalı növbətin keçər.
Sağlandığın topraq qanını içər,
Yurdum olmaz sana sipər, bismillah!

Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan,
Tək bir səslərini uzaqdan duyan,
Düşmənimizi zaman istər, bismillah! (14, s. 147-148).

EY ƏSGƏR

(Ordumuza ərməğan)

Dağa, daşa sancağını öpdürüb,
Duman kimi bu dağları bürüdün!
Dənizlərə salam rəsmi yapıdırıb,
Göylərdəki bulud kimi yürüdün!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.
Baş əydi, bax, toplarının səsinə
Yad ellərin yıldırımını, şimşəyi.

Quzğun kimi qurumağa başladı
Səni görən cəlladların biləyi!
Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Arslan kimi saldırdığın düşmana
Ər oğlu ər olduğunu göstərdin!
Fələk bu gün uyğun sana, deyir ki,
Türk əsgəri, sən böyləmi istərdin?

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.
Qardaşlığın fərmanına baş əyib,
Məzlumların imdadına yetişdin!

Qaranlıqda süngün sana yol açdı,
Sən o yoldan muradına yetişdin!
Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Ey Türk, sənin hansı dində olduğun
Minarəyə buyur, bizə söyləsin!
Eşitməyən qulaqlara səsini
Əsən yelə buyur, xəbər eyləsin!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.
Şu qarşıkı duman çıxan bacadan
Sən gəlmədən iniltilər çıxardı.

Geciksəydin, məzlumların fəryadı
Yeri, göyü, kainatı yıxardı.
Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər,
Göydə hilal, yerdə sənin sancağın!
Durnalarla göndərdiyim salamı
Yetirdimi sana ninen toprağı?!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə (14, s. 151-152).

MƏHƏMMƏD HADİ ƏBDÜLSƏLİMZADƏ

TÜRKÜN NƏĞMƏSİ

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərimi?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədəər olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədəər olmaz.

Qiymətli olan xuni-şəhidan hədəər olmaz,
Dul qalmış olan noheye-nisvan hədəər olmaz,
Bax sən sonuna, himməti-türkan hədəər olmaz,
Bədbəxt olan əfqani-yetimən hədəər olmaz.

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərimi?
Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən,
Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşe-dövlətdən,
Bir zərrə belə qorxmayırız dəst-əcəldən,
İstərsə cahan çəvrili, varsın da təməldən,
Türkün üzü çəvrilməyəcək səmti-əməldən,

Türklər geriyə dönməyəcək müslih əməldən.
Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə miləldən:
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərimi? (1).

ŞÜHƏDAYI-HÜRRİYYƏTİMİZİN

ƏRVAHINA İTHAF

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir!
Bu sözlərim yürəgimdən qopan həqiqətdir.
Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,
Əmin olun buna, ey zinəti-cahani-vəfa.

Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal,
Sizinlə buldu bu millət həyatı püriqbal.
Bu günlər etmədə əhli-vətən sizi dəryad,
Salamlayır sizi iştə bu millət-azad.

Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,
Sizin də ruhunuz uçsun behiştə-əlada.
Bizi xilas edərək pənceyi-əsarətdən,
Nicatbəxş olaraq dəsti-əhli vəhşətdən.

Çəkildiniz əbədi xüldzari-rəhmanə,
Behiştə-rəhmətə, yəni diyari-rəxşanə.
O xuninizlə açıldı bəhari-hürriyyət,
Sizin də yurdunuz olsun behiştə-ülviyyət. (9, s. 546)

ZƏFƏRİ – NƏHAYƏYƏ DOĞRU...

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq fərzdür hər mömünə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdür türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şan ilə.

Ən işıq bir ömür istərsək günəş altında biz,
Durmali iddiayə qarşı qeyrəti-rəxşan ilə.
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,
Əldəki süyfü-şücaət, dildəki iman ilə.

Qorxmayırız düşməndən əsla dönsə dünya atəşə,
Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-şahan ilə.
Ta əzəldəndir cahanda şanlıdır tariximiz,
Zişərəf bir millətiz tarixdə bürhan ilə.
Qaçmayız meydani-qovğadan əmin ol, ey əduv! (9, s. 546).

ABBASAĞA QAYIBOV (NAZİR)

MİRALAY CƏMİL CAHİD BƏYİN MƏDHİNDƏ

Sənin ey sərvəri-vala, münnin kirdigar olsun,
Pənahın rəhməti-həqqi, şəfəqqət pərvədigar olsun.

Vücudi-pakini lütfi-Xuda hifz etsin afətdən,
Sənə tale həmişə dəstgirü bəxt yar olsun.

Edibsən dörd sənə millət yolunda himməti-qeyrət,
Sənə ey cani-millət, mərhəbalar səd həzar olsun.

Çəkibsən rəncü-zəhmətlər, əziyyətlər, məşəqqətlər,
Bu niyyətlə ki, qövmi-türk sahibi-iqtidar olsun.

Daha göstər həmiyyət, ərşə yüksəlt türk növrağın,
Sənin üçün şövkətü izzət, bizim üçün iftixar olsun.

Edəməm şərhi-övsafi-Cəmilin etməyə cürət,
Budur ki, təbi-qasir aciz, şərmsar olsun.

Bu tazə məsnədin təbrik birlə gözlərəm ümmid,
Əhali içrə asayış, müəssis bərqərar olsun.

Saralmış xüfksal zülmə gülzarı islamın,
Axır sərçəşməyi-ədlin ki, sərsəbz abdar olsun.

Saqında Əhmədi-Həmdi, solunda həm Həsən Fəhmi,
Bu qeyrətli mücahidlər həmişə payidar olsun.

Bunu yazmağa etdi hissi-türkiyyət məni vadar,
Sənə bəs türklüyün adından bu şeirim yadigar olsun.

Qazağın şairi Abbas Qaibzadə Nazirdən,
Səmimi-qəlbədən ərzi-salami-bişümar olsun (9, s. 547).

SALMAN MÜMTAZ

ÖYÜN, MİLLƏT

Yavəran həzrət şəhriyaridən Qafqaz İslam Ordusu Baş komandanı, Süpəhsalar-əziz dövlətli fəriq Nuru Paşa həzrətlərinə it-haf olunur.

Öyün, millət ki iltafı olub şövkətli sultanım,
Hilalın haləsi qılsın əhatə türk atanın.
Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil oldu,
Daha əflakə yüksəlməz əninü-ahü-əfğanın.

Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhum ölmüşdü,
Tuturdu şişəyə hərdəm şərabi-nabtək qanın.
Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu,
Rəvaq-ərşə nəşəb etmiş böyük Osmanlı ünvanın.

Səmayə doğru Toğrultək, sən ey türk oğlu, uç, yüksəl,
Ki sənsən şanlı övladı şərəfli əski Türkanın.
Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi-bəxtin,
Gör imdi nücumzahtək hilalın nücumu tabanın.

Görək Tağ-Məqrənsdən açılısın toğrası,
Mələklər zib-duş etsin ləvasın al Osmanın.
Bütün mümtaz ellərdən olar türk milləti Mümtaz,
Sürər bundan sonra türklük şərəfli-şanlı dövrünün (9, s. 548).

ÜMMÜGÜLSÜM

YOLUNU BƏKLƏDİM!

Bu şeir bir il qabaq qanlı mart hadisəyi-ələməsindən Azərbaycan türk müsəlmanlarını düşmən əlindən xilas etmək və ölümdən qurtarmaq üçün “qardaş, arkadaş” deyə, dərə, təpə, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafən yazılmışdır.

Yürüyürkən ölüm saçan fırtınalar önündən,
Uçqun dərələrə uçdum tiyələrə dırmadım.
Baxdım ki, yox xilas yeri fəlakət cəngindən,
Qara yaşlar anma yenir gözlərimə çarpmadı,
Pək səmimi bir məhəbbət bir an bəni saxladı.

Görürdüm ağ dumanlar qara sislər altında,
Türk elinin səadəti, xanimanı yaxılır.
Ləpə çalan qan içində, girdabların ağzında,
Qəhrəmanlar çabalayırlar, mərd igidlər can verir.
Of, sevgili yurduğazım, dayanamam bu kədərə,
Dayanamam ciyərimi parçalayan zəhərə.

Yaşayamam səndən iraq, dözməm o hicrana,
Yaşayamam, annəcigim, bən çəkəməm o dərdi.
Heç sönməyən kinlərimlə yüzi qara düşməne,
Alov saçan dodaqlarım bəd dualar söylərdi.
Şaşqın-şaşqın düşüyordum və qalxınca yürürdüm,
Düşmən bəni izlədikcə namusumu sürürdüm.

Qəlbi yanıq sızlayaraq gəzdim vəhşi çölləri,
Köksümdə uyutdurdum böyük arzu, böyük kam.
Boğularaq, inləyərkən rübabımın telləri,
Hər dağlar da səslənirdi hər: intiqam, intiqam!
Dinlədikcə o səsləri bənə qarşı anlardım,
Bir qurtuluş ümidilə izlərini arardım.

Nerdə bənim ardı-önü düşmən kəsən qılıncım?
Neredədir, yigit qardaş, nerdə bəklədigim?
Neçin susmuş biləklərim, nerdə bənim o gücüm?
Neçün gəlməz böyük ordu, neçün gəlmir sevdigim?
Yuca dağlar, arzumuzun salamına əgilin,
Bəni qurtarmaya gələn dostlarıma yol verin.

İştə gəldin, gözlərimin yaşlarını qurutdun,
Nəvazişin ovunmayan qərib ruhu oxşadı.
Heç ölçüyə sığınmayan dərdlərimi ovutdun,
Qara günüm hilalının işığıyla parladı.
“Artıq bana nəsib degil şadlıq, sevinc” – deyərkən,
“Gəldim, aldın yürəgimi, ağlama, gül”, – dedin sən (23, s.15).

BU YILKI MAYISDA

Türklük eşqilə qəlbi çarpanlara

O günləri ovunmadan, gülmədən,
Ağladım ağlayan türkün dərdinə.
Buyılki yazıda bir nəşə bilmədən,
Yanardım yaxılan yurdun oduna.

Elimin baharı, həyatı sönmüş,
Qönçəsi, nəğməsi yasa bürünmüş.
Qoynunda inləyən bəni-bəşərin,
Acıqlı halına gülür təbiət.

İnsanlar uğrayan müsibətlərin,
Acısını bilməz, umar səadət.
Qanlı torpaqlar üstə talalar bitər,
Əninlərə qarşı bələlər ötər.

Ağ yüzləri qarartmış yoxluq qarası,
Açıq alınlara kölgə salmışdı.
Ağlardı yurdumun bağı, bağçası,
Gözü yoxsulluğun dərdi almışdı,

Türkü söylənməz olmuşdu o vədə,
Yox qızları köyün tarla başında, ah.
Sevimli bir gözəl mayıs günündə,
Təqib etmişdi ikinci çağı.

Dolaşırdım yaşıllıqlar içində,
Könlümü ovladı bir gül yarpağı.
Güllüklərə baxdım, təsəlli buldum,
Dağılmış yurdumun şairi oldum.

Qəlbimin dərđini ovutmaq üçün,
 Dinlədim bu zaman bülbül səsinə.
 Tanırdım zövqünü bütün gəncliyin,
 Ümüdlü bir duyğu güldürdü bəni.

Hər çiçək yarpağı bəncə bir şeir,
 Hər qönçə ruhuma nəşələr verir.
 Mələşən quzular indi tərədən,
 Axacağa doğru quyu başına.

Yürəgim şadlandı bilməm ki, nədən,
 Baxınca yurdumun hər bir daşına.
 İçimdən bir səda söylədi bana,
 Xoş xəbər verirəm şimdi bən sana.

Ağlama, gözlərin ziya görəcək,
 Firqətsiz vüsəlin dadı bilinməz.
 Gəlir bir zaman ki, yüzün güləcək,
 Qaranlıq olmazsa, yıldız görünməz,

Ruhunu oxşayar sevdiğin gözəl,
 Boynuna sarılır qayeyi-əməl.
 Səfa ümidilə cəfa gəlirsə,
 Ağlama, hər cəfa səfa bəklədir.

Ümidini kəsmə, bəla gəlirsə,
 Ağlama, yurdunda şənliklər olar,
 Qaranlıq üfqündə bir günəş doğar.
 Bundan sonra artıq degilsən məhkum,

Atılan addımlar haqqa doğrudur.
 Yürüdüyün yollar degil uçurum,
 Hakəm yalan degil, bu gün doğrudur.
 İləridədir sənənin aydın günlərin,
 Vüslətini bəkləmədə dilbər! (9, s. 550-551).

ABDULLA ŞAİQ

NEÇİN BÖYLƏ GECİKDİN?

Sənsiz qəlbim qırıq, sönük, çeynənmiş, xırpalanmış,
Ömür şüşəm daşa dəymiş, həyatım parçalanmış.
Qırıq bir saz kimi sizlər qanlı, yorğun telləri,
Yakılar da, yakar bütün qayğı vurmuş elləri.

Şu vətənin öksüzləri, gəlinləri, dulları,
Göz yaşıyla sulamış hər keçdiyiniz yolları.
Yolunuzu bəkləməkdən bənizləri saralmış,
Heç gəlmədin. O şən, gülər ürəkləri qəm almış.

Sən gəlməsən, dolumsanmış ürəklər heç şad olmaz,
Sən gəlməsən, xarabaya dönən qəlb abad olmaz.
Sən gəlməsən, günəş doğmaz, ümid gülüm açılmaz.
Dodaqlarım gülməz, sönük baxtıma nur saçılmaz.

Başqasını istəməm də, ey türk, çapuk sən gəl, sən,
Bəkləməkdən yoruldu, eh, işlə gec qaldın, nədən?
Yollarına daşını qalanmış? Ya azğın quldurlar
Burakmıyor? Daş, dəmir, ya polad olsa da onlar.

Ürəyində şölələnən mətin, qızğın atəşlə,
Yak onları, ərit, söndür, çeynə, boğ, əz, xırpala,
Xain, alçaq düşmənlərə qol gücünü həp göstər,
Aç yolları, çapuk gəl ki, qəlbim səni istər (9, s. 551-552).

YENİ AY DOĞARKƏN

*(Türk bikeləri qiyafəsində alicənab bir qadın
oğlu Yavuzə yeni doğan ayı göstərərək)*

Oğlum, Yavuz, o alaca buludlardan az uzaq,
Gül yanaqlı, ağ bənizli yeni doğan aya bax!
Almas kipriqli gözlərin nasıl dikmiş üzünə,
Nur saçaqlı saçlarını dağıtmış üz-gözünə,
Adaxlı bir gəlin kimi süsəni, sevimli, dilbər,
Bax nə qədər yaxışmış da canında yeddi ölkər.

Yavuz:

Anacığım! Bən günəşi aydan, yeddi ölkərdən
Çox sevirəm, lakin bilməm şu aya bən baxarkən
Neçin əski diləklərim dalğalanır gözümdə,
Neçin tatlı, uğurlu bir duyğu doğar üzümdə?
Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünür?
İçim, dışım günəş kimi neçin nura bürünür?
Neçin bu ay gözümdə bir dilək qədər sevimli?
O əski ay bunca parlaq, şux baxışlı deyildi.
Söylə, bu ay, anacığım, nə oldu, nədir o hürri idi?

Qadın:

Yavrum! Onu mələklər həp yıldız-yıldız doğradı,
Bax, o ayın bölüyüdür parlaq o yeddi ölkər,
Hər birisi bir ölkər kimi, günəş kimi nur saçar.
O ölkərin hər birisi bir igidin yıldızı,
– Ya, bənimki hankısıdır? – Pək parlaq o qırmızı.
– Ölkələr, anacığım, bax nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük, həp bir-birindən uzaqdır.
Bən istərəm, yeddi ölkər qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kimi doğsun, ölkər yerinə.

Şu günəş həp doğsun da heç həqq eşqinə sönməsin!
Şən-şən yurdlar bir qaranlıq məzarlığa dönməsin.

Bən istərəm ki, şu günəş yıldızları dikəltsin!
Bən istərəm, şu günəşə bütün yer-göy tapınsın,
Qurd, quzu həp bir otlasın, bir yatağa sığınsın.
Dörd yanımda ildırımlar çaxsın, şimşək oynasın.
O günəşdir iştə bənim taleyimin ölkəri.

Qadın:

Oylə isə öyklü oğlum, ayı, yıldızları
Bir-birinə bitişdirib uğurlu bir bir günəş yap! (9, s. 552-553)

ƏBDÜ ƏFƏNDİZADƏ

Hər ürəkdə səbt olubdur (yazılıbdır):

YA ÖLÜM, YA TÜRKİYƏ!

BİR NEÇƏ SÖZ

İslam aləmində yaşayan diri millət yalnız Osmanlı olub, mabaqisi ölüm-cül bir halda imrari-həyat etməkdədir. İçərisində yaşadığımız aləmşümul müharibə burasını dəfaət ilə sübuta yetirdi. Binaən bəri bizlərdən bu halda hakim olmaz. Hər kəs bu iddiaya düşərsə, millətinə böyük bir xəyanət etmiş olur. Buna görə türk və islam aləmi xülafəyi-ali-osman bayrağı altında birləşib şanlı Türkiyəyə ilhaq olmazsa, artıq yaşamasına ümid yoxdur. Türkiyənin bizlərə babalıq etməyə hər bir cəhətdən haqqı vardır və edəcəkdir...

Mən də müharibəyə felən iştirak etmədimsə də, fikrən Osmanlı ordusunun dövrü-bərində davranmaqda idim və ara-sıra hissiyyati millətpərvərlərimi¹ və başqa düşüncələrimi nəzmən kağız üzərində səbt edirdim².

Bu mənzumələr tək mənim deyil, bəlkə, cümlə Qafqazlı qardaşlarımla hissiyyati-milliyələrini havidir. Zira ki, bunların hər birisi öz vaxtında millət içərisində əldən-ələ keçməkdə və xanəndələr ağzında oxunmaqda idi.

İndi haman əsərləri topladım və əl-həqq məsələsi üçün təşkilatda bulunduğum bir çox şəhərlər və vilayətlərin mürici-əfkarı olan “Qafqaza dəvət” mənzuməmi Türkiyə ordusu namına əlavə etdim. Həmin əsərlər bizlərin

¹ Hissiyati millətpərvərlərimi – milli hisslərimi

² Səbt edirdim - yazırdım

əski tarixdən bəri ana Türkiyəyə qovuşmaq fikrimiz, yeganə amalımız olduğu üçün və məhz bu cəhətdən layiqi-ətina olunar deyib tərəfi-acizanəmdən qəhrəman türk ordusuna təqdim olunmalarına cəsərət etdim. Qəbul olunursa, özümü ən böyük bəxtiyarlardan add edərəm.

Şəhri-Nuxa-sənei-1336. S. 3.

Ərzurum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi və Qars müsəlmanlarının düşmən pəncəsi altında əzilmələri münasibəti ilə

NÖVHƏ

Xudavənda, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
 Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?
 Hesabca milləti-islam üçüz (üç yüz) milyonu keçmişdir,
 Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?
 Hanı İran? Hanı Turan? Hanı Şah Əkbərin təxti?
 Dönüb bu aləmi-islam xarabazarə yüz yerdən!
 Qazan getdi, Krım getdi, Mərrakuş¹, Əndəlis² getdi,
 Buxara məhv olur dini satıb dinarə yüz yerdən!
 Tarablus, Əlcəzair, Misir, Tunis, Xivə puç oldu!
 Dağıldı aləmi-islam parə-parə yüz yerdən...
 Səlatini-şahənşahanı³ millətdən bir ad qaldı,
 Xilafətgahi-islamə vuruldu yarə yüz yerdən!
 Səlim, Osman, Ərtoğrul Bayəzid, Fatehin nəslı,
 Bu aslanzadələrdir tək verən can yarə yüz yerdən.
 Pənahlı müsəlmanın qaldı tək Osmanlı ordusu!
 Həmin ordu vurdu başın daşa-divarə yüz yerdən!
 Bu millət altı yüz ildir edir övladını qurban...
 Qoyur canın, tökür qanın, açıb fəvvarə yüz yerdən!

¹ Mərrakuş – Mərakeş

² Əndəlis – Əlcəzair

³ Səlatini-şahənşahanı – Sultanlar sultanı, şahlar şahı

Kəlami-Allahı, dini hifz edən bu qəhrəmanlardır,
 Birə-yüz düşməne qarşı çalandır yarə yüz yerdən!
 Məhəmməd-Müstəfanın, Kəbənin, şahı-şəhidanın
 Bu millət xadimidir kim, düşüb azadə yüz yerdən!

Aya, ey milləti-ali! Dönübdür çərxi islamın,
 Vətən qan ağlayır indi, geyinmiş qarə yüz yerdən...
 Təcavüz eyləyir düşmən sərəsər ərz namusa...
 Bizim ümidimiz sənsən, buna qıl çarə yüz yerdən!

Həbib-i-Allahı qıl hali, gəlib görsün bu əhvalı,
 Nədəndir söyləsin, millət qalıb avarə yüz yerdən.
 Təmənna qılsın Allahdan bizə namus, sizə himmət,
 Bizə qeyrəti-məhəbbət... Sizlərə bir çarə yüz yerdən...

Sibirya, Romaniya, Rusiya və qeyriləri münhəzim olmaq münasibəti ilə

ÜMİD

Deyəsən bizlərə tan bu dönüş sayə salıb,
 Baxıram hər tərəfə, düşməni ah-vayə salıb...
 Tarixi seyr elə gör, bir nə edibdir düşmən...
 İmdi tədbiri nədir, aləmi hay-hayə salıb?

Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
 Bu dönüş hiylə oxum Bəsrəyə minayə salıb.
 Əlcəzayirü-Mərrakuşlə Tarablus, Tunis,
 Düşməne loxma olub, millətə bir qayə salıb.

Səltənətlər dağıdan hürr Firəngistana bax!
 Meylini indi də Şamə bu fərmayə salıb...
 Kazanı, həm Kırımı, Qafqazı, həm Turanı
 Şimal ayısı udub, meyli Buxaraya salıb...

Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Məşhədü Qüdsi-şərif,
Gör bu gün düşməni-dini necə sövdayə salıb?!
Xayinanə buluşur Türkiyəni, İrani...
Əfqanıstanı, Belucistanı sonraya salıb.

Fatehin məscidinə xaş tikəcəkmış məlun...
Səlimin mülkünü bayquş yıxacaq vayə salıb!..
Həmdüllah ki, rəva görmədi bu zülmü Xuda,
Məscidin məxrəbini səmti-kəlisaya salıb!

Qəhrəmananə hücum eylədi düşmənlərinə,
Türkün ordusu,nəhayət, oxunu yayə salıb.
Ol səbəbdən bizə ümmidi-nicat oldu bu gün,
Əhli-imanı xudaməqsədi-mavayə salıb!

Bizə məxsus edilən bügzü, nifağı tan
Kafiristanə bu gün qismət edib, mayə salıb!
Bu gürüh ali-müsəlmanə rəva gördüyünü,
Döndərib bari-xuda ümməti-İsayə salıb.

Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!
İtirib qüvvəsin ol kəs ki, sizi payə salıb.
İntiqam almalısan, bəy, gəda, müttəfiq ol!
Fürsəti fövt eləmə milləti qovğayə salıb!

Nüsrətin gör ki, Xudanın necə tədbir elədi,
Qəhrəman nemsələri türklərə həmsayə salıb!
Zövqiya! Sən də bu gün canını qurban eylə!
Vətənin meylini çün aşiqi-şeydayə salıb...

Hürriyyətdən sonra keçdiyimiz adi günlər təcrübəsi olaraq

ACI HƏQİQƏTLƏR QARŞISINDA BÖYÜK ÜMİDVARLIQ

Qəsəmi-pərvərdigarə qılmışam, səbrim nəhayətdir,
Gərək şimdİ açam sirri, deməzsən çün xəyanətdir.
Nədəndir bizlərin halı rəzalət pür nədamətdir,
Məgər yalnız bətalətdir səbəb, yaxud cəhalətdir?

Deyil haşa! Əsl əsbabi bir başqa fəlakətdir!
Yıxan türk aləmini əskidən qalmış bənəmlikdir.
Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir,
Ayırmış milləti, dinə qılinc çalmış bənəmlikdir.

Tamam əyani-ixvanı ələ almış bənəmlikdir,
Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir.
Yönəl tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,
İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədər qoydu.

Teymurləngin büsatını dağıtdı, bisəmər qoydu,
Nə Baurdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,
Bənəmlik türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir.
Bənəmlik kəndini sevməksə, bir əmri təbibdir

Ki, onsuz bir tərəqqi mümkün olmaz – bu bədihidir.
Fəqət hankı bənəmlik həm təbii, həm həqiqiqdir?
Firəngi, nemsəvi, japonidir, ya ingilidir...
Bənəmi bunlar üçün mənbəi-əlmü səadətdir!

Nədəndir pəs ki, bir qövmü bənəmlik tacidar etdi?
Digər bir qövçü məhkum elədi, zülmə düçar etdi?
Birin alicənab etdi, birini kəsmədar etdi?
Bir iqlimə nicat verdi, birini tarımar etdi?

Birində hökm edir birlik, birisində şərərətdir?
Bu ondandır ki, hər bir türk millət içrə tənhadır!
Nemislər millətinin üzvüdür, hər fərdi danadır.
Firənglər, ingilislər həmçinin birlikdə yektadır.

Ayrımaq bunları yek-digərindən bir müəmmadır.
Qovuşdurmaq, barışdırmaq bizi eyni kəramətdir.
Nemis millətlə fəxr eylər, bizə məchuldur millət!
Firəng qövmindən ayrılmaz, bizə mənfurdur millət!

Yapon milli tərəqqidə, bizə çox dövrüdür millət!
Olar madər sanır qövmin, bizə bir gordur millət!
Olar qurban verir qövmə, bizə millət nə hacətdir?
Cahanın ol güruha millətdir mərkəzi bişəkk,

Bizə mərkəz deyil, aləm özü qurbanımızdır tək!
Nə əyandan, nə alimdən, nə başqa sinifdən seçsək,
İki adam tapılmaz bizdə olsun yekcəhət-yekrəng!..
Bu ziddiyyət, bu keyf mayəşə milli dəlalətdir!

Bu nəfsaniyyəti hifz etməyə qalxandır millət,
Bu nəfsaniyyətdə bişəkk verən qurbandır millət.
Budur bizdə olan məslək, belə talandır millət!
Nifaqə, zülmə yox sərhəd, tamam giryandır millət,

Rəyasət, mənfəti-şəxsi bizə amal, adətdir.
Neçün hüriyyətdə bizzat düşmənlik edir əyan?
Nasil etməz ki, istibdad qılmış onları xaqan!
Qılınc, qamçı qoparsın nalə, qoy fəxr eləsin şeytan,

Qayıtsın, əsri-istibdad, olsun yurdumuz viran,
Yetişsin bir neçə adam muradına... ədalətdir!
Nəcabət bizlərə məxsus olan xislətdir, ey qafil,
Sədaqət, rəhm, insafü-ədalət türklərə şamil...

Buna hökm eləyir düşmən, bunu isbat edir aqıl,
Necə bədbəxt adamsan ki, “öz məqsudimə nail
Olum” deyirsən, düşünürsən ki, bu milli cinayətdir?
Ayl, ey zadei-millət! Ey əyan! Ey müəllimlər...

Yakışmaz sizlərə qəflət! Keçirsən fürsəti, kimlər
Görün meydan oxur: “Türk aləmində olmasın türklər?”
Rəvadımı bu gündən sonra bir də qəflət etsinlər
O kəslər kim düşünmüşlər ki, böhrani-siyasətdir?

Xoşa, Osmanlı imdi bu mərəzdən salim olmuşdur,
Vətən divanəsi... millət yolunda xadim olmuşdur...
Nicatın sirrini bulmuş, ayılmış, qaim olmuşdur,
Cocuqlar, həm qadınlar əsgər olmuş, alim olmuşdur,

Bizi ilhaq edərsə kəndinə, milli hidayətdir.
Aya, ey şanlı Osmanlı! Cahangir, qəhrəman millət!
Livayi-dini gəl qaldır! Tamam ixvanı qıl dövət!
Ona qandır nədir borcu... əldən getməmiş fürsət,

Bu an keşməkeşdə ittifaqən kəsb edib qüvvət,
İtirmiş ixtiyarını geri alsın, kifayətdir...
Nemislər əsri sabiqdə pərişan idi bizlərdən,
Müəllim sayəsində aldılar təlim mərdü zənn...

Beyinlər milli amal ilə doldu, çünki hər evdən
Gələn layla sədası bəsləyirdi afəti-düşmən...
Tamamdır. Hal üçün, Zövqi, sənin borcun işarətdir!

Zaqafqaz Seymini millət tanımayı, türk və islam aləminin mənafeyinə zidd, fəqət qüvvəsiz bir fırqələr qurultayı ədd ediyor. Millətin bu halda yeganə məqsədi qəhrəman türk ordusunun Qafqaza vürududur.

QAFQAZA DƏVƏT

Ey nəşib övladın ordusu, Şəki, Şirvanə gəl!
Tiflisü, Baküyü Şişə, Gəncəbü Səlyanə gəl!
Qafqazın hər guşəsində guş qıl, nalanə gəl!
Hazırq biz siz gələrkən can verək, sultanə gəl!
Səbrimiz daha tükəndi, durma gəl, şahanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə, gəl!

Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə!
Hər ağızdan yüksəlir fəryadi-şeyda: Türkiyə!
Hər məqamda başqa söz yox, cümlə guya: Türkiyə!
Ən qəvi düşmən bu gün olmuşsa bərpa, Türkiyə!
Səbrimiz artıq tükəndi, durma gəl, mərdanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə, gəl!

Millətin sənşən pənahlı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistanü İran... günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...
Razı qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri,
Tabü taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə, gəl! (13).

C. CABBARZADƏ

“BAKİ MÜHARİBƏSİ”

ELAN

“Azərbaycan Dövlət Teatrosunda zilhiccənin 20-si, sentyabrın 16-da Bakı türk səhnəsi aktyorlarının iştirakı ilə artist Abbas Mirzə Şərifzadənin təhti-idarəsində Azərbaycanımızın paytaxtı Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəindən sonra düşmənlər əlində qalıb sonradan qəhrəman türk ordusu tərəfindən mühasirə edilib xilas olmasının bir illiyi münasibəti ilə gənc şair və mühərrirlərimizdən Cəfər Cabbarzadənin yeni yazmış olduğu “Bakı müharibəsi” draması mövqeyi-tamaşaya qoyulacaqdır (5 pərdə-də, 7 şəkildə).

Həmin faciədə Bakı şəhərində mart-hadisəyi-ələmiyyəindən sonra müsəlmanlara edilən zülm göstəriləcəkdir. Faciədə iştirak edəcəklər: Nuru Paşa, Mürsəl Paşa, Məhəmməd Tofiq bəy. Nuru Paşanın cəbhədə olması və Bakıya hücum planı yapılması göstəriləcəkdir. Bu faciədə Bakının mart hadisəyi-ələmiyyəindən ta xilas olana qədər nə günlər gördüyü müfəssəl surətdə göstəriləcəkdir” (11).

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ

BAKI UĞRUNDA MÜHARİBƏ

Türklərin Bakını azad etməsinə həsr edilmiş dram əsərinin tamaşaya qoyulmasının proqramı (1919-cu il 17 sentyabr)

Axşam tamaşası – Hökumət teatrosunda proqram

Türk Aktyorları idarəsində çaharşənbə günü, sentyabr ayının 17-də 1919-cu ildə tamaşaya qoyulmuşdur: Mirzə Bala Məmmədzadənin yazmış olduğu “Bakı uğrunda müharibə” draması, 7 pərdədə.

İştirak edən şəxslər:

1. Sadiq – cənab Xəlil Hüseynov
2. Birinci qadın – xanım Lizina
3. İkinci qadın – xanım Qəmər
4. Aslan – cənab Hacıbaba Şərifov
5. Muxtar – A. M. Şərifov
6. Qurban – Gəraybəyov
7. Nivva – Sidqi Ruhulla
8. Birinci qız – xanım Lizina
9. İkinci qız – xanım Qəmər
10. Heydər – cənab Əliislam
11. Qafqar – cənab Nərimanov
12. Fəttah – cənab Hüseynağa
13. Birinci qoca – cənab Həmayil
14. İkinci qoca – cənab Qasımov
15. Kamil Feyzi – cənab Darablı

16. Arakel – cənab Mirpaşa
17. Andrey – cənab Kazım Kazımzadə
18. Sasun – cənab Anaplı
19. Arşak – cənab H. B. Şərifov
20. Səltənət – xanım İ. İlinskaya
21. Yeleza – xanım Məqburə

Tamaşa başlanacaq: axşam saat 9-un yarısında.

Müdir: baş rejissor Abbas Mirzə Şərifov

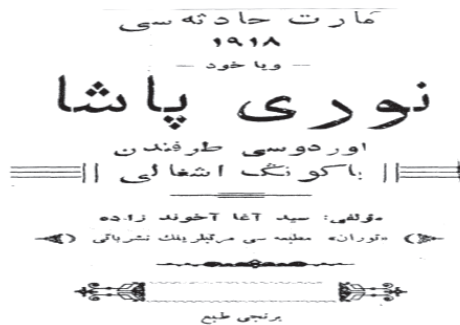
ELAN: Həmin sentyabrın 19-da 4-cü dəfə olaraq Cəfər Cabbarzadənin yazmış olduğu “Bakı müharibəsi” tamaşaya qoyulacaqdır.

NURU PAŞA HAQQINDA ƏSƏR

Bakının türklər tərəfindən azad edilməsi münasibəti ilə Bakıda bir çox dəyərli əsərlər nəşr edildi. Həmin əsərlərdən biri də belə adlanır:

“Mart hadisəsi – 1918 və yaxud Nuru Paşa Ordusu tərəfindən Bakının işğalı”(azad edilməsi). Əsərin müəllifi Seyidağa Axundzadədir. Kitab “Turan” mətbəəsi mürəttiblərinin nəşriyyatında çap olunub. Əsər tarixi-publisistik üslubdadır. Dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Mart faciəsi, aprele qədərki hadisələr təsvir edilib. İkinci hissədə apreldən iyula qədərki hadisələr təsvir olunub. Üçüncü hissədə iyuldan sentyabra, Bakının alınması hadisələri verilib.

Dördüncü hissədə isə Bakının alınması, Nuru Paşanın xalq tərəfindən xilaskar kimi çağırılması göstərilib.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏRİN BAKININ QURTULUŞU TARİXİNİ YAŞATMASI

“Bakı uğrunda aparılan çətin savaşlarda Azərbaycan və Anadolu mücahidlərinin qanları bərabər axıdılmış və mübarək cəsədləri eyni qardaş məzarlarında dəfn edilmişdir. Bu müştərək savaşlar müştərək alın yazısının və müştərək istiqbalın bir simvoludur.

15 Eylül (sentyabr) 1918 tarixli günü türk tarixinin şanlı zəfər günlə-rindən biri, həm də ən önəmlilərindən biridir. Bu zəfərin hər hansı maddi mənfəət qayaləri ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Sırf qardaşın qardaşa yardımı hədəfini güdmüşdür”.

**TÜRKİYƏDƏ NƏŞR EDİLƏN
QƏZET VƏ JURNALLAR, KİTABLAR
15 Sentyabr hadisələri haqqında**

M.Ə.Rəsulzadə

QARDAŞ TÜRKİYƏNİN İMDADI

Bolşeviklər Azərbaycan türklüyünün Rusiya ixtilali-kəbiri (böyük inqilab – Oktyabr inqilabı) tərəfindən dəxi elan olunan “təyini-müqəddərat” haqqından istifadəyə qalxdığını, Bakı sokaklarında (küçələrində) axıtdıqları qanlarda boğmaq, “İsmailiyyə” binasında yaxılan hürriyyət məşəlini o möhtəşəm binanın ənqazi vərəmədi (xarabalıqları) altında söndürmək istədilər.

Belə müdhiş bir cinayəti-tarixiyə vüqu bulduğu (baş verdiyi) zaman millətin fikir və idealını təmsil edən müsəlman məbuslar (deputatlar) Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə iniqad edən (başlanan) Seym müştərək məclisi bir tərəfdən çarizmdən təvarüs edən (varis olan) Qafqasiya cəbhəsinə aid məsailin həlli, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədi ayrılaraq istiqlal elan etmək məsələsini tədqiq və müzakirə etməklə məşğul idi.

Seymdəki müsəlman məbuslarının bütün hümmətləri (üzvləri) gərək cəbhə məsailinin müsəlləhanə bir surətdə təsviyəsi, gərək Qafqasiya istiqlalının bir an əvvəl qüvvədən feilə çıxarılmasına mətuf idi. Çünki Rusiyadan ayrı, müstəqil bir Qafqasiya təsis üçün bundan daha yaxşı bir fürsət gələməyəcəyinə qane idilər. Müstəqil bir Qafqasiya yalnız Qafqasiya müsəlmanlarına deyil, daima rus təhdidi-təhtində bulunan digər islam məmləkətlərinin dəxi mənafeyi iqtizasından idi. Bakı faciəsi zətən müsəlmanların bu siyasi “cinayətkar” təmayüllərinə müqabil, bolşeviklər tərəfindən tərtib edilən bir cəza idi.

Bakı Tiflisin müavinətini (yardımını) gözləyirdi. Yalnız Bakı deyil, bütün Azərbaycan azərbaycanlıların iştirakı ilə təşəkkül edən Seym məclisi ilə Mavərayı (cənubi) Qafqas hökumətinin bu müavinətinə intizar ediyordu.

Fəqət, heyhat! Azərbaycanlı Seym əzasının yüksək səda ilə bağırib-çağırması Tiflis hökumətinin həqiqi sahibləri olan gürcü menşeviklərinə lüzumunca təsir etmədi. Gürcüstan daxilindəki bolşevizmi min şiddət və qəhrlərlə basdıran bu əfəndilər Bakıya qarşı quru elani-hərb belə etmək istəmədilər. Gəncə Milli Müsəlman Komitəsinin təşkil etdiyi istixlas (xilaskar) ordusuna milyonlarla fişəng, onlarla metralyoz (pulemyot) və bir kaç (bir neçə) top vəd edilsə də, bu vədlər həqiqilə tutulmadı. Tiflis mətbuatı isə Bakının Azərbaycandakı “başı pozuq” qüvvəsi ilə istirdadına (gerialmaya) qarşı “vəqeyi-irticaıyyə” – deyə protesto etdi. Nəhayət, “türk təhlükəsi varkən bolşeviklərlə müxasim (zidd olmaq) olamayız”, – deyə aldıqları bu qərib vəziyyəti əcib izah etdilər.

Bu sırada Seymdəki erməni qisminin hərəkət xəttini izaha ehtiyac varmıdır?

Müsəlmanların intiqamından, Tiflisin müavinətindən qorxan üsyankar Bakı bolşevikləri əvvəlcə tədaföi (müdafiə) bir vəziyyət almışkən bu dəfə cəsarət peyda edərək təərrüzə (təcavüzə) keçmişdilər. Başda Amazasp, Avetisov kimi erməni fədailəri və Petrov kimi rus topçuları olduğu halda, Gəncəyə doğru yürüyən bu mütəcaviz (təcavüzkar) qüvvətdən əvvəl əmrdə Şamaxı mütəzərrər oldu (zərər çəkdi). Əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib, məşhur tarixi cameyə (məscid) varıncaya qədər yaxıldı. Yalnız erməni məhəlləsi salamat buraxıldı. Biləxərə, müqabil təcavüz yapan Gəncə qəvayi-müdafiəsinin şəhərə girib-çıxması üzərinə salamat qalmış olan bu məhlə də yandı. Yanmayan yalnız 2 kilsə qalırdı.

Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanimanların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı-qocaların, yağmaya gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir.

Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən Gəncə **təhti-təhdiddə** ikən, digər tərəfdən də Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üzrə bir plan tərtib edirdilər: Azərbaycanın atəş ilə qılıncdan keçirilməsi planı!

Məlum: A- Şaumyanın qəzetəsi “Muxtariyyat deyil, xarabazar alacaqsınız” – deyirdi.

Belə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirə

bilməzdi. Müdafiə günləri uzandıqca rişteyi-ümur əldən çıxır, bolşevik əlinə keçməyən yerlərdə də böyük bir itaətsizlik və anarşi zühur edirdi.

Bu surətlə həyat təbiyyəsinə təhdid edən bir təhlükəyə qarşı hakimiyyətini qəbul etmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik görən Azərbaycan əfkarı-ümumiyyəsinə (ictimai fikrinə) pək təbii olaraq bir iman doğurdu. **Bu müşkül (çətin) vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarə vardı: Türkiyə!**

Ümidlər həp oraya mətuf (yönelmiş) idi: **“O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq!” Xalqın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.**

Halbuki məsafə bu qədər də bəsit deyildi. Özünü Rusiyadan ayrı, fəzilən müstəqil bir halda idarə etməkdə olan Mavərayi-Qafqas Türkiyə ilə sülh əqd etmək (yaratmaq) istədiyi halda, məqsədinə daha müvəffəq ola bilmirdi. Türkiyə Mavərayi-Qafqas hökuməti naminə Trabzona gəlmiş, 1914-cü il hərbindən əvvəlki Qafqasıya hüddudunun iqbasını istəyən heyəti – mürəxxəsəyə Brest-Litovsk müahidənəməsinin (müqaviləsinin) tamamilə qəbulunu təklif edirdi. Bu təklifə görə, Mavərayi-Qafqas hökuməti vaxtilə türklərdən təzminatı-hərbiyyə müqabil olaraq alınan Qars, Ərdəhan və Batum əlviyyəyi – səlasəsindən sərf-nəzər (əl çəkməlidir) etməlidir. Bu vilayətləri bolşevik hökuməti Brest-Litovsk müqaviləsi ilə tərək etmişdi. Vəziyyət bu səfhəyə dönüləncə (vəziyyət bu hala çatanda) Trabzon müzakirəti olduqca ciddiləşirdi. Ermənilərlə gürcülər “Hərb etmədən Türkiyəyə təslim olmaıq”, – deyirdilər. Bir tərəfdən bolşevizmin, digər tərəfdən də erməni və gürcü cənguluğu (cəfəngiyyəti) arasında qalan müsəlmanlar pək müşkül bir mövqedə bulunuyorlardı. Məmahif əhvalın (bu vəziyyətin) ciddiyyətini dərk edən Trabzon heyəti-mürəxxəsəsi erməni, gürcü və türk əzasının (üzvlərinin) birgə səyilə Türkiyə ultimatumunun qəbuluna qərar verdiyi zaman Seym məclisi gürcü menşevikləri ilə erməni daşnaklarının əksəriyyətilə hərəkə qərar vermişdilər.

Konfrans yarımçıq qalmış, hərəkə başlamış, heyəti-mürəxxəsə Tiflisə ovdət etmişdi (getmişdi). Fəqət heyət Tiflisə gələncə qədər hərəkə də artıq bitmiş, Batum süqut etmiş, Qars mühasirəyə alınmışdı.

Artıq təhəmmül etmək (davam gətirmək) mümkün deyildi, hərəkə dayanmalı, sülh yaradılmalı, Mavərayi - Qafqas istiqlalı rəsmən elan edilməlidir. “Yoxsa biz ayrılır, öz başımızın çarəsinə baxarız”, – deyə Seym-dəki müsəlman üzvləri son çarəyə təvəssül etmişdilər (əl atmışdılar).

Yanlışı macərəyə qapıldıklarını və Mavərayi Qafqas xalqının belə bir hər bə qətiyyəni mühəyya (hazır) olmadığını dərk edən gürcülər də bundan başqa bir çarə qalmadığına qane oldular. Cəngcu (cəfəng) Qekeçiqori hökumətini iskat edib (susdurub), yerinə sülhçü Çxengeli kabinəsini gətirdilər. Batumda yeni müzakirət başladı. Çxengeli Trabzondakı türk mütalibatının (iddiasının) artmayacağına ümidvar ikən, həqiqət təsəvvür etdiyi kimi çıxmadı. Batum ilə Qarsda tökülən türk qanına İstanbul hökuməti xunbəha (qan haqqı) olaraq yeni bir ərazi tələb edirdi. Axıska, Axalkələk, Aleksandropol, Sürməli və Naxçıvan qəzaları bu tələbi təşkil edirdi.

Mavərayi-Qafqas heyəti-mürəxxəsəsi ilə (icazəli heyəti ilə) türk heyəti-mürəxxəsəsi Batumda müzakirə məşğulunda ikən, Nuru Paşa ilə bərabər məiyətində olan bir kaç zabiti – İran və Qarabağ tərqi ilə tərəfdən Gəncəyə varid olmuşlardı (daxil olmuşdular). O zaman müdhış bir anarşiyaya məruz, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan (hədələnen) Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi (qarşılamışdı). Xalqın ona yapıdığı istiqlal Gəncə tarixində görülməmişdi.

Batum müzakirəti bir çox müşkülata məruz qalırdı. Müzakirət uzanırdı. Gürcülər artıq Mavərayi-Qafqas hökuməti cüzində (itaətində) qalmağı öz hesablarına zərərli görür, əl altından Almaniya ilə anlaşıyorlardı. Türkiyə ilə müttəfiqi Almaniya arasında ixtilaf gürcülərə belə bir hərəkətin müfid (faydalı) olacağını təlqin edirdi. Nəhayət, əmr vaqə oldu (yerinə yetirildi). Mayın 26-da Gürcüstan Mavərayi-Qafqasıyadan ayrı kəndi başına (özbaşına) müstəqil bir cümhuriyyət təşkil etdiyini elan etdi.

Gürcülərin Mavərayi-Qafqas federasiyasından çıxmaları üzərinə birləşmiş hökumət parçalanmışdı. Bunun üzərinə Seymədəki müsəlman əza dəxi, gürcülər kimi özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər.

İki gün sonra mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlalını elan etdi və bu hadisəni 30 may tarixli təmimi ilə bütün dövlətlərə bildirdi. Milli Şura istiqlal elanı ilə bərabər Azərbaycan hökumətini də təşkil etdi. İlk hökumət Tiflisdə Azərbaycan milli hərəkətinin düşmənləri tərəfindən qətlə yetirilən mərhum Fətəli xanın rəyasət heyətində təşəkkül etmişdi.

Mavərayi-Qafqas hökumətinin inhilalı (dağılması ilə) ilə Batumdakı heyəti-mürəxxəsə də dağılmış, onun müqabilində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan heyətləri münfəridən sülh müzakirəsini idamə etdirmişdilər (fərqli qaydada sülh müqaviləsini davam etdirmişdilər). Batumda 4 həziranda (iyunda) dövlət mənafeyi naminə Ədliyyə naziri və birinci

mürəxxəs Xəlil bəylə Şərq orduları komandanı və ikinci mürəxxəs Vəhib Paşa həzrətləri, Azərbaycan naminə Milli Şura Rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən bəylər tərəfindən bir müxadinət əhdnaməsi imza edildi. Bu əhdnamənin 4-cü maddəsinə görə məmləkətin əmniyyət və asayişini müdafiə etmək üzrə Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyədən müavinəti-əsgəriyyə (əsgəri yardımı) istəmək haqqına malik idi.

Azərbaycanın nə kimi müşkülata məruz qaldığı və bu müşkülətdən çıxma bilməsi üçün Türkiyənin yardımına möhtac olduğunu Azərbaycan nümayəndələri (nümayəndələri) Trabzon ilə Batumda türklərlə vəqə olan (yaranan) təmasları əsnasında gərək şifahən gərək təhrirən anlatmışdılar. Bu kərə Azərbaycan Milli Şurası naminə biz və Xariciyyə Nəzarəti naminə də Məhəmməd Həsən bəy salifüzzikr müqavilənin 4-cü maddəsinə istinadən Türkiyə hökumətinə müraciətlə qəvayi-imdadiyyə istədik.

Bütün Azərbaycan xalqının çarçəşmlə bəklədiyi ümidinə tərcüman olan (uyğun olan) bu müraciətimizə Türkiyə icazəli heyəti-mürəxxəsəsi müvafiq cavabını verdi. Fəqət Gürcüstan təriqi ilə gedəcək olan qəvayi-imdadiyyə Almaniya hökumətinin göstərdiyi müşkilətdən dolayı istənilən bir sürətlə yetişəmiyordu. Fövqəladə vəziyyət və şərait içərisində istiqlal elan edən Milli Şura Gəncəyə nəql etdi (üz tutdu).

Həziran (iyun) ayının 16-da keçirdiyi tarixi iclasında Milli Şura Fətəli xanın ikinci kabinəsini təşkil və bütün ixtiyarını məzkur (yuxarıda adı çəkilən) hökumətə həvalə edərək fəvqəladə vəziyyət adı ilə kəndisi tətili – müzakirət eylədi. Məclisin bu xüsusda ittixaz etdiyi qərar aşağıdakı şəkildə idi: **“Azərbaycanın keçirməkdə olduğu daxili və xarici müşkülətləri nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası bütün hüquq və səlahiyyətini Fətəli xan Xoyski Rəyasət Heyətində təşəkkül edən kabinəyə həvalə və yuxarıda adı çəkilən kabinəni arayı-ümumiyyə üzərinə müstənid bilətəxir Məclisi-müəssisən (ümumi seçkilər yolu ilə təxirə salınmadan Təsisçilər Məclisinin seçilməsi) dəvət oluncaya qədər Azərbaycan həqiqi hakimiyyətini öz əlində saxlayaraq heç kimə verməmək vəzifəsini saxlayır.”**

Azərbaycan Milli Şurasının bu surətlə tətili o zaman Gəncədə yaranan bir qrup (qisim) siyasi mübarizələr nəticəsində hasil olmuşdu. Bu mübarizə məmləkət üsul-idarəsinə aid demokratik cərəyanlarla aristokrat zehniyyətlər arasında vüqə gəlirdi (baş verirdi). Hər tərəfdən düşmən bir qüvvətlə əhatə olunan məmləkətdə bu kimi mübarizələri bir zaman müvəqqəət üçün

bir tərəf etmək lüzumu vardı. Bu lüzum geniş səlahiyyətlərə haiz (malik) bir hökumətin təşəkkülü surəti ilə təmin edilmişdi.

Azərbaycanın təşəkkül tarixində mühüm olan bu hadisə əsnasında Milli Şuranın nə kimi hissiyatla təsis olunduğunu göstərmək üçün rəisi olmaq sifəti ilə söylədiyimiz ixtitam nitqini qismən burada dərc edirik:

“... Əvət, əfəndilər! Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olan Gəncədə naqis də olsa milli hakimiyyəti təmsil edən bir müəssisənin (təsisçilərin) bu surətlə meydandan çəkilmək məcburiyyətində qalması, heç şübhəsiz, demokratiyanın bir ricəti (geriyə qaytarma, geriləmə) və irticanın bir müvəffəqiyyətidir. Bu ricət (geriləmə) ağ və pak qüvvətlərə müqabil qara və pak qüvvələri təqviyə edəcəkdir (qüvvətləndirəcəkdir). Bu nöqtəyi-nəzərdən görüləcə ilk baxışda bizim halımız Ukraynanın halına pək bənzəyir. Bu hallar bizdə Rusiya inqilabının iflasına dair bir əqidə hasil etdirir. Fəqət, əfəndilər! Zavahirlə qalmayaq, səthi düşünməyək, pək də məyus olmayaq. Rusiya inqilabı, nə deyirlərsə-desinlər, qətiyyətlə iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdır? Bu sualla “Böyük Rusiya” fikri ilə məsum olan rus inqilabçıları nöqtəyi-nəzərindən deyil, inqilabın kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Belə baxılırsa, Rusiya inqilabı məzlum və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur (zərər çəkən) siniflər, etiraf edək ki, istədiklərindən fəzləsini aldılar. Millətlər isə bir-bir istiqlal əldə edirlər. İnqilab dünyanın altıda birini tutan böyük Rusiya yaratmaqla müvəzəff idi? Qətiyyətlə deyildi. İfrata varan sinif hüriyyətləri, əlbəttə ki, təqyid olunacaq və mötədil (liberal) bir şəkə girəcəkdir. Çünki hüriyyətin bu şəkli, heç şübhəsiz ki, hüriyyət deyil, bir afətdir (fəaldır). Fəqət bu yolda yapılacak ricət (geriləmə), əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüdudun övtəsində (o tərəfində) deyil, yerisində tovfif edəcəkdir. Demək, əhvali -əvvəlkinə nisbətdə hər halda yaxşı olacaqdır.

Əfəndilər! Mən sabit Rusiya ərazisində güzəran etməkdə olan bu hadisəyə belə baxıram. Buna görə də hələ ümidlərimlə yaşayıram. Əfəndilər, bilirəm ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsibət nəzəriyyələrlə elan etdiyi əqanımı hüriyyətdən son dərəcə istifadə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətin kəsbi-hüriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hüriyyətlər və bəşər hüququna aid düsturlar hər halda istilaçı Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaids olacağına şübhə etmirəm. Hətta, əfəndilər, söyləmək istəyirəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hüriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan

Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hüriyyətlərimizə nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yad bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir. (alqışlar). Buradan istiqbal, böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarını tovhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir (alqışlar).

İctimai və hüquqi hüriyyətlərdə itirsək də, siyasətdə qazanacağıq. Halbuki Ukrayna və Gürcüstan belə deyil.

Əvət, əfəndilər! Heç də naumid olmayaq. Tarixin, milli amalımız nöqteyi-nəzərindən müsaid (əlverişli) bir zamanda olduğumuzu, türk ittihadı üçün fürsət ələ keçdiyini unutmayaq. Bütün qüvvətimizi bu hüriyyət siyasətinin təsbitinə sərf edək. **Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa hazır dayanaq...**”

Yuxarıda iqtibas olunmuş qərarnamə üçün Milli Şura tərəfindən məmləkətin idarəsinə vəkil edilmiş olan hökumət bir an əvvəl Bakını geri alaçaqdır.

Nuru Paşa məiyətindəki ordunun yardımı ilə az bir zaman içərisində Bakı vilayətindən başqa, Azərbaycanın bir çox vilayətlərində sülh tamam təmin edildi. Yalnız Bakı ilə ətrafı bolşeviklərin əlində idi. Bunlar ara-sıra xüruç yaparaq təcavüz belə edirdilər. 5-6 aylıq bir fürsətdən istifadə edən bolşeviklər olduqca mühüm bir müdafiə hazırlamışdılar.

Xaricdən, Azərbaycan və Türkiyə milli qüvvələri tərəfindən təzyiç olunan bolşevik-daşnaksütyun qüvvəsi daxilən sarsılır, aralarına nifaq düşürdü. Nəhayət, mühasirədə olan Bakıda bolşevik diktaturasına qarşı bir ixtilal zühur və mövqeyi-iqtidar, erməni alayları ilə Bakı limanındakı bəhriyyələrə (dənizçilərə) istinad edən ermənilərlə rslardan mütəşəkkil bir “direktvara” intiqal edir (yerini dəyişmə). Bu “direktvar” ingilisləri Bakıya dəvət edir. O zaman İranda olan ingilis komandanlığı bu dəvət üçün Bakıya əsgər çıxarır. Vəziyyət bu şəkil alınca Türkiyədən yeni qüvvələrin gətirilməsi lazım gəlir. Almanlar isə yuxarıda deyildiyi kimi, Gürcüstan təriqi (yolu) ilə Bakıya gədən Türkiyə yardım qüvvələrini məğlubiyyətə uğradırlar. Bunun üçün Bakının geri alınması da eylülün (sentyabrın) 15-nə qədər gecikir.

Nəhayət, qanlı bir mücadilədən sonra qardaş xilasına can atan qəhrəman məhmətciyin türk birliyi tarixində altun hərflərlə yazılacaq bir fədakarlığı ilə Azərbaycan milli qüvvələri kəndi payataxtına girir. Altı ay qan-yaş tökən islam əhalisinin üzü gülür. Qurban bayramı kimi məsud bir gündə Bakı tək-rar öz sahiblərinin əlinə keçir.

O zaman biz İstanbulda idik. Vüstayi Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransa iştirak üçün digər Qafqasiya cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən heyətdə bulunuyorduk. **O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş komandan vəkili olan Ənvər Paşa həzrətləri telefon etdilər:**

– “Əmin bəy, Bakı alındı!”

Bu qısa xəbərin məndə yaratdığı təsiri tam təsvir edə bilmirəm.

O təsiri hələ unuda bilmirəm.

Bundan bir kaç gün əvvəl Almaniya hökumətinin bir qərarını protesto etmişdik. Almaniya dövləti bolşevik hökuməti ilə Brest-Litovsk müahidəsinə əlavə olaraq yapdığı bir müahidəyə əsasən, Bakı vilayətinin Kür çayına qədər olan ərazisini rusların işğalına icazə vermiş, əvəzində kəndisinə neft imtiyazını təmin etmişdi. Ustadımız Əhməd bəyin təbiri-vəchlə bizi bir tən-gə qaza satmışdı. Bu münasibətlə bizə müraciət edən qəzetəçilər: “Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir” demişdik. Qafası məşhur Kiyotin məngənə-sində olan bir adamın xılası necə mümkündürsə, Bakının geri qaytarılması da o nisbətdə möcüzəli bir vəqifə idi. Həqiqətən də, belə idi. Sonra mənhus bir ixtilal nəticəsində məzarları münsi qalan Anadolu məhmətçikləri Bakı-dakı şəhadətləri ilə türklüyə yeni bir siyasi vücut əta edirdilər. Maddətən münsi, fəqət mənən bütün qəlblərdə mədfun olan bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdadırlarmı? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən ta Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada belə bir fədakar yatmasın?!..

Bəli, Azərbaycanın hər yerində şairin təsvir etdiyi “Sarmaşılıq bir məzar” taparsınız ki, qızlar, gəlinlər tərəfindən ziyarətə halına çatan bu məzar qardaş imdadına qoşan Türk məzarıdır (47, s. 36-43).

Mirzə Bala**QAFQAZ İSLAM ORDUSU**

4 həziran (iyun) 1918-ci ildə Batumda Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanan anlaşmaya görə Azərbaycan komandanlığının əmrinə göndərilən 5 Qafqaz tıməni (diviziyası) az sonra Azərbaycan qüvvələrini də özünə birləşdirərək “Qafqaz İslam Ordusu” adını almışdı. Avqust 1918-ci ildə 15 piyada tıməni (diviziyası) ilə dəstəklənən Qafqaz İslam Ordusu 15 Eylüldə (sentyabrda) Bakını qızıl istiladan qurtararaq Azərbaycandakı tarixi vəzifəsini zəfərlə bitirdikdən sonra Dağıstanın qurtuluşuna başlamış, sentyabrın sonu ilə oktyabr ayının əvvəlində Dərbəndi, Temirxan-Şuranı və Şamil qalasını düşməndən təmizləyərək Dağıstan sülhsevərləri ilə birlikdə Terek-Qala üzərinə getdiyi bir zamanda Osmanlı dövlətinin müttəfiqləri ilə birlikdə məğlubiyət xəbəri alınmışdı. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana və bütün Qafqası xilas edəcəkdə.

30.10.1918-ci il tarixli Mondros sülh müqaviləsinin 11-ci maddəsi bunu amir (əsasən) olduğu kimi 15-ci maddəsi də Bakını ingilis işğalına verirdi. Mondros sülh müqaviləsi daha imzalanmadan Tələt Paşanın yerini işğal edən Əhməd İzzət Paşanın verdiyi bir əmrə görə: “Brest-Litovsk müqaviləsi xaricində olaraq işğal edilən Qafqas əksamının (ərazisinin) 24. 10. 1918-ci il tarixindən etibarən altı həftə ərzində xilas icra ediləcəkdir”.

Brest-Litovsk müqaviləsi yalnız Batum, Ərdəhan və Qars vilayətlərini əlinə alır və başqa bir yazımızda da anladığımız kimi, Moskva bu hüdud xaricində, yəni Azərbaycan və Şimali Qafqazda Osmanlı ordusunun hərəkətini hər zaman protesto etmiş və buna mane olmaq üçün Almaniya ilə Bakı nefti hesabına bir anlaşmaya da girirdi. Osmanlı dövləti ilə müttəfiqlərinin məğlubiyətinə görə Moskva tərəfindən tamamilə fəshedilmiş (ləğv edilmiş) olan bu Brest-Litovsk müqaviləsi “Hər millətin öz müttəfiqlərini ancaq özünün təyin etmək haqqına malik olduğundan” da bəhs etməkdə idi. Sovet Rusiyası tərəfindən də qəbul və elan edilən bu prinsipləri irəli sürən Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinin bu məşru (qanuni) haqqını şiddətlə müdafiə edən mərhum Tələt Paşa 23 eylül 1918-ci ildə Almaniya ilə bir protokol imzalamışdı. Bu protokola görə, hər iki tərəf Azərbaycanın istiqlalını tanıyır və Osmanlı qüvvələrinin çəkilməsi şərti ilə bu istiqlalın Rusiyada da tanınması işini Almaniya öz üzərinə götürürdü. Mond-

ros sülh müqaviləsindən daha əvvəl Qafqaz İslam Ordusunun aqibəti bəlli idi. Fəqət bu ordu Azərbaycanda milli bir qüvvə yetişdirmək vəzifəsi ilə də məşğul idi. Sonralar Qafqaz İslam komandanlığına təyin olunan mərhum Nuru Paşa müəllim-zabit heyəti başında 4 həziran 1918-ci il anlaşmasından çox əvvəl, may ayının ortalarında bu məqsədlə Azərbaycana gəlmişdi. Mayiyətini (ətrafındakıları) Mosulda buraxan Nuru Paşa Azərbaycandan Üçüncü Ordu Komandanı Vəhib Paşaya yolladığı bir raportunda burada milli bir ordu təşkil etmək üçün hər cür imkanın və vəsaitin mövcud olduğunu, yalnız müəllim-zabit kadrlarına ehtiyac hiss edildiyini yazır və Mosulda qalan müəllim-zabit heyətinin bir an əvvəl göndərilməsini rica edirdi. Bilindiyi kimi, bu heyət bir türlü gəlib çıxmadı. Gəncədə kiçik zabit məktəbi açılmışsa da, istiqlal savaşı bu sahədə əsaslı bir gəlişməyə mane olmuşdu. Əsl fəaliyyət istiqlal zəfərindən sonra başlayacaqdı. Və Qafqaz İslam Ordusu yerini işğal edəcək bir Azərbaycan ordusu yaratmadan çəkilərsə, siyasi və əsgəri müvazinətin alt-üst olacağı Qafqasda hər şey məhv edilmiş sayılacaq və Azərbaycanın müqəddəratı təhlükəyə düşəcəkdə. Bu durumun nəzakətini təqdir etmiş olacaq ki, yeni Osmanlı kabinəsi, Qafqaz İslam Ordusunun Qafqası təhliyə etməsi (boşaltması) üçün verdiyi əmrədən iki gün sonra, 26.10.1918-ci il tarixli və 5276 sayılı bir əmrnamədə eyni ilə deyilirdi: “Şimali Qafqasla Azərbaycanda xizmət etmək istəyənlər qalacaqdır”.

Bu müsaidəyə uyan Nuru Paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından istefa verərək, yerini “Azərbaycanda Osmanlı qitəti (ordu hissələri) komandanı” ünvanını alan mirliva (albay) Mürsəl bəyə (sonralar general Mürsəl Bakuya) vermiş və özü də Azərbaycan ordusu komandanı ünvanını almışdır. Bu şəkildə Nuru Paşa 4 təşrinisani (noyabr) 1918-ci ildə “Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabidlər üçün əqd edilən müqavilə şəraiti” başlığı altında orduya bir təbliğ yayınlamışdır. 15 maddədən ibarət bu müqaviləyə görə: “Azərbaycan xizmətinə girəcək zabidlər və məmurlar məzkur (haqqında danışılan) hökumət təbəəsi olacaq. Cəza və mükafat xüsuslarında da Azərbaycan qanunlarına tabe olacaqlar” (maddə 1). “Zabidlər rütbə səviyyələri ilə qalacaqlar. Fəxri təbiri (rütbələri) qalacaqdır. Türkiyədə kədəmən tərfi edənlər (növbəti rütbəni alanlar) burada bir dərəcə yüksək rütbəsi ilə qazanacaqlar” (maddə 2). “Hər zabitə ildə əzimət və avdət daxil (gedişi-dönüşü) 2 ay məzuniyyət verəcəkdir. Bu iki ay maaşı hərəkətdən əvvəl peşinən (arxasınca) və kamilən alacaqdır” (maddə 3).

“Azərbaycandakı xidmət müddətində xidməti əsgərliyə qabiliyyətini zəyi edəcəklərə üç ildən beş ilə qədər olmaq şərti ilə maaş nisbətində təminat verəcəkdir” (maddə 10). “Üç il bütünlüklə Azərbaycanda keçirilənlərə xitam müddətində altı aylıq mükafat veriləcəkdir. Üç ilin xitamında konturatu (müqaviləni) üç ildən aşağı olmamaq şərti ilə təcrid (yeniləmək) edəcəklərə bir dəfəyə məxsus olmaq şərti ilə bir illik maaş nisbətində mükafat verilir” (maddə 11).

“Zabitlərin Türkiyədəki ailələrinə verilməkdə olan siparişat (yardım) və ərzağın bundan sonra yenə verilməsi üçün Azərbaycan hökumətinə görə lazımlı tədbir sayılacaqdır. Bunun üçün sərf olunacaq məbləğ Azərbaycan hökumətinin borcu olacaq və iki hökumət arasında məhsubu (məxsusi) yerinə yetiriləcəkdir” (maddə 12).

Fəqət Mondros müqaviləsi bu kontratoyu (müqaviləni) kağız üzərində buraxdı. Müqavilənin 11 maddəsinə görə, Osmanlı hökuməti Mavərayı (Cənubi) Qafqasla şimal-batı İrani təhliyə (boşaltmağı) edir. 15-ci maddəyə görə də Batumla Bakının ingilislər tərəfindən işğalına razılıq göstərirdi. Osmanlı hökuməti Hərbiyə naziri 24 noyabr 1918-ci ildə 9-cu Orduya bu əmri yollamışdır:

“1. 28. 10. 1918 və 11. Ş. 5887 sayılı əmr, vəziyyəti axirə mucibinə məfsubdur (son vəziyyətə görə ləğv edilmişdir). Şimali və Cənubi Qafqasda olan bölümün zabit və əfradı (fərdilər) iki ayı keçməmək şərti ilə 9-cu ordu komandanlığına təyin ediləcək zaman ərzində 9-cu ordu ilə ittifaq edəcəkdir.

2. Esliha və cəbhanə (silah və sursat) daha 9-cu orduya təslim ediləcəkdir.

3. Bu əmrə itaət etməyənlər haqqında təqib kampaniyası qurulacaq və 9-cu ordu komandanlığı bu əmri Nuru Paşaya, Mürsəl bəyə və Yusif İzzət Paşaya məsul edəcək və nəticəsini bildirəcəkdir”.

Buna görə 9-cu ordu komandanı mirliya (albay) Z. Şövqi bəy “30 dekabr 1918-ci il tarixinə qədər Azərbaycanda və Şimali Qafqasda heç bir Osmanlı zabit və nəfəri, silah və cəbbəxanası qalmayacaq” və “qalanlar haqqında təqib icra ediləcəyi” xüsusunda bir əmr göndərdi. Əmrdə: “Şimendifer (dəmiryolu) nəqliyyat hərəkətindəki ademi-kifayə (kifayət olmayan) və sairə heç bir vəchlə esbabi-təəhhür ad və qəbul edilməyəcəyi də” təsrih (izah etmək) edilməkdə idi.

Bu qatı əmrə rəğmən, Azərbaycan hökuməti, Osmanlı müəllim-zabit kadrlarının kontrato (müqavilə) gərəyincə qalmasını saxlamaq üçün Bakının

işğalına hazırlanan İrandakı ingilis qüvvələri komandanı general Tomson nəzdində təşəbbüs etmişsə də, “Azərbaycan namında bir hökumət tanımadıqları” cavabını almışdı. Əslində, Mondros müqaviləsində də Azərbaycanın adı qeyd olunmuş və Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı müahədə (müqavilə) və anlaşmalar heç sayılmışdı.

Noyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Bakını ingilislərə təslim edərək çəkildi. Onlarla bərabər məhdud Azərbaycan qüvvələri də Bakıdan Gəncəyə çəkildilər. Hər şeyi yenidən qurmaq lazım idi. Və hər şeydən əvvəl milli bir ordu qurmaq lazımdı. Azərbaycanda yalnız Bakıya daxil olan ingilis işğalından 4-5 ay sonra aprel 1919-cu ildə xalqın coşqun alqışları altında Bakıya girən süvari qüvvələri bu milli orduya mənsubdu. Başında general Səməd Mehmandarlı kimi azəri subayları (zabitləri) duran bu milli ordunun kiçik zabitlərini Qafqaz İslam Ordusunun yardımı ilə Gəncədə təsis olunmuş kiçik zabitlərə məxsus hərbi məktəbdə yetişənlər təşkil edirdilər.

Tarixi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirib gedən Qafqaz İslam Ordusu özündən sonra gənc milli bir ordunun nüvəsini yaratmışdı. Bu ordunun təmin etdiyi nizam və intizam sayəsində ingilis işğal ordusu komandanlığı Azərbaycan istiqlalını tanımaqla ilk addım olaraq Azərbaycan hökumətini yeganə məşru (qanuni) məqam olaraq elan etmişdir (43, s. 3-11).

Mirzə Bala

İSTİQLAL ZƏFƏRİNİN DASTANI

(15 Eylül 1918-ci il zəfəri münasibətilə)

15 Eylül (sentyabr) 1918-ci ildə parlaq zəfərlə bitən və Azərbaycanı həqiqi istiqlalına qovuşduran şanlı istiqlal savaşına dair bu günə qədər bir çox şeylər yazılmış və daha bir çox şeylərin də yazılacağı şübhəsizdir. Bir tarixçi gözü ilə araşdırılacaq ilk qaynaqlar arasında ədəbiyyatımızın başqa şöbələri ilə birlikdə, şeirin də mühüm bir mövqeyi olacaqdır. **Vətən və hürriyyət şairi Məhəmməd Hadi** ilə istiqlalın ilk şeirini yazan **İbrahim Tahirdən** bəhs edərkən bunun şahidi olmuşduq. Fəqət Məhəmməd Hadi hürriyyəti, İbrahim Tahir isə istiqlalı, istiqbala aid dadlı bir “Arzu” olaraq təhəyyül (vəsf etmək) və tərənnüm etmişdilər. Harsı (mədəniyyəti), ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrdəki milli həmlələrinin məntiqi və təbii bir nəticəsi olaraq, bu halından dinamik milli bir ideal halına inqilab edən bu “Arzu”nun yaratdığı müəzzəm (böyük) istiqlal savaşını, bütün səhifələri ilə böyük milli şairimiz **Əhməd Cavadın** ölməz misralarında canlanmış sayırıq. Zalım və qəddar düşmən tərəfindən Sibirə sürgün edilmiş, müqəddəratı və aqibəti bu gün məlum olmayan milli şairimiz o savaş günlərində qurtuluş ordusunun sıralarında idi. Bu baxımdan hərəkət və savaşların şahidi olan şair əsərini realitədən mülhəm olaraq (realılıqdan ilham alaraq) yazmışdır. Qurban bayramı ərəfəsinə təsadüf edən **14 eylülü 15 Eylülə bağlayan gecə** sabaha qarşı, ani basqını ilə düşməni sipərlərindən atıb süngü ucuna almaq sürətilə qəti təərrüzə keçən qurtuluş ordusunun zəfər topları şairi coşdurmuşdur. Azərbaycan istiqlal zəfərini dastanlaşdıran bu şeirinə şair tam haqlı olaraq “Bismillah” başlığını qoymuşdur. Tam haqlı olaraq dedik, çünki şair yepyeni bir dövrün başladığını müjdələməkdədir. Bu gün Azərbaycan türkünün mənhus taleyi yenilmiş, hür və müstəqil bir həyata girişmişdir. Buna “Bəs-i bədelməvt” dəxi deyilə bilər. O halda Bakı civarındakı Yanardağ, Şubanı və Yasamal yamaclarından atılan zəfər topları şairi nədən coşdurmasın?!

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Bürüdü elləri əsgər, bismillah!
O Xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəkliyor bizləri zəfər, bismillah!

İstiqlal savaşının zəfər dastanına belə başlayan Cavad min ildən çox tarixə malik olan Şirvanşahlar dövrünün parlaq xatirəsini yaşadan Bakıdakı Xan sarayında özünün zəfər pərisini gözlədiyinə əmindir.

Memarlıq və təbii gözəlliyinə yad bilgilərin də heyran olduqları və “Daşa dönmüş musiqi” şəklində tərif etdikləri XV əsrin bu qüsursuz abidəsi yalnız gözəl bir sənət əsəri olmaqla qurtarmır, incə bir zövqün ifadəsi olmaqla bərabər, hər şeydən əvvəl, milli dövlət ruhunu tərənnüm edən bir simvol rolunu oynamaqdadır. Bakıdakı Xan Sarayında çiçəkli bir qız şəklində təsvir etdiyi zəfər pərisinin şəxsinə şair milli hakimiyyət idealının zəfərini müjdələyirdi. Yalnız milli dövlət dövrünün timsalı olan Xan sarayı deyil, bəlkə (bəlkə) ümumi heyəti ilə bütün Bakı nişanlısını gözləyən bir gözəldir. Bütün irfan, kültür, iqtisadi həyat və müəssisələrini sinəsində barındıran (saxlayan) Bakı, o dumanlı şəhər Azərbaycanın döyünən qəlbidir.

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən, bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu, ordumuz gəlir,
Nişanlın qoynuna girər, bismillah!

Fəqət hərbin taleyi buna imkan verəcəkmi? Bu tale nişanlısının qoynuna girməyə can atan qurtuluş ordusuna yol verəcəkmi? Əzəldən bəri bir türk dənizi, bir türk gölü olan Xəzər türkə, yəni əsl sahibinə ram olacaqmi?

**Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol!
Sən ey gözəl dəniz, gəl türkə ram ol!**

– deyə hayqıran şair bütün ümidini sağa-sola qılinc vuran qollara bağlamışdır.

Çünki bu xilasedici qollara haqdan qüvvə verilmiş olduğuna şübhə yoxdur:

**Sən ey sağa-sola qılınc vuran qol,
Qollarına qüvvət gələr, bismillah!**

Bu haqq qüvvəsinin qarşısında hərbin taleyi nə edə bilər?

Qanlı savaşın seyrinə qapılmış və bir sel kimi axan orduya qatılmış şairdə zəfərin qələbəsinə ümidi də artmaqdadır. Bakını da bu ümidə iştiraka çağıran şair qazi və şəhidləri də unutmur:

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik gələli,
Səninçin atıldıq daim irəli.
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah!

Sağ qalanlar analara təsəlli bir qazi, ölənlər də məmnun və nəşəli bir şəhiddir. Əsasən, artıq alın yazısının qara olduğu anlaşılmış olan düşmənin atdığı qurğuşunlar da bizləri öldürmür. Halbuki şairin ərməğan olaraq yolladığı qurşunlar düşmənin kirli alnını öpməkdədir:

Ey düşmən, alnının yazısı qara,
Öldürməz bizləri vurduğun yara.
Yolladığın qurşun ərməğan sana,
O kirli alnını öpər, bismillah!

Düşmən “qudurğan saçmalı boş bir nöbət”dən (növbətdən) ibarət son müqavimətini göstərir. Əfsus, bu müqavimət faydasızdır: saxlandığı torpaq onun qanını içəcək və şairin yurdu ona sipər olmayacaqdır:

Sən mərd olub dursan qarşımda əgər,
Qudurğan saçmalı növbətin keçər.
Sağlandığın torpaq qanını içər,
Yurdun olmaz sana sipər, bismillah!

Bəli, şair haqlıdır. Görüşlərində və həyəcanlarında olduğu kimi, kəhanətlərində (hadisəni öncədən bilmək) də haqlıdır. Müqəddəs yurd torpaqları gasıp (qəsb edən) və qəddar düşməne sipər ola bilməzdi və olmadı da. **Qəhrəman Qurtuluş ordusu** düşməni saxlandığı səngərlərdən süngüsünə

almış və Xəzərə tökmüşdü. Bakını bürüyən hərbi meydanı düşmən cəsədləri ilə dolmuşdu. “Allah, Allah” sədalarını top gurultuları və silah səslərinə qarışdıran müzəffər qurtuluş ordusunun şəhərə girməkdə olduğunu görən düşmən təslim bayrağı qaldıraraq aman diləmişdi.

İstiqlal savaşını zəfərə çatdıran və bizə hürr və məsud bir istiqlal həyatından bəhs edən bu möhtəşəm səhifəni Əhməd Cavad aşağıdakı misralarda əbədiləşdirmişdi:

**Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan,
Tək bir səslərini uzaqdan duyan,
Düşmənimi zaman istər, bismillah! (41, s. 3-5).**

15 EYLÜL 1918

Bundan tam 40 il öncə, 15 Eylül (sentyabr) 1918-ci il tarixdə şanlı Türk Ordusu Azərbaycan könüllüləri ilə birlikdə Bakını düşmən istilasından qurtarmışdı.

Azərbaycan 28 May 1918-ci ildə istiqlalını elan edərkən başkəndi Bakı ilə birlikdə məmləkətin bütün əsas hissəsi düşmən əsarətində idi. Çar Rusiyası kimi bolşevik Rusiyası da Qafqası və onun şah damarı olan Bakını əldən buraxmaq istəmirdi. Gah daşnaklarla, gah da kayzer Almaniyası ilə anlaşaraq Azərbaycan əhalisini qətləminə bahasına da olsa, əsarətdə saxlayırdı. Bakıda Mart faciəsini təşkil edərək minlərcə məsum insanı Şaumyanın əlilə qılıncdan keçirdikdən sonra Şamaxını yenidən viran etmiş və Lənkəranı qanla boğmuşdu. Əfsus, yenə də məqsədinə nail olmamışdı. **Gəncə ətrafında birləşərək yenilməz mücahidlərin mərd sinələrindən aşılmaz bir sədd quran Azərbaycan Milli Müqavimət hərəkatı bolşeviklərin Bakıya doğru hərəkatına mane olmuşdu.** Bu müqavimət sayəsində Qafqasın başdan-başa sovetləşdirilərək yenidən bir rus sümürgəsi xüsusunda Leninin Qafqas Fövqəladə komissarı Şaumyana vermiş olduğu geniş səlahiyyətlər hakim qalmışdı.

İxtilaldan sonrakı Qafqazda milli-dini ümidlərdən və tarixi ənənələrdən ilham alaraq Rusiya ilə hər növ zorakı bağları başlanğıcdan etibarən çözüb atmağa hazırlanan əsas ünsürü türk-islam əksəriyyəti təşkil etməkdə idi. Xristian ünsürlər Rusiyadan başqa, bolşevik rejiminə qarşı mücadilə etdikləri üçün rus imperatorluğundan qəti surətdə ayrılma mövqeyində davranırdılar. Nitəkim (həqiqətən, gerçəkdən), Mavərayi (Cənubi) Qafqas Seymində Qafqasın Rusiyaya hər növ irtibatını (əlaqəsini) kəsərək bağımsız bir siyasi vəhdət halına gəlməsini israrla təhdid edən və ən sonda gerçəkləşən qüvvə də başda Müsavat Partiyası olmaqla Seymin Müsəlman Fraksiyası olmuşdu.

Azərbaycan Milli Müqavimət hərəkatı bolşeviklərin Tiflisə və Batuma doğru irəliləyişini dayandırmışdı. Əfsus, Seym hökuməti Bakının istilasına qarşı heç bir yardım etməmişdi. Bu durum qarşısında hər şeydən əvvəl, millətin varlığını qurtarmaqla məşğul olan müstəqil Azərbaycan hökuməti,

Seymin inhilalından (dağılmasından) dərhal sonra Bakının xilas məsələsini ələ alaraq Osmanlı hökumətindən yardım istəmişdi.

Birinci Dünya müharibəsinin sona yaxınlaşmasına və Türkiyənin çox zəif düşməsinə uyğun böyük vətənpərvər sədrəzəm Tələt Paşanın idarə etdiyi Ənvər Paşanın Hərbiyyə nəzarətini etdiyi qardaş Osmanlı hökuməti bu müraciətə məmnuniyyətlə cavab vermiş və **Nuru Paşanın komandası altında xüsusi bir Qafqaz İslam Firqəsini Azərbaycana yardıma göndərmişdi.**

Bu firqə alman komandanlığının yaratdığı çətinlikdən irəli gələrək Tiflis-Bakı dəmiryolu xəttindən istifadə edə bilmədiyi üçün İran torpaqları üzərindən keçərək Gəncəyə gəlmiş və Azərbaycan könüllüləri ilə birləşərək məmləkətin əsas hissələrini düşməndən xilas etdikdən sonra Bakı qapılarında dayanmışdı.

Birləşmiş Türk Milli Qüvvələrinin xaricdən hücumu nəticəsində Bakı sovet idarə sistemini təşkil edən Bolşevik-Menşevik-Eser-Daşnak millətçi qüvvələri birləşmiş və Şaumyan hökuməti devrilərək yerinə Rus Xəzər Donanmasına söykənən “Sentrokaspi” idarəsi keçmişdi.

Bakını mühasirə edən Birləşmiş Türk Qüvvələri təşkilat və təchizat etibarilə heç də şəhər daxilindəki yabançı düşmən birliklərindən üstün deyildi. Hələ Anadoludan göndərilən yardımçı qardaş türk qüvvələrinin sayı da böyük sayıla bilməzdi.

Düşmən İrandakı ingilis qüvvələrindən tam təşkilatlı və təchizatlı, təqribən iki min nəfərlik yardım almışdı. Bakı daxilindəki yad qüvvələr o günün şərtləri içində bir az gec də olsa, Xəzər dənizi üzərindən maliyyə ala bildilər. Nəhayət, Azərbaycanın siyasi şəraiti Qafqas qonşuları da daxil olmaqla bütün dünyadan təcrid edilmişdi. Yardımına gələn Anadolu qüvvələri də o günün şərtləri içərisində Türkiyədən maliyyə ala bilmirdilər. Əldə olan nə vardısa, ancaq onunla iş görmək lazım gəlirdi. **Bütün bunlara rəğmən, müzəffər Milli Qüvvələr 15 Eylül 1918-ci il tarixdə mərhum general Mürsəlin başçılığı ilə Bakını azad etmişdilər.** Çünki bütün Azərbaycan xalqı xilaskar ordu ilə birlikdə bütün var-yoxunu onun əmrinə buraxmışdı. Xalq yardımına qoşulan Anadolu qardaşlarına mehriban qucağını açmış və onların səflərinə (sıralarına) qatılaraq birgə zəfər üçün canını və malını fəda etmişdi. 1918-ci ildə Bakı vuruşlarında iştirak edənlər və ya o sıralarda Azərbaycanda olanlar türk birliyinin qüdrətinə, idealist türk gəncliyinin qeyrətinə və xariqələr yaradan türk gücünə şahid olmuşdular.

Anadolunun mərdanə yardımını Qafqası iki ilə qədər bolşevizm vəhşiliyindən qorumuşdur. Hələ Bakının işğalından sonra Şimali Qafqaslı qardaşlarımızın yardımına qoşularaq onları da rus istilasından qurtaran xilaskar Anadolu məhmətçiklərinin Temirxan Şuraya qədər irəliləmələri bu zəfəri müəyyən bir zaman üçün tarsin (sağlamlaşdırmaq) etmiş olurdu. Yəni bütün Qafqaz millətləri nisbi bir hüsur içində müstəqil dövlət təşkilatlarını qura bilmələri için icab edən zaman və fürsəti qazanmış olurdular. Bu fürsət verilməmiş olsaydı, Qafqasın istiqlalı, sadəcə, nəzəri olaraq qalırdı.

Qafqas üçün edilən qəhrəmancasına savaşlar Osmanlı dövlətinin bir-iki il əvvəlinə rastlaşmış olsaydı, Türkünstan və Krım da daxil olmaqla türklüyün müqəddəratı tamamilə başqa bir cərəyan almış olurdu. Hətta kim bilir, bəlkə bugünkü dünya böhranları qismən və ya tamamilə atlatılmış ola bilərdi. Çünki rus imperiyasını bəsləyən sərvət qaynaqları məhkum türk ölkələrində və xüsusilə də Qafqasda yatmaqdadır.

Bakı uğrunda aparılan çətin savaşlarda Azərbaycan və Anadolu mücahidlərinin qanları bərabər axıdılmış və mübarək cəsədləri eyni qardaş məzarlarında dəfn edilmişdir. Bu müştərək savaşlar müştərək alın yazısının və müştərək istiqbalın bir simvolidir.

15 Eylül 1918 tarixi günü türk tarixinin şanlı zəfər günlərindən biri, həm də ən önəmlilərindən biridir. Bu zəfərin hər hansı maddi mənfəət qayələri ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Sırf qardaşın qardaşa yardımını hədəfini güdmüşdür.

Azərbaycanda bu böyük zəfər gününü və onun şanlı qəhrəmanlarını böyük və kiçik hər kəs bilməkdədir. Bu gün istila altındakı Azərbaycanda belə gizlicə anılmaqdadır.

Azərbaycan xalqı bu böyük zəfər gününü heç bir zaman unuda bilməz. Çünki bu gün ona yeni bir həyat, istiqlal haqqını və başkəndini vermişdir. Bu uğurda şəhid olanlar Azərbaycan istiqlalı və Azərbaycanın qurtuluşu yolunda canlarını fəda etmişdilər.

15 Eylülün 40-cı ildönümündə bütün bu əziz şəhidlərimizi və zəfərin böyük qəhrəmanlarını dərin minnət və şükranlıqla anırıq.

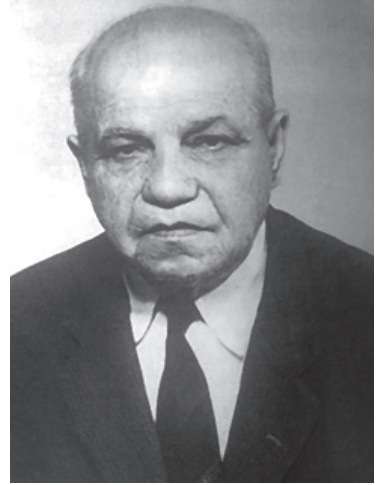
Ulu ruhları şad olsun! (32, s. 14-15)

Nağı Şeyxzamanlı

TÜRKİYƏNİN YARDIMINI TƏMİN ETMƏK

Azərbaycanın qəlbi və mərkəzi Bakı rus və erməni əsgərlərinin işğalı altında idi. Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi. Ancaq bu, xalq qüvvələri ilə başa gələcək iş deyildi.

Vəziyyətə bir çarə axtaran Milli Komitə Gəncədə bir toplantı keçirdi. Toplantıya Milli Komitə üzvlərindən başqa şəhərin adlı-sanlı üzvləri də dəvət edilmişdilər. Bu tarixi toplantını açan **Nəsib bəy** vəziyyəti izah etdikdən sonra nitqini bu cümlələrlə bitirdi: “Xalqın içindən toplanmış xalq qüvvələrinin gördüyü işlər xalqın gözünün qabağında cərəyan etmişdi. Hər hərəkətimiz zəfərlə nəticələnmişdi. Ancaq bu qəhrəman hərəkətlər nəticəni əldə etməkdən çox uzaqdır. **Bu dəfə Azərbaycanın mərkəzi Bakı düşməndən təmizlənməlidir.** Əslində, başsız bədən olmaz və yaşaya bilməz. Gerçək olaraq böyük bir yardıma ehtiyacı vardır və bu yardımı da bizə ancaq Osmanlı İmperiyası edə bilər. Burada Osmanlı İmperiyasına bir səlahiyyətli nümayəndə heyətinin göndərilməsini və hərbi yardım istənilməsini qərara alaq”. Nəsib bəyin bu sözləri sürəkli alqışlarla qarşılandı. Bu təşəbbüsün nəticəsinin müsbət olacağına bütün toplantı iştirakçıları inanmışdılar. Osmanlı İmperiyasına nümayəndə göndərilməsi üçün Milli Komitəyə tam səlahiyyət verildi. Ertəsi gün Milli Komitə rəisi mərhum Nəsib bəy məni yanına çağırırdı. Nəsib bəy məni Milli Komitə binasındakı otağında qəbul etdi və sözü belə başladı: “Nağı, bilirsən ki, böyük toplantı Osmanlı dövlətinə bir nümayəndə heyəti göndərmək üçün tam səlahiyyət verdi. Bu ağır və təhlükəli vəziyyəti səndən başqa heç kəsə tapşıra bilmərəm. Hər tərəfdə anarxiyadır və cəbhələr rus əsgərləri ilə doludur. Hərəkət etdiyindən andan etibarən səndən heç bir şəkildə xəbər ala bilməyəcəyik. Sağ qalıb-qalmayacağın haqqında da heç nə

bilməyəcəyəm. Ancaq sənə güvənirəm və düşməyə asanlıqla baş əyməyə cəyinə inanıram. **Hüsaməddin bəy də çoxdandır ki, Türkiyəyə getmək istəyirdi.** Mən isə ona mane olurdum. Onunla bir xeyli söhbət etdim və razı qaldım. Hüsaməddin bəy də sənənlə gedəcək”.

... Hüsaməddin bəylə mən stansiyaya gəldik. Səfərimiz gizli olduğundan heç kim bizi yola salmağa gəlməmişdi. 1918-ci ilin yanvar ayı idi. Dostlarımızı, xalqımızı, ölkəmizi təhlükələr içərisində qoyub qatara mindik və Tiflisə yola düşdük. Sabah səhər saat 8-də Tiflisə çatdıq və Xeyriyyə Cəmiyyətinə getdik. Cəmiyyətin rəisi doktor Xosrov bəylə görüşüb məqsədimizi bildirdik. Bizə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmağımıza dair sənəd verdi. Artıq bizim bu vəsiqələrdə bütün Qafqaz cəbhəsini dolaşmaq səlahiyyətimiz vardı. Vəsiqələri aldıqdan sonra Xosrov bəylə vidalaşib Batuma hərəkət etmək üçün stansiyaya gəldik. Ancaq nə bilet almaq, nə də Batuma getmək imkanı var idi. Çünki rus əsgərləri üçün Azərbaycan yolu ilə Rusiyaya getmək təhlükəli olduğundan Batum yolu ilə getməkdə idilər. Batuma hərəkət edən qatarlara mülki şəxslərin minməsinə icazə verilmirdi. Belə çətin bir vəziyyət qarşısında qohumum Kazımı axtardım. Kazım dəmiryol müfəttişi idi və Tiflisdə Azərbaycan xalqını təmsil edirdi. Vəziyyəti ona anlatdım. Kazım getdi və bir saatdan sonra gəldi. Bizə gülə-gülə: “Sizin üçün qatara kiçik bir vaqon qoşdurdum. Mən də sizinlə bərabər Batuma qədər gedəcəyəm. Ancaq stansiyalarda pəncərələrin qabağında oturmayın. Qatar hərəkət etdikdən sonra pəncərə önündə otura bilərsiniz. Vaqonu isə özümün işim üçün Batuma gedirəm deyə ala bildim” – dedi. Yolboyundakı stansiyalarda qatar durunca biz vaqonun içərisində bardaş qurub oturduq. Beləliklə, çox rahat şəkildə Batuma gəlib çatdıq.

Batumda da rus əsgərlərinin əlindən tərpənmək olmurdu. Qatarla gələn rus əsgərləri paraxodların azlığından günlərlə Batumda qalmalı olurdular. Şəhər anarxiya içində idi və küçələrdə rus əsgərləri veyil-veyil gəzirdilər. Azacıq şübhələndikləri əsgərin zabit olub-olmadığını yoxlayırdılar. Zabitlər də qorxularından əsgər paltarını geyinmişdilər. Biz çox çətinliklə bunların arasından keçərək bir mehmanxanaya girə bildik. Əşyalarımızı bir otaqda yerləşdirib bayıra çıxdıq və bir yeməxanaya gedərək yemək yedik. Mehmanxanaya dönərkən mehmanxana sahibi işıqları yandırmağı məsləhət gördü və işığı yanmayan otaqların rus əsgərləri tərəfindən alına biləcəyini söylədi. Mehmanxana sahibinə sabah səhər yeməyinə pul verdik və təzədən yattıq. Sabah səhər yemək yeyərkən qapı döyüldü və içəri 7-8 nəfər rus əsgəri

girdi və zabit axtardıqlarını söylədilər. Hüsaməddin bəyin əynindəki dəri pencəyin çiyində tapança yeri axtardılar. Daha sonra axtardıqlarını tapa bilməyib çıxıb getdilər. Biz Kazımı Tiflisə qayıtmaq üçün stansiyaya qoyub Batum Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri doktor Mahmud bəyin yanına getdik. Məqsədimizi anladıqdan sonra bizi təhlükəsiz bir yolla Türkiyəyə keçirmələrini xahiş etdik. Sonra birlikdə doktorun evinə gəldik. Evdə Tiflisdə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərrirlərindən Axıskalı Ömər Faiq bəylə görüşüb tanış olduq. Doktor onun da Türkiyəyə getmək istədiyini bizə əvvəl söyləmişdi. Biz doktorun evində çay içib söhbət edərkən qapının zəngi çalındı və içəri bir şəxs girdi. Doktorun hörmətlə qarşılayıb bizə də təqdim etdiyi bu şəxs əslən Girəsunlu olub, Batumda tütün ticarəti edirmiş. Adı Bünyadoğlu idi. Doktor bizi Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri kimi təqdim etdi. Bünyadoğlu doktora: “Mahmud bəy, Sizdən xahişə gəldim. Bəlkə Siz də eşitmişiniz. Trabzon tərəfindəki Rum kəndlərinə hücum edirlər. Rumlar da mallarını, kəndlərini buraxıb Trabzona doğru qaçırlar. Biz bu vəziyyəti Tiflisdə olan rus hərbi komendantına da bildirdik. Trabzona bir nümayəndə heyəti göndərərək təhqiqat aparıb nəticəni də onlara bildirəcəyik. Göndərəcəyimiz bu heyətə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərindən iki nəfərin də daxil edilməsini təmin etməyinizi xahiş edəcəyəm”, – dedi. Bundan sonra doktor Mahmud bəy bizim üzümüzə baxdı və biz də “Bəli, Mahmud bəy, əgər əmr etsəniz, gedərik, – dedik. Bünyadoğlu Tiflisdə Xeyriyyə Cəmiyyətindən aldığımız vəsiqələrin nömrələrini və adlarımızı dəftərinə qeyd edərək ertəsi gün Trabzona gedəcək paraxod ilə hərəkət edəcəyimizi söylədi.

Paraxodumuz Trabzon limanına yanaşıb dayandı. Limanda bizi qarşılayan rumlarla birlikdə Mitropolitxanaya getdik. Rumlarla dolu olan Mitropolitxanada bizi bir salona gətirdilər. İçəridə rumların adlı-sanlı şəxslərindən 30-40 nəfər var idi. Mitropolit bizim rus dilində bilmədiyimiz üzündən türkcə danışacağını söylədikdən sonra sözü vəkil olduğunu anladığımız bir ruma verdi. Vəkil çıxışında bu sözləri söylədi: “Möhtərəm qonaqlarımız, siz Trabzona gec gəldiniz və rum xalqının pərişan halını görmədiniz. Vəziyyəti sizə anladım. Sabah xalqımın laz çeteçələrindən çəkdiklərini öz gözlərinizlə görəcəksiniz. Gördükdən və müəyyən qənaətə gəldikdən sonra birlikdə bir raport hazırlayıb və imzalayıb Qafqaz Seyminə bildirək”, – dedi. Vəkildən söz alıb danışan şəxs **“Əfəndilər, bu torpaqlar Osmanlı dövlətinə aiddir. Ruslar bu torpaqları işğal etmişdilər və indi də çəkilib getdiklərinə görə türklərin bu yerləri geri almağa haqları vardır. Ancaq rum kəndlərinə**

girənlər Osmanlı hərbi qüvvələri deyil, çeteçilərdir. Tərədilən bütün vəhşilikləri çeteçilər edirlər. Türklər heç bir zaman kəndlərə girib deyilən vəhşilikləri etməzlər, buna inanırıq”, – dedi. Bu şəxsdən sonra mən söz alaraq Rusiyada baş verən inqilabdan bəhs etdim və sözlərimə davamla “Rusiyada bu gün anarxiya hökm sürməkdədir. Hərbi və mülki idarələr dağılmışdır. Rusiyanın heç bir tərəfi mərkəzi hökumətə tabe olmur, sosialist cərəyanlar bir-biri ilə çarpışmaqdadır.

Rusiyada yaşayan qeyri-rus millətlər də mərkəzdən ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq ərəfəsindədirlər. Məncə, tədqiqatımızı başa vurduqdan sonra Osmanlı dövləti və ordusu ilə də görüşməliyik. Onlara bir heyət göndərərək vəziyyəti onlara da anlatmalıyıq”, – dedim. Sözlərim oradakıların heç birinin xoşuna gəlməmişdi. Hələ Ellen komitəsinin rəisi Nikola əfəndi çox hiddətli bir şəkildə çıxış etdi və mənə: “Əfəndi, Osmanlı dövləti və ordusu ilə əlaqə saxlamağa səlahiyyətimiz yoxdur. Biz ancaq Tiflis “Krayevvoysiyez”in istədiyi raportu verməliyik. Hələlik siz sabaha qədər istirahət edin. Sabah sizə rum kənd və kəndlilərinin halını göstərəcəyik”, – dedi. Nikola əfəndinin çıxışından sonra iclas bitdi. Biz içəridə 4 nəfər qaldıq: Mitropolit, Hüsaməddin bəy, bir rum və mən. Mitropolit ruma tərəf dönərək bizim istirahətimizin təmini ilə məşğul olmasını və ertəsi gün səhər tezdən də bizimlə birgə olmasını tapşırdı. Rumun bayıra çıxmasından sonra mitropolit bizə: “Əfəndilər, mən Almaniyada təhsil aldım. Həm almanların, həm də türklərin dostuyam. Eyni zamanda, türk orduları komandanı Vəhib Paşa ilə də xoş münasibətdəyəm. Dünən ondan bir məktub aldım. Rusların qoyub getdikləri ərzaq və sairələrin mühafizə edilməsini xahiş edir. Ancaq siyasi vəziyyət bambaşqadır. Erməni mücahidi Tıqranyan buraya 400 nəfər dəstəsi ilə gələrək bizim rum gəncləri ilə anlaşıaraq Trabzon ətrafındakı bütün türk kəndlərini dağıdıb, bütün xalqını da məhv etmək istəyirlər. Onlar bununla da mərkəzi Trabzon olan rumların Pontus hökuməti qurmalarını təmin edəcəklər. Bu səbəbdən də sizin Osmanlı hökuməti ilə əlaqə yaratma və nümayəndə heyəti göndərmə təklifiniz xoş qarşılandı”. Mitropolit daha sonra Vəhib Paşanın göndərmiş olduğu məktubu bizə göndərdi. Məktubu oxuyan Hüsaməddin bəy Vəhib Paşanı tanıdığını, hələ hərbi məktəbdə müdir olduğu zaman ona yavərlik etdiyini söylədi. Bundan sonra biz mitropolitə “Sabah vəzifəmizi yerinə yetirəcəyik, ancaq sonra geri qayıtmayacağıq. Əslində Türkiyəyə getmək istəyirik”, – dedik və bizə kömək etməyi xahiş etdik. Ayrıca olaraq İstanbulda Osmanlı hökumətinə onun türkləri himayə

etdiyini və bizə yardım göstərdiyini söyləyəcəyimizi də bildirdik. Daha sonra mitropolitlə vidalaşaraq ayrıldıq. Gecə saat 10-da qaranlıq və tənha Trabzon küçələrində addımlayırıq.

...Ertəsi gün bir də bələdçinin müşayiətində Pulatxana limanına endik. O gecə Murad bəy adlı bir şəxsin evində qonaq qaldıq. Pulatxanada bizi Tireboluya aparacaq bir qayıq tutdular. Dəniz çox təhlükəli idi. Fırtınalı şəraitdə Tireboluya çatdıq.

...Tireboluda bizdən əvvəl Batumdan gəlmiş mühərrir Ömər Faiq bəylə görüşdük. Daha sonra nahiyə müdiri vasitəsi ilə bir motorlu qayıq istədik. Girəsun valisi motorlu qayığın sabah səhər Tireboluda olacağını bildirdi. O gecəni Tireboluda keçirdik. Ertəsi gün səhər tezdən qalxaraq hazırlaşdıq. Ömər Faiq, mən və Hüsaməddin bəy Tirebolu limanına endik və motorlu qayığı gözləməyə başladıq. Hər üçümüz də sevinc içində gah söhbət edir, gah da dərin düşüncələrə qərql olurduq. Bir ara mən yuxulu kimi öz-özümü danışmağa başladım: **“Əgər Türkiyənin yardımını almağa müvəffəq olsaq, istiqlalımızı elan edər və müstəqil olarıq. Beləliklə, dünyada ikinci bir Türkiyə yaranmış olar”**. Mən hələ sözlərimi bitirməmiş Ömər Faiq bomba kimi partladı: “Sən nə söyləyirsən? Sarıqamışda on minlərlə şəhid verən Türkiyə Qafqazı işğal etməyincə sizə necə istiqlal verəcək, hə”. O, belə bağırır, həm də məni hədələyirdi: “Sən Osmanlı dövlətinin rəhbərləri ilə görüşəcək və fikrini anladacaqsan ha. Sən zindanlarda çürüyəcəksən”. Bu sözlərdən sonra Ömər Faiq çıxıb getdi. Bu hadisədən üzülən Hüsaməddin bəy mənə: “Mən hökumətin istiqlal haqqındakı fikrini bilirəm. Ancaq sən Azərbaycan ziyalılarının fikrini söyləyirsən. Bu fikir və istək yalnız sənə aid deyil ki. Mən də hökumətə raport verəcəyəm və Azərbaycanda görüşdüyüm bütün ziyalıların hamısının eyni fikirdə olduqlarını raportumda göstərəcəyəm”, – dedi. Bir neçə saat sonra Ömər Faiq qəsəbədən qayıtdı və yanımıza gəldi. Ancaq danışmırdıq. Bu zaman uzaqdan motorun səsini eşitdik. Bir az sonra motorlu qayıq gələrək körpüyə yanaşdı və bizi götürdü. Motorlu qayıqda Ömər Faiqlə üz-büz oturduq. Girəsuna çatarkən hökumət nümayəndələri, xalq və məktəb tələbələri bizi qarşıladılar. Girəsunun bələdiyyə rəisi də bizə bir ziyafət verdi. Ertəsi gün hazırladıqları atlarla yola çıxdıq və at belində keçən bir neçə günlük yolçuluqdan sonra da Qafqaz cəbhəsi qərargahının yerləşdiyi Suşehrinə yaxınlaşdıq. Onlarla birlikdə ordu qərargahına gəldik. Bu zaman mənim sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Bir-nəfəsə ordu komandanına söyləyəcəklərimi düşünürdüm. İlk öncə Qafqaz-

da rus ordu qüvvələrinin, rus çar idarə-üsulunun qalmadığını bildirəcəyəm. Nə qədər məmnun olacaqlarını düşündükcə sevincim bir neçə qat da artırdı. **Nəhayət, növbə ordu komandanı Vəhib Paşa ilə görüşəcəyimizə gəldi. Paşanın duruşu, baxışı, çevikliyi, əzəməti və ədası məni məftun edirdi. Vəhib Paşa danışmağa başladı.** O, danışır, mən dinləyirdim. Ancaq dinlədikcə də sevincim yox olur və qulaqlarıma inanmırdım. Kefimin pozulmasına əhəmiyyət vermirəm. Həyatımda kim bu sözləri mənə söyləməyə cəsarət edə bilərdi. Əziz oxucularım, anladanda siz də təəccüblənəcəksiniz. **Vəhib Paşa: “Mən bir neçə ildir Qafqaz cəbhəsi komandanıyam. Qafqazlıları tədqiq edib öyrəndim. Siz qafqazlılar da, biz albaniyalılar kimi təmizliyi sevirsiniz. Bu pis türk nəfərlərini, həm də bu görkəmdə Qafqaza göndərə bilmərəm”, – deyir.** Məni elə bil ıldırım vurdu. Heç bir ca-vab vermədim. Alban – bu söz mənə o qədər də yad deyil. Ancaq yer üzündə alban deyilən bir millətin varlığından xəbərdar deyiləm. Çünki rus məktəbində oxumuşdum. Osmanlı tarixi də qısa olaraq keçilirdi. Kiçik bir millət olan albanlardan isə bəhs olunmamışdı. Ancaq Balkan müharibəsini izlədiyimdən müharibə əsnasında İşkodrada Əsəd Paşa adlı bir diviziya komandiri olan albanın Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan etdiyini rus qəzetlərində oxumuşdum.

Mən Vəhib Paşa ilə görüşərkən Ömər Faiq də yanımda idi. Vəhib Paşa Hüsaməddin bəylə ayrıca görüşmüşdü. Ertəsi gün hərəkət edəcəyimiz zaman Hüsaməddin bəyin Paşa tərəfindən saxlanıldığını öyrəndik. Hüsaməddin bəylə bir xeyli müddət görüşə bilmədik. Görüşərkən bir-birimizə sarılıra qöpüştük. Hüsaməddin bəyə dərdimi danışmaq üçün fürsət tapa bilmədim. Ömər Faiqlə isə danışmırdıq. Ancaq hərəkətlərindən onun da bu işə mənim qədər sıxıldığını anlayırdım. Vəhib Paşa Baş komandan olan Ənvər Paşadan bizi bir an əvvəl İstanbula yola salmaq əmrini almışdı. Bizi araba ilə Sivasa, oradan da avtomobillə Uluqışlağa qatara çatdırdılar. Yol uzunluğunu biz iki yolçu bir-birimizə nifrət edirdik. İki küsmüş məmur kimi rəsmi danışırıdık. Ancaq hər ikimiz də bizimlə təmasda olanlara bu incikliyimizi hiss etdirmirdik. Qatarlar kömür olmadığından odunla işləyirdi. Bu da onların sürətinin zəif olmasına səbəb olurdu.

Uluqışlaqdan Konyaya getdik. Konya stansiyasında bizi vali və “İttihad və Tərəqqi”nin məşhur şəxslərindən olan Müəmmar bəy qarşıladı. Bizi şəhərə apararaq gəzdirdilər. Həzrəti Mövlanayı ziyarət etdik. Məktəbləri dolaşdıq. Bələdiyyə rəisi bizə bir ziyafət verdi. Daha sonra bizi stansiyaya qədər ötürdülər.

Konyadan qatarla Qarahisara gəldik. Qatar dayandı, günəşli bir gün idi. Qarahisar şəhərinin mənzərəsi məni çox cəlb etdi.

...Yolumuza davam edərək, şəklini gördüyümüz, özünün həsrətini çəkdiyimiz İstanbula – Heydərpaşa stansiyasına gəldik. Mən İstanbulu ilk dəfə görürdüm. Ömər Faiq isə İstanbulda olmuş və hər tərəfini yaxşı tanıyırdı. Qatar dayandı. Ömər Faiq və mən qatardan düşüb körpüyə endik. O, ildırım sürəti ilə iki bilet aldı və paraxoda mindi və o biri tərəfə keçib körpüyə çıxdıq. Sonra bir faytona minərək “Meserret” mehmanxanasına gəldik. Kiçik əl çantalarımızı mehmanxanada qoyaraq bazara getdik. Mehmanxanaya gələndə artıq bizi ümumi işlər müdirinin müavini Əsəd bəy (səbiq Amasiya vəkili) gözləyirdi. O, bizə “Əfəndim, biz sizi Heydərpaşada qarşılamağa getdik, ancaq sizi tapa bilmədik. Bu mehmanxanada olduğunuzu öyrənərək dalınızca gəldik. Sizin üçün “Pera Palas” mehmanxanasında otaq hazırlanmışdır, oraya gedəcəyik”, – dedi. Onunla birgə “Pera Palas” mehmanxanasına getdik. Əsəd bəy axşam saat beşdə bizi Babi Alidə Baş nazir həzrətləri ilə görüşdürmək üçün gəlib aparacağını söylədi və getdi. Saat hələ iki idi. Ömər Faiqlə danışmadığımdan bizə ayrılan otaqda dərin düşüncələrə dalıram: “Demək, saat beşdə Tələt Paşa ilə görüşərək vəzifəmi yerinə yetirəcəyəm. Mənim üçün heç bir maneə yox idi”. Ömər Faiq qəzet oxuyurdu. Saat dördün yarısı. Vaxt yaxınlaşır. Mən yerimdən qalxaraq Ömər Faiq bəyə yaxınlaşıb: “Faiq bəy, bir az sonra sizinlə birlikdə Osmanlı dövlətinin Baş naziri ilə görüşməyə gedəcəyik. Bilirsiniz ki, sizin vətəniniz Axıskadır. Sizinlə bizim aramızda Gürcüstan vardır. Gərək Gürcüstandan o tərəfə keçməyəsınız. Ora Azərbaycanıdır və sizin ölkənizlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ora haqqında söz söyləmək yalnız mənim səlahiyyətim daxilindədir. Bir-birimizi başa düşməməyimizə burada son qoyaq. Mənim söyləyəcəyim sözlərin məsuliyyəti mənə aiddir”, – deyirəm. Ömər Faiq bu sözlərimə heç bir cavab vermir. Daha sonra Əsəd bəylə birlikdə Babi Aliyə gəlirik və düz saat beşdə də **Tələt Paşanın kabinetinə giririk. Sevincim və həyəcanım bir-birinə qarışmışdı. Kabinet böyük bir otaqdan ibarətdir. Baş tərəfdə böyük bir masa vardı. Tələt Paşa masanın arxasında oturmuşdu. Sağ tərəfində Ənvər Paşa, sol tərəfində isə Xəlil bəy (Menteşə) oturmuşdu. Masanın qabağında iki boş stul var idi. Biz masaya yaxınlaşıb görüşür və otururuq. Mən etimadnaməni çıxarıb Tələt Paşaya verdim. Aldı oxudu və möhürdəki ay-uldunun gözəlliyindən çox məmnun qalaraq etimadnaməni Ənvər Paşaya və Xəlil bəyə göstərərək “Möhürdəki ayul-**

duzun gözəlliyinə baxın”, – dedi. Mən sözə başladım: “Əziz paşalarım, Azərbaycan xalqı 100 ildir rus hakimiyyətinin zülmü altında inləməkdədir. Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunarkən səkkiz xanlığın xalqı olan azərilər, yəni dini bir, adət və ənənələri bir olan millətimiz türk millətidir. Millətimiz rus hakimiyyətinə qarşı gecəli-gündüzlü hər fədakarlığa qatlaşıra qatlaşıra çalışdı. Bu çalışmanın rus çarlığının devrilməsində böyük rolu olmuşdur. Qafqazda başsız qalan rus ordusu pərişan halda idi. Millətimizin silahlı qüvvələrinin hücumuna, təzyiqinə dözə bilmədilər. Onlar az bir vaxtda silahlarını ataraq çəkildilər. Azərbaycanın hər tərəfində xalqı idarə edə biləcək milli komitələr quruldu. Artıq anarxiyadan heç bir əsər-əlamət qalmadı. Ancaq bu gün üçün yaxşı olan bu vəziyyət sabah təhlükəlidir. İqtisadiyyatımız, ictimai vəziyyətimiz, imanımız, mədəniyyətimiz hər sahədə rus millətindən qat-qat üstün olduğu halda, azəri türklərinin istiqbalı qaranlıq görünür. Müstəqil yaşamağa öyrənmiş millətimizin böyük bir nöqsanı vardır. Xalqımızın vaxtı ilə hərbi təlim və tərbiyədən məhrum edilməsi və rus çarı Dəli Pyotrun vəsiyyətnaməsi gərəyincə İran və Türkiyə, Rusiya himayəsi və nüfuzu altına keçmədən Qafqazdan əsgər alınmasını əmr etməsi bu əksikliyi doğurmuşdur. Azərbaycan xalqı sizdən yardım gözləyir. Siz qardaş əlinizi bizə uzadaraq yardım edin. Müstəqil olaq. Siz bizi çəkib özünüzə qatmaq istəsəniz, biz buna razı ola bilmərik (Bu zaman mərhum Tələt Paşa salondakılara “Baxın ilhaqı (zorla ələ keçirmə) nə gözəl türkcə anladır”, – dedi). Bizə böyük hərbi qüvvə göndərməyin. Bizə hərbi mütəxəssis və çavuş kadrını göndərin. Bizdə az bir zamanda böyük hərbi qüvvə qurmağın imkanı vardır. Türk olduğumuz üçün istənilən qüvvə qarşımızda mövcuddur. Xalqımızın milli qüvvəsinə güvənərək az bir zamanda rusları torpağımızdan təmizləyib ata bildik”. Mən sözümlü bitirmişdim. Tələt Paşa Xəlil bəyə baxaraq “Afərin, Xəlil bəy”, – dedi və bizə tərəf dönərək, – “Əfəndim, dünən fırqə mərkəzində bu məsələni müzakirə edirdim. Xəlil bəy nəyin bahasına olursa-olsun, hər fədakarlığa qatlaşıb Qafqazda bir islam dövləti qurmamız fikrini müdafiə edirdi (Mən dərhal sözə qarışdım: “Bəli, biz islamıq, ancaq türk olduğumuzdan milli türk hökuməti qurulmasını düşünürük və istəyirik”, – dedim). Bu vəziyyətdə çox məmnun olduq və “İnşallah edəcəyik”, – dedik.

Danışdıqlarımızın rəsmi hissəsi bitmişdi. Mən Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində rus mətbuatının “Osmanlı dövlətinə ən ağır zərbəni ingilis ordusundakı müsəlmanlar, xüsusilə də, ərəblər vurur” – deyərək yazdığını söylədim və “Bu gün qardaşlarımızın içində türk məhmətciyini nişan

olaraq canına qıyan bir kəs varmı?” – deyə soruşdum. Bu suala Tələt Paşa belə cavab verdi: “Mən ərəblərin millətçi liderləri ilə bu məsələni müzakirə etdim və onları ərəb millətinin ingilislər tərəfində olmamasına razı saldım”. Sözü Ənvər Paşa qarışdı. “Bunlardan başqa ingilislər ərəblərə müharibənin sonunda xilafəti bizdən alıb ərəblərə verəcəklərini vəd etmişlər. Mən: “Paşam, xilafəti də onlara verəydiniz”, – dedim. Ancaq bu sözlərə Ənvər Paşanın çox hirsələndiyini hiss etdim. Üzü qızardı və əsəbi bir səslə: “Ola bilməz, son nəfərin Xəlifə həzrətlərinin yanında şəhid olması gərək”, – cavabını verdi. Artıq söhbətimiz bitmişdi. Bu zaman Ömər Faiq “Paşam, mən qəzetçiyəm. Azərbaycan mətbuatında çox çalışmışam. Azərbaycan xalqı türklüklərini qəti dərk etmiş bir millətdir. İstiqlala layiqdirlər. Güclü bir ədəbiyyata malikdirlər. Ancaq mənim xahişim budur ki, bizim qəzamız Axıska düz Türkiyənin sərhəddindədir. Oranın Sizə ilhaq olunmasını istəyirəm”, – dedi. Tələt Paşa: “Əmin olun, Paşa həzrətləri bu arzunuzu yerinə yetirər. Sabah təşkilatı qurmağa başlayacağıq”, – dedi. Əziz oxucularım, bunu da əlavə edirəm ki, Osmanlı dövləti rəhbərliyi ilə görüşən zaman mən bir dövlətin səlahiyyətli vəkili deyildim. Danışıqlarımızda heç bir etiket yox idi. Böyük türk millətinin bir qolu olan azəri türkləri öz qüvvələrinə dayanaraq əsarət zəncirini qırmışlar, vətənlərini düşməndən təmizləmişlər. İndi də bir övladını böyük qardaşları olan Osmanlı İmperatorluğu rəhbərliyinin yanına göndərmişdilər. **Bu görüş və anlaşma iki qardaşın dərdləşməsi idi.**

Qaldığımız mehmanxanaya gəldik. Sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Ömər Faiqlə göz yaşları içində öpüşdük. Ömər Faiq lap düz yerində məni dəstəkləmişdi. Ertəsi gün Hərbi Nazirliyə dəvət edildim. Nazirlikdə cənab Yavər Kazım bəylə (Kazım Orbay) ilə görüşdük. Digər yavərlər ilə də tanış oldum. Cənab yavər Kazım bəy məni Umur Şərqiyyə Ali Baş Hamba ilə tanış etdi. Yarım saatdan sonra məni Ənvər Paşanın kabinetinə gətirdilər. Ənvər Paşa məni gülə-gülə qarşılayıb qarşısında oturtdu və “Dünən verdiyiniz məlumat məni çox sevindirirdi. Sevincim və nəşəm hələ davam etməkdədir. Hərbi təlim-tərbiyə görməmiş xalq qüvvələri nə müdhiş varlıq, nə yenilməz qüvvə imiş”, – dedi. Mən də dərhal: **“Bəli, Paşam, o xariqəni yaradan türk millətidir. Paşam, mənim verdiyim izahat azəri türkləri haqqındadır. Rusiyada 35 milyon türk-müsəlman yaşamaqdadır. Bunlar Türkünstan, İdil-Ural, Krım, Şimali Qafqaz və digər yerlərdə yaşamaqdadırlar. Bu saydığım türk xalqları hər tərəfdə öz torpaqlarından rusları qovmuşdular.** Artıq bu yerlərdə rus hərbi qüvvələri deyilən heç bir şey qalmamışdır. Ancaq təəssüf ki, əsl rus milləti 80 milyondur.

Günün birində bu millət özünü ələ alacaq və ətrafını hədələməyə başlayacaqdır. Bizim təşvişimiz bu gün üçün deyil, sabah üçündür”, – cavabını verdim. Ənvər Paşa: “Bilirsinizmi ki, rus çarı devrildikdən sonra hakimiyyətə gələn Kerenski müharibəni qələbəyə qədər davam etdirəcəyini bütün dünyaya elan edərək həm bizi, həm də almanları narahat etmişdir. Çar üsul-idarəsinin çürük olduğunu almanlar və biz bilirdik. Halbuki Kerenski idarə etdiyi hökumətə deyil, 80 milyon rusa arxalanırdı”, – dedi. Paşa daha sonra mənə Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmağa başlandığını və yüksək rütbəli zabitlərlə təmin olunacağını, bunun üçün bir komissiya qurulduğunu anlatdı və “Sizin də komissiyada olmağınızı uyğun saydım. İndi isə sizi gələcək Qafqaz İslam Ordusu komandanı şahzadə Fərrux ilə tanış edəcəyəm”, – dedi. İçəriyə gənc bir zabit girdi. Ənvər Paşa bizi tanış etdi. Sonra birlikdə yavərin otağına keçdik. Orada da bir az söhbət etdikdən sonra ayrıldım. Şahzadə ilə bir daha görüşə bilmədim. Daha sonra Ömər Faiqlə Məclisi-Məbusana (Deputatlar məclisi – C.Q., M. Ə.) getdik. Orada məclis rəisi Hacı Adil bəylə tanış olduq. Axşam “Pera Palas” mehmanxanasında hökumətin senzür idarəsi ilə mətbuatın anlaşması məqsədi ilə hökumət tərəfindən veriləcək axşam yeməyinə dəvət edilmişdik. Hacı Adil məndən məclis barədə fikrimi soruşdu. Mən də “Bəy, əfəndi məclisində 24 çalmalı saydım. Onların burada nə işi var?” – deyərək soruşdum. Hacı Adil bəy “İndi çox yaxşı vəziyyətdədir. İlk məclisimizdə 24 çalmasız tapa bilməzsiz”, – dedi. Sonra mənə Qafqaz haqqında suallar verdi. Cavablarını bildiyim qədər verdim. Ən axırda isə Bakı milyoneri, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağını soruşdu. Ona Hacı haqqında bildiklərimi anladım (təfəsilatı Ankarada nəşr edilən “Azərbaycan” dərgisində verilmişdir).

Bu zamanlar hər gün qurulacaq ordu ilə əlaqədar komissiyanın işində yaxından iştirak edərək müraciət edənləri yoxlamadan keçirt-dikdən sonra qeydə alırdıq. Ancaq görüşdüyüm siyasi xadimlərdən İttihad və Tərəqqi Partiyasının mərkəzi qərargahında yalnız Tələt, Ənvər və Camal paşaların türk ordusunun Qafqaza getmələrini istədiklərini, digərlərinin isə buna razı olmadıqlarını öyrəndim. **Mən, demək olar ki, hər gün Ənvər Paşa ilə görüşürdüm. Mən görüşümüzün birində özümü topladım və Ənvər Paşanın mənə xatirimi istədiyindən istifadə edərək dedim: “Paşam, Sizinlə açıq danışmaq istəyirəm. Biz Qafqaz türkləri iki qüvvəyə inanırıq. Yuxarıda Allah, aşağıda Ənvər Paşa. Eşitdiyimə görə, Sizin Nuru adlı bir qardaşınız var. Sizdən xahiş edirəm. Qafqaza gedəcək hərbi qüvvənin başına Nuru Paşanı təyin edin. Paşam, ölkəmiz dünyanın ən zəngin yerlərindən biridir. Qocaman div olan Rusiyanı qudurdan, sağa-sola**

hücum etdirən Bakı neftidir. Bu neftin 70%-i biz azəri türklərinindir. Xalqı zəhmətkeş və çalışqandır. Eyni zamanda, olduqca qəhrəmandır. Bir də paşam, Sizin Qafqaza gedəcək hərbi qüvvələrə komandan təyin etdiyiniz şahzadəni hər axşam “Pera Palas” mehmanxanasının salonunda içki içib, rəqs etdiyini görürəm. Qafqazda belə hərəkətləri xoşlamırlar”. Ənvər Paşa məndən: “Hacı bəy, sizin orada içki içmirlərmi?” – deyərək soruşdu. Mən isə bu suala: “İçirlər paşam, ancaq pivə kimi zəif alkoqollu içki olan şərab, “vodka” deyilən sərt içkiləri isə ruslar istifadə edirlər. Bizdə içki içərlər, ancaq sərxoş olmaq üçün deyil”, – cavabını verdim. Məni dinləyən Ənvər Paşa “Çox yaxşı”, – dedi. Sonra telefon edərək Qafqaza gedəcək zabitlərin içib-içmədiklərini də yoxlanmasını əmr etdi və sonra mənə “Nağı bəy, Nuru çox gəncdir, necə olar?” – dedi. Mən də dərhal: “Paşam, Nuru Paşanın Trablis-qərbdəki fəaliyyəti haqqında burada heç kəsdən məlumat ala bilmədim. Rus mətbuatının Nuru Paşadan və onun fəaliyyətindən uzun-uzadı bəhs edən materialları Qafqazda oxumuşdum. Və bir də, paşam, Sizin qardaşınız olması yetər”, – dedim. Ənvər Paşa “Yaxşı, sabah söhbət edərik”, – dedi və ayrıldıq.

Ertəsi gün Hərbi Nazirliyə gələndə dərhal məni Ənvər Paşanın yanına apardılar. Ənvər Paşa həmişə olduğu kimi məni yenə də gülər üzlə qarşıladı və “Bəli, Nağı bəy, istədiyiniz oldu”, – dedi. Mən də “Paşam, çox sevindim və sabah bütün Qafqaz türkləri də sevinəcəklər”, – dedim. Ənvər Paşa məndən Azərbaycanda İsa Aşurbəyov adlı bir nəfəri tanıyıb-tanımadığını soruşdu. Mən də: “Çox yaxşı tanıyıram, paşam. Zəngin bir ailəyə mənsub, vətənpərvər bir şəxsdir”, – dedim. Ənvər Paşa ayrıca Aşurbəyovun Türkiyədən Rüşəni bəy adında bir dostu olduğunu və bunların mücadilə üçün pul istədiklərini söylədi. Rüşəni bəyi tanıyırdım. Ancaq işin içində pul məsələsi girincə iş dəyişmişdi. Ənvər Paşaya: “Paşam, indi iş dəyişdi. İsa bəy Bakılıdır. Bütün Qafqaz təşkilatlarının məsarifləri Bakıdan təmin edilməkdədir. Azərbaycanda, hələ Azərbaycanın mərkəzində pul məsələsi düşünülə bilməz. İsa bəy bunu məndən yaxşı bilir. Göndərməyin, mən məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm. Bu işdə nə isə bir anlaşılmazlıq var”, – dedim. Ənvər Paşa mənim sözlərimi qəbul etdi və pul göndərilmədi. Bu zaman içəri bir paşa girdi. Ənvər Paşa “Bax, istədiyin Nuru bu”, – deyərək bizi tanış etdi. Nuru Paşa ilə birlikdə İslam ordusunun qərargahına gəldik.

Günlər keçir. Nuru Paşanın qərargah rəisi miralay (albay – C. Q., M.Ə.) Nazim bəylə birlikdə (İstiqlal savaşı zamanı Sakaryada şəhid olmuşdur) gərgin bir şəkildə çalışır və kadrları tamamlayırdıq. Mən vəziyyətdən çox

razı idim. Nuru Paşa həm özü işləyir, həm də bizi işlədirdi. Bu arada bir görüşümüz zamanı Ənvər Paşanı çox məmnun gördüm və bundan cəsarət alaraq: “Paşam, Sizdən Hüsaməddin bəyin rütbəsinin bir dərəcə artırılmasını xahiş etmişdim”, – dedim. Ənvər Paşa: “Nağı bəy, əsir düşən bir zabitin necə əsir düşdüyü tədqiq edilməlidir. Baxarıq günahı necədir?” – dedi. Mən dərhal: “Paşam, bizim orada gördüyümüz iş nəzərə alınmırmı? Ruslarla mücadiləmizdə Hüsaməddin bəyin böyük rolu vardır”, – dedim. İki gün sonra Ənvər Paşa məni hüzuruna çağırdı. Gülər üzlə: “Nağı bəy, Hüsaməddin bəyin raportunu aldım və çox məmnun qaldım. İstifadə edəcəyik. Özünün də rütbəsinə bir dərəcə yüksəltdim”, – dedi. Sevindim və ona təşəkkür etdim. Hüsaməddin bəy raportunda general Əli Şıxlinskidən bəhs edirdi. Ənvər Paşaya: “Paşam, Dünya müharibəsində Azərbaycandan dörd general rus ordusunda ordu komandanı olmuşdular. Yalnız bir gürcü generalı korpus komandanı ola bilmişdir. Azərilərdən ordu komandanı Səməd bəy Mehmandarlı rus-yapon müharibəsində korpus komandanı olaraq rus ordusunun ən yüksək nişanını almışdı. İkinci general Əliəğa Şıxlinski. O, rus ordusunun artilleriya üzrə müfəttişi idi. Üçüncü general Xan Naxçıvanski. Dördüncüsü isə Xan İrəvanski. Bu generallar bizim ruslarla mücadiləmizdə heç bir rol oynamadılar”, – dedim. Qeyd komissiyasının işi davam edir, ancaq mən bu arada heç bir fikir bildirmirdim. Əslində, qeyd olunanlardan heç kimi tanımırdım. Ancaq bir gün əslən Qafqazlı olan Tahir adında bir müəllimin imam olaraq orduya daxil olmaq məqsədi ilə müraciət etdiyini gördüm. Etiraz etdim və dedim ki, “Qafqaza gedən ordu deyil ki, imamı olsun. Orada müəllim əfəndilərə iş yoxdur. Çünki oradakı müəllimlərə Dünya müharibəsində iştirak etmək qadağan olunmuşdur”. Bir cümə axşamı Ənvər Paşa mənə: “Nağı bəy, sabah Sultan tərəfindən qəbul ediləcəksən. Saraydan avtomobil gəlib Sizi götürəcəkdir”, – dedi. Cümə günü deyilən vaxtda avtomobil gəlib məni Yıldız sarayına apardı. Sultan Rəşad namazda idi. Biz bir başqa otaqda söhbət edib gözləyirdik. Sultanın namazdan çıxdığını bizə xəbər verdilər. Bayıra çıxdıq. Bəhriyyə orkestri marş çalır, vəkillərlə mən də sərəfə düzölmüşdük. Sultan, yanında da Ənvər Paşa salam almış vəziyyətdə bizə doğru gəlirdilər. Vəkillərin hamısı fəslə olduğu halda tək mən gümüşü papaqla gözə çarpırdım. Düz yanıma yaxınlaşdıqları zaman Sultan Ənvər Paşaya məni göstərərək: “Bu kimdir?” – deyər soruşur. Ənvər Paşa: “Qafqaz vəkilə Nağı bəydir”, – cavabını verir. Sultan mənim türkcə bilib-bilmədiyimi soruşur və sonra yanımdakı pilləkənlərlə yuxarı çıxaraq otağına girir. Biz

də onun arxasınca pilləkənləri çıxaraq qarşıdakı otağa giririk. Bir az sonra Ənvər Paşa gələrək mənə: “Nağı bəy, Sultanın hüzuruna qəbul olunursunuz”, – dedi. **Sultanın otağına bərabər girdik. Mən ədəblə salam verdim. Sultan məni gözləri ilə süzdü və “Demək türkcə bilirən”, – dedi. Mən də: “Bəli, sultanım, mən türkəm”, – dedim.** Sultan mənə: “Mən səni çərkəz zənn etdim”, – dedi. Mən dərhəl: “Qafqazda 5 milyon türk vardır. Bunların içərisində çərkəzlər 200 000-ə qədərdir”, – dedim. Sultan Rəşad bu sözlərimdən məmnun olmadı və “Demək, zalım çar onları məhv edib tükətmiş”, – dedi. Sonra o, mənə anasının çərkəz olduğunu və çərkəzləri çox sevdiyini söylədi. Mən: “Sultan həzrətləri, Rusiyada 35 milyon türk-islam vardır. Əsrlərlə zalım rus çarlarının zülmü altında inləməkdə idilər. Allahın köməyi ilə çarı devirərək zəncirləri qopardıq. Məni vəkil edərək: “Get müsəlmanların hörmətli xəlifəsinə salamımızı çatdır”, – dedilər. “Hamımız Sizə dua etməkdəyik”, – dedim. Bu sözlərimdən çox məmnun olan Sultan Ənvər Paşaya tərəf döndü və: “Nağı bəyə üçüncü dərəcəli məcidiyyə verin”, – dedi. O zaman əncir aldığım baqqalın məcidiyyələri yadıma düşdü. Ənvər Paşa: “Sultan həzrətləri, Nağı bəy və yoldaşları ruslarla çətin müharibələr apararaq onları Qafqazdan qovmuşlar. Müharibə medalının devrilməsini əmr edin”, – dedi. Biz bayıra çıxdıqda Ənvər Paşa əlimi sıxdı və “Əmirlərə verilən Üçüncü məcidiyyə nişanı ilə təltif edildiniz, təbrik edirəm”, – dedi. Bu zaman anladım ki, alacağım məcidiyyə deyil, məcidiyyə nişanıymış. İttihad və Tərəqqi Partiyasının mərkəzindən doktor Baba Şakirlə doktor Nazim bəylər mehmanxanaya gələrək vizit vərəqələrini mənim üçün qoyub getmişdilər. Mən də onlarla görüşmək üçün partiya mərkəzinə getdim. Orada onlarla xeyli söhbət etdik. Mənə müxtəlif suallar verdilər. Bu sualların hamısına doğru-düzgün, ətraflı cavab verdim. Baba Şakir bəy “Xocalarla inqilabımızda necə dil tapa bildiniz? Sizi başa düşdülərmi?” – deyə soruşdu. Ona belə cavab verdim: “Xeyr, xocalar toplaşaraq bir islam partiyası qurdular. Şərait istədilər. İlk zamanlar əhəmiyyət vermədik. Bizim partiyamız, yəni Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası bütün milli mənafelərimizə cavab verən prinsipləri proqramında əks etdirdiyindən qüvvətli idi. Bütün ziyalılar, tacirlər və bütün hörmətli şəxslər partiyanın ətrafında sıx birləşdilər. Ancaq biz sonradan bu xocaların əleyhimizə təbliğat apardıqlarının şahidi olduq. Onlar xalqa deyirdilər ki, partiya lideri olan Nəsim bəy bir kitab nəşr edərək ətrafında gəncləri toplamış və Qurani-Kərimin əleyhinə təbliğat aparır. Bunun qarşısını almaq məqsədilə biz böyük bir xalq toplantısı təşkil edib, onları xalq qarşısında təkzib edilməz dəlillərlə məğlub etdik. Biz

bu xalq toplantısında xalqın təzyiqi ilə belə bir qərar çıxardıq. Xocalar, mollalar camelərdə oturaraq nikah kəsəcək, cənazə mərasimini idarə edəcək, xalqın anlamaq istədiklərini izah edəcək və qətiyyənlə dünyəvi işlərə qarışmayacaqlar. Dini işlərimizlə onlar, milli işlərimizlə yalnız biz məşğul olacağıq. Bu qərardan sonra da onlar heç vaxt bizim milli işlərimizə mane olmadılar. Məsələ bununla da öz həllini tapmış oldu”.

Bir neçə gün sonra Nuru Paşanın hərbi mütəxəssislərdən ibarət kadrların təşkilini tamamladığı və hərəkətə hazır olduğu xəbərini aldıq. “Nuru Paşanı Heydərpaşadan yola salırıq. Ənvər Paşa və yavərləri, digər paşalar və hökumət üzvlərindən bir neçə nəfər gözləmə salonundayıq. Qatar artıq yola düşməyə hazır və yola salanların hamısı sahilə çıxırlar. Ənvər Paşa və qardaşı Nuru Paşa tək qalırlar. Mən də sahilə çıxanlar arasında idim. Birdən məni çağırırlar, geri döndüm. Oradakılar mənə: “Sizi nazir həzrətləri istəyir”, – dedilər, getdim. İki qardaş baş-başa dayanmışlar. Yaxınlaşırım. Ənvər Paşa bir əlini Nuru Paşanın, digər əlini isə mənim çiyinə qoydu və “Siz ikiniz də mənim qardaşısınız. Sizə son sözüm bu”, – dedikdən sonra Qaf-qazda görəcəyimiz işlər haqqında təlimat verdi...

Bir səhər yenə Hərbi Nazirlikdən çağırıldım. Məni Ənvər Paşa görmək istəmişdi. Mən içəri girərkən o, yenə gülər üzlə “Nağı bəy, hazırsınızmı?” – dedi. Mən də “Paşam, hər dəqiqə hazırım”, – cavabını verdim. Paşa mənə “Axşam saat 5-də “Rəşid Paşa” paraxodu ilə Köstəncəyə, oradan Braylova, sonra Rumıniyadakı korpus ilə bərabər Trabzona gedib, oradan da Batuma gedəcəksiniz. Bir xahişiniz, istəyiniz varmı?” – deyər soruşdu. Mən cavabında: “Tez getmək istəyirəm. Qafqazda çox iş görmək lazım gələcək. İnşallah, Nuru Paşa müvəffəqiyyət qazanacaqdır. Mən onun üçün hər cür fədakarlıqları edəcəyəm. Əmin ola bilərsiniz”, – dedim. O, bir an üzümə baxdıqdan sonra: “Nağı bəy, Umuru Şərqiyyə rəisi Əli Basxana iki dəfə Sizə pul təklif etmiş, ancaq qəbul etməmişsiniz. Sizə pul lazım olacaqdır. Mən istəyirəm ki, Siz Qafqazda xüsusi işlərinizdə deyil, Nuru ilə bərabər çalışsınız”, – dedi. Mən də “Paşam, pulum var. İki aydır Türkiyə torpaqlarındayam. Ayaq basdığım andan etibarən Sizin hesabınıza yaşayırım. Əgər pula ehtiyacımız olsaydı, əmin olun ki, istəyərdim. Batuma qədər yenə də Sizin hesabınıza gedəcəyəm. Qafqazda isə pula ehtiyacımız olmaz. Paşam, Sizə söz verirəm, fəxri olaraq axıra qədər üzümə götürdüyüm vəzifəni davam etdirəcəyəm”, – dedim. Ənvər Paşa ilə vidalaşmış ayrıldım.

QAFQAZA DÖNÜŞ

Axşam saat 5-də limandan “Rəşid Paşa” paraxoduna minərək **Köstəncəyə gedirik.** Gəmidə “Təşkilatı Məxsusə” tərəfindən Qafqaza göndərilən şəxslərlə görüşürəm. Bunlar sabiq sədrəzəm Kamil Paşanın oğlu Fuad bəy, Bəkir Sami bəyin oğlu Şövkət bəy, təyyarəçi Camal və başqaları idi. Nəhayət, Köstəncəyə çatdıq. Ancaq burada bizə məlum oldu ki, Tuna çayında sərsəri bir mina görünmüşdür. Bu səbəbdən də çayla üzmək təhlükəlidir. Paraxodumuz Tuna çayına girə bilmədiyindən Köstəncədə gözləyəcək və sonra korpusda qatarla Köstəncəyə qədər gələrək paraxoda minəcəkdir. Biz bu vəziyyət haqqında alman komandanlığından özümə bir tərcüməçi götürdüm. Mən Rumıniya mərkəzinin görkəmli yerlərini gəzir və hərbi yeməxanada da nahar edirdim. Bir türk zabiti mənə: “Sizinlə bir alman zabiti görüşmək istəyir, əgər razı olarsınızsa, bərabər gedərik”, – dedi. Mən alman zabiti ilə görüşdüm. **Alman zabiti Qafqaz haqqında məlumat almaq istəyirdi.** Mən də Rusiyanın siyasi və hərbi idarələrinin vəziyyətinin sifirə endiyini, hərbi qüvvələrinin tamamilə Qafqazdan qovulduğunu təfəsilatı ilə anladım. Qafqazdakı türklərin müsəlman olduğunu və bir türkiyəli kimi düşüncələrini də anladığından sonra: “Biz Qafqaz türkləri siz almanları da sevirik. Müharibə əsnasında beş alman kəndinin sakinlərinin mallarını müsadirə etmək və özlərini də Sibirə göndərmək istədilər. İmkan vermədik və onları himayə etdik. Ruslar daim bizlə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmış və bizdən çəkinmişdilər”, – dedim.

Hilmi Paşanın komandanlığındakı Rumıniya cəbhəsi korpusu “Rəşid Paşa” paraxoduna mindirildi və Köstəncədən yola düşdük. Qara dənizdə Trabzon istiqamətində gedirdik. Vaxtaşırı radioqramma ilə cəbhələrdəki vəziyyət haqqında məlumatlar alırdıq. Gəmi ilə getdiyimizin ikinci günü radioqramla türk ordusunun Batumu işğal etdiyi bildirildi. Bundan sonra biz də Batuma gəldik. Paraxod limana yaxınlaşır. Paraxodu qarşılamağa gələnlərin yarısından çoxu yaxından tanıdıqlarım idi. Gəncədən, Bakıdan, Qarabağdan, Şəkidən və Azərbaycanın başqa vilayətlərindən, qəzalarından gələn yüzlərlə azəri türkü var idi. Mən onları görüb tanıyıram. Onlar mənə görə bilmirlər. Onların hamısı mənim Türkiyədə olduğumu bilirdilər. Ancaq mənim Rumıniyadan gələn ordunun içində olduğumu ağıllarına gətirmirdilər. Paraxod körpüyə tamamilə yan alır və artıq körpüdakilər də paraxodun göyertəsin-

də olanları tanımağa başlayırlar. Məni göyertədə görənlər təəccüblənirlər. Hamı sevinc içində idi. Körpüdə çox gözəl bir mənzərə yaranmışdı. Paraxod da türk paraxodu idi, üzərində dalğalanan sevimli bayraq da. Paraxodun göyertəsindən Batumu və xalqı məhmətciqlər sevinclə seyr edirdilər. Paraxodun göyertəsindən körpüyə enirəm. Tanışlarım məni əhatə edir və öpüşüb görüşürəm. Məndən soruşurlar: “Gəmi Ruminiyadan gəlir, sən haradan mindin?” Mən onlara: “Əziz qardaşlarım, paraxodu İstanbuldan boş götürüb Rumıniya cəbhəsində vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmiş türk ordusunu Qafqaza gətirirəm”, – deyirəm. Sevincdən hamımızın gözləri yaşlıdır. Məni mehmanxanaya apardılar. Burada bütün həmsədrlərimizlə görüşürəm. Mən onlardan: “Nə üçün belə çox adamla gəlmisiniz?” – deyə soruşdum. Onlar mənə: “Yox canım, gəlmək o qədər də çətin deyil. Sən türk əsgərlərini buraya qədər gətirdin. Biz də buradan ölkəmizə qədər müşayiət edəcəyik. Sənin gəlməyin çox yaxşı oldu, yəni bizə rəhbərlik edərsən. Seymin üzvləri istiqlal istəyirlər. Biz isə Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaqını istəyirik” – deyirlər. Mən bu sözlərə çox təəccübləndim. Onlara əsl həqiqətin nə olduğunu anlatmağın imkansız olduğunu hiss edib bir şey söyləmədim. Onlar coşmuşdular. Uca səslə: “Bizi hirsəndirməsinlər. Biz onları Batum küçələrində məhv edə bilərik” – deyirdilər. Mən çox kədərləndiyimdən səsimi çıxarmadım. Hətta bu sözləri söyləyənlər arasında uzun illər bərabər fəaliyyət göstərdiyim yoldaşlar da var idi. Bu şəxslər həmişə məni sevər və hörmət edirdilər. Onlar milli işlərimizdə göstərdiyim istiqaməti münaqişəsiz qəbul edirdilər. Fəaliyyətimizin hədəfinin istiqlal olduğunu bilməmiş deyildilər. **Əgər mən də “istiqlalçıyam” desəm, əleyhimə gedəcəklərinə əmin idim.**

İlhaqçılarla mübahisə etmək mənə çox çətin idi. Ruslarla mübarizəmizdə bu qədər güc sərf etməmişdim. Bu məsələni həll edə bildikdən sonra dərin nəfəs aldım.

Tarixçi Əhməd Rafik bəyin “Qafqaz yolları” adlı əsərini oxudum. Xatirə dəftərimdə adı çəkilən bir hadisə haqqında ətraflı yazılmış olduğunu gördüm və bunu xatirəmə daxil etməyi məsləhət gördüm.

“Bir yarım ay ərzində Batumun həyatında xeyli dəyişikliklər olmuşdu. Küçələrində əhali artmış və mehmanxanaları osmanlı məmurları və Qafqazın türk-müsəlman yaşayan bölgələrindən gəlmiş qonaqlarla dolu idi. Küçələrdə, bulvarda, parklarda, teatrlarda Qafqazın ən uzaq nöqtələrindən gələn və osmanlılarla birləşmək istəyənlərə təsadüf edilirdi. Bulvarın “İhtisab” kazinosunda əllərini masaya dayayaraq sərt və atəşli sözlərlə bir-birinə müraciət

edən, bəzən də məlum və mütəəssir düşünən bir zümrə var. Bunlar osmanlılarla müzakirədə iştirak etmək üçün Batuma gələn gəncəli, bakılı, tiflisli və qarabağlı müsəlmanlarıdır. Hamısının da siması qayğılı və işgüzar bir görkəmdədir. Məqsədləri Qafqazın istiqlalı deyil, osmanlılarla birləşməsi, yəni ilhaqıdır. Fikrən azad, dinc və sərbəst yaşayan bu xalq şüaləlik və sünnilik kimi adi məzhəb fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Şapka geyməklə dini hislərin məhv olmayacağına inanan bu zümrə millət məhəbbətini hər növ əlaqənin, hər növ qüvvənin gücündə görür. Batum Qafqaz sülh müzakirələrinin mərkəzinə dönmüşdür. Gah Gəncədən şeyxülislam gəlir, gah əhali içindən seçilmiş vəkillər Tiflisə göndərilir. Müzakirələr, nitqlər, teleqraflar bir-birini əvəz edir.

Qafqaz rus üsul-idarəsindən xilas olmaq əzmini bütün fəaliyyəti ilə göstərir. Bunların nəzərində ruslar ana vətəni istila edən işğalçılardır.

İndi isə bu zümrəyə daxil olanların nəzərləri türklərə, yəni İstanbulla dikilmişdir” (“Qafqaz yolları”, s. 72-75).

Batuma gəldikdən sonra ilk gündən görüşə bilmədiyim şəxslərlə də görüşdüm. Hamısı eyni fikirdə idilər. Bunların arasında vəkil, həkim, şeyxülislam, tacir, sənətkar, ziyalı müəllimlər də var idi. Onlar məni fikirlərimi söyləmək üçün sıxışdırırdılar. Onlara “İçərinizdən on nəfər seçin, onlarla söhbət edəcəyəm”, – dedim. Razı oldular. Sakit bir yer müəyyənləşdirib orada görüşməyi qərara aldım. **Onlardan ayrıldıqdan sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəsim bəy Yusifbəylinin yanına gedərək onlarla görüşdüm.** Onlara bir neçə saat ərzində olub-keçənləri danışdım. Nəsim bəy mənə: “Bilirsənmi, burada nələr olur?” – dedi. Mən də: “Nəsim bəy, hamısını bilirəm. Sabah onların başa düşənləri ilə görüşəcəyəm. Ümidvaram ki, onlara həqiqəti başa sala biləcəyəm”, – dedim və onlardan ayrıldım. Oradan birbaşa Türkiyə Sülh Heyəti rəisi Xəlil bəyin yanına getdim. Bir xeyli söhbət etdik və söhbət əsnasında vəziyyəti ona da anlatdım. O isə mənə: “Bunu yalnız Siz öyrənə bilərsiniz”, – dedi. Mən də cavabında:

“İlhaqçılara heç bir söz söyləmək istəmədim, çünki söyləsəm də qəbul etməyəcəklər. Sabah onların öz aralarından seçəcəkləri başbilənləri ilə görüşəcəyəm. Əgər onları razılığa gətirə bilsəm, sizin razılığımızla onların 7-8 nəfərini sizin yanınıza gətirəcəyəm. Onlar sizi dinlərlər. Bizim istiqlalımızı bizimlə görüşən İttihad və Tərəqqi Partiyasının mərkəzi qərargahında xəyalımızda qurub müdafiə etmişsiniz. Qurmaq istədiyimiz istiqlal qurulmadan qarahillər tərəfindən hədələnilir” – dedim. Xəlil bəy mənə: “Sizi anlayıram, əgər məni dinlələrsə, sabah görüşün. O biri gün saat 10-da mənim yanıma gəlin.

Ümid edirəm ki, nəyəsə müvəffəq olacağıq. Nağı bəy, Seymin üzvləri ilə görüşdük və anlaşıdıq. Onlardan son dərəcə razı qaldıq”, – dedi və ayrıldıq. Mən axşam Nəsim bəyin yanına getdim. Bərabər yemək yedik və xeyli söhbət etdik. Mənə kədərli-kədərli: “Anarxiya zamanı xalqdan çəkmədiyim sıxıntını burada çəkirəm”, – dedi. Ona: “Siz çox fikir etməyin. Xəlil bəylə görüşdüm və o biri gün bir neçə nəfərlə onu görüşdürəcəyəm. Ümidvaram ki, istədiyimizə nail olacağıq”, – deyərək təsəlli verdim. Ertəsi gün toplantıya getdim. Onlarla xeyli söhbət edib olub-keçənləri xatırlatdım. Ənvər Paşanın və Tələt Paşanın qərarlarını söylədim. Bir az yumşaldılar. Ancaq söylədiklərimin həqiqət olmalarına şübhə ilə yanaşdıqlarını hiss edirdim. Onlara: “İstəsəniz sizi sabah Xəlil bəylə görüşdürərəm. Xəlil bəyin də bu fikirdə olduğunu özünüz görərsiniz” – dedim.

Ertəsi gün saat 10-da on nəfərlə Xəlil bəyin yanına gedirəm. **Xəlil bəy bizi qəbul edir. Mən onları Xəlil bəyə bir-bir təqdim edirəm. Tanışlıqdan sonra onların hər biri minlərlə imza atılmış kağızları Xəlil bəyə göstərdilər və hamısı birdən: “Möhtərəm bəyimiz, xalqımız istiqlal istəmir, biz də istəmirik. Osmanlı dövlətinin bir parçası olmaq istəyirik”, – dedilər. Xəlil bəy gözəl söhbəti ilə bunları razı sala bildi. Onlara son söz olaraq: “Biz süngümüzü Qafqaza girdik. Siz bizə ilhaq olmaq istəməsəydiniz də, biz sizi süngü, ordu ilə ilhaq edərdik. Ancaq buna imkan yoxdur. Bizim birləşməimizi nə düşmən, nə də dost dövlətlər qəbul edər. Biz sizə yardım edər və edəcəyik. İstiqlaliyyət qurub müstəqil yaşamanız üçün lazımı qədər əsgərimizi göndərəcəyik. Hər cəhətdən yardım edəcəyik. Öz vətənimiz kimi sizin vətəninizi də qoruyacağıq. Evlərinizə dönün və qurulacaq istiqlaliyyəti dəstəkləyin”, – dedi.**

Axşam Məhəmməd Əmin və Nəsim bəylə görüşüb Xəlil bəylə ilhaqçıların arasında olan söhbətin nəticəsini bildirdim. Onlar vəziyyətin belə nəticə ilə qurtarmasından çox razı qaldılar. Sonra mən Nəsim bəyə: “Gəncədə Nuru Paşanı qarşılamaq lazımdır. Sabah axşam yola düşəcəyəm”, – dedim.

İlhaqçılar yeməklərini böyük bir yeməkxanada türk hökuməti hesabına yeyirdilər. Bir gün mən də onlarla nahar edərkən onlar mənə: “Canım, türk ordusunun oraya getməsinə biz narazı deyilik. Bizə söylədilər ki, türklər gəlmək istəyirlər, ancaq Seymin üzvləri mane olurlar”, – dedilər. Mən də onlara cavabında: “Qardaşlarım, burada qalmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Mən axşam yola düşürəm. **Bu günlərdə Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa Gəncəyə gələcək. Onu orada qarşılamaq lazımdır”, – dedim.**

Axşam yola düşəcək qatara mindiyim zaman bütün ilhaqçıları da Gəncəyə gedən gördüm. Gəncəyə çatdıq. Dörd aylıq ayrılıqdan sonra anama

qovuşdum. Anam ağlayaraq mənə: “Sənin bu səfərin çox uzun çəkdi. Sən mənim sonbeşiyimsən. Bir daha səni gözümdən uzağa buraxmayacağam”, – dedi. Yazıq anam hardan bilsin ki, zalım rus təkrar canlanacaq, rəngini dəyişdirib qızıla boyanacaq və zülmünü bir neçə qat artıraraq ölkəmizi işğal edəcək. Ruslar böyük oğlunu güllələyib şəhid edəcək və sevdiyi sonbeşiyini də müqəddəs vətənindən didərgin salacaqdı.

Gəncədə mənə xəbər verdilər ki, Nuru Paşa Qarabağa çatmış, bir gün sonra da Gəncədə olacaq. Mən dərhal ertəsi gün Yevlax stansiyasına hərəkət etdim. Yevlaxda bir saat gözlədik. Gəncədən gedən heyət Nuru Paşanı Qarabağda qarşılamışdı. İzdihamlı bir süvari dəstəsi arasında Nuru Paşa Yevlax stansiyasına gəlib çatdı. Görüşməmiz zamanı Nuru Paşa: “Görüşdüklerimdən hey səni soruşurdum”– dedi. Xalqımız Nuru Paşanı çox təmtəraqlı qarşıladı. Nuru Paşa ilə İstanbulda Heydərpaşa vağzalında ayrılmışdıq. Ondan sonra başıma gələnləri ona anladım. Nuru Paşa özü ilə bərabər gətirdiyi zabitləri, çavuşları və hərbi qərargah rəisi polkovnik Nazim bəyi Bakı cəbhəsinə göndərdi.

Batumdan göndərilən və Nuru Paşanın əmrinə veriləcək hərbi qüvvə ilə əvvəldən almanlarla anlaşmış olan gürcü milləti tərəfindən dəmiryolu ilə keçib Gəncəyə getməklərinə icazə verilirdi. Bu vəziyyət qarşısında Cəmil Cahid bəyin komandanlığında olan alay Qarsdan quru yolla Ermənistana, sonra Dilican üzərindən Qazax şəhərini ələ keçirərək Ağstafa vağzalına gəlib çatdılar və oradan da qatarla Gəncəyə gəldilər. Onları Gəncə xalqı çox təntənəli qarşıladı. Qarşılanma mərasimi aşağıdakı kimi olmuşdur: Gəncə xalqı şəhər meydanına toplaşmışdı. Dövlət idarələri və məktəbləri həmin gün işləmirdi. Ona görə də müəllimlər dəstə halında öz yerlərini tutmuşdular. Mühəribə illərində Türkiyənin ruslar tərəfindən işğal edilmiş şərq vilayətlərindən Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən toplanaraq Azərbaycanın bir çox şəhərlərindəki uşaq evlərində saxlanan sahipsiz uşaqlardan dörd yaşından yuxarı olanlar da meydana dəstə halında düzülmüşdülər. Meydanın ətrafını əhatə etmiş əhali sevincdən gözləri yaşarmış halda əsgərlərə baxırdılar. Uşaq evlərindən gəlmiş uşaqlar əsgərlərə yanaşaraq onlara sarılırlar və haralı olduqlarını bildirirlər. Əsgərlər uşaqların hər birisi ilə mehribanlıqla görüşür və əzizləyirlər. Bu zaman maraqlı bir hadisə olur. Əsgərlərlə görüşən uşaqlardan biri atasını tanıyır və ata-oğul sevincdən bir-birinə sarılıaraq ağlayırdılar. Ətrafdakı minlərlə adam bu yaranmış vəziyyətə dözə bilməyib ağlayırdılar. Onlar dərddən-qəmdən yox, sevincdən ağlayırdılar.

Gəncə şəhərinin ermənilərlə məskun olan məhəllələri Cəmil Cavad bəyin alayı tərəfindən mühasirə edilərək itaətə məcbur olunurlar. Aylarla mühasirədə qalaraq ərzaqdan korluq çəkən ermənilər könüllü şəkildə mühasirədən çıxaraq türk ordusunun gəldiyinə inanırlar. **Bir erməni heyəti də Nuru Paşaya təşəkkür etməyə gəlir. Artıq şəhərdə asayiş təmin olunur.** Türk və erməni xalqı arasındakı düşmənçilik aradan qalxır. Nuru Paşanın komandanlığı altında Osmanlı türkləri ilə azəri türkləri yan-yana Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi olan Bakını xilas etməyə qoşulurlar. Bu zaman Bakını rus, erməni və ingilis qüvvələri müdafiə etməkdə idilər. Onlar iki türk qardaşın birləşmiş məhmətçiklərinə qarşı dayana bilərdilermi? **1918-ci il sentyabrın 15-də hücum nəticəsində erməniləri və ingilisləri Xəzər dənizinə tökdülər.** Azərbaycan hökuməti müvəqqəti mərkəzi olan Gəncədən Bakıya köçdü. Azərbaycan xalqı və hökuməti əl-ələ verərək söylə hər sahədə durmadan çalışırdı. Nuru Paşanın təşəbbüsü ilə ilk iş olaraq bir hərbi məktəb açılır və Azərbaycan ordusuna zabitlər hazırlamağa başlayırlar. Nuru Paşaya xahiş etməklə Batumdakı Vəhib Paşanın sərəncamında olan Hüsaməddin bəyin də Gəncəyə göndərilməsini təmin edə bildim. Bakı düşməndən tamamilə təmizlənə bilmişdi. Ancaq rus qüvvələrinin bir hissəsi Lənkəran qəzasını öz işğalları altında saxlamağa nail olmuşdular. Azərbaycanın bir hissəsi olan Lənkəran da düşməndən təmizlənməliydi. Lənkəranı işğal etmiş rus tör-töküntüləri bolşevik olduqlarını Moskvaya bildirmişdilər. Ağ rusların əlində olan Xəzər dənizinin hərbi gəmiləri də bolşevik düşməni olduqları halda müştərək rus mənafeyi naminə Lənkəranda ki bolşevik qüvvələrinə kömək edirdilər. **Nuru Paşa Lənkəranda olan son rus qüvvələrini də dənizə tökmək məqsədi ilə Lənkəranın sərhəd qonşusu olan İranda türk irqinə mənsub və qəhrəmanlıqları ilə məşhur olan Şahsevənlərlə əlaqə yaradılmasını və onlarla birgə Lənkəranda ki rusları oradan qovub çıxarmaq istəyirdi.** O, bu vəzifəni Hüsaməddin bəylə mənə tapşırırdı. Biz də vəzifəmizi yerinə yetirmək üçün Salyana getdik. Oradan İrana getməyə hazırlaşırıdık ki, bir qara xəbər gəldi. Yəni Türkiyə məğlub olmuş və müqavilə bağlanmışdır. Biz Bakıya deyil, Gəncəyə qayıtdıq. Sonradan öyrənirik ki, Türkiyə Mondros sazişini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalaraq ingilislərin İstanbulu işğal etmələrindən sonra burada qurulmuş Tefik Paşa kabineti teleqrafla türk ordusunun Azərbaycandan çıxmasını Nuru Paşaya əmr etmişdi. Azərbaycan dövlətinin və xalqının istinadgahı olan Osmanlı dövləti çökmüş və Azərbaycan yalnız, arxasız qalmışdı (22, s.151-164).

Məhəmməd Kəngərli

QARDAŞ YARDIMI

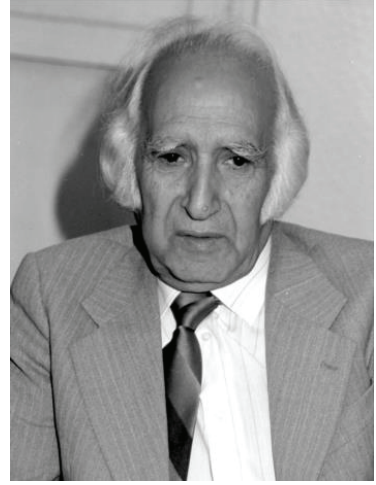
*(Qəhrəman türk ordusunun Azərbaycana girişinin
39-cu ildönümü münasibətilə)*

Birinci Dünya müharibəsinin patlak verməsi ilə o zamana qədər sömürgeci dövlətlərin basqı və işğalında qalan bir çox millətlərin müqəddəratında önəmli rolu haiz bəzi siyasi və kultural təşəkküllər özünü göstərir, zaman keçdikcə bu nüvə halında olan təşəkküllər milli müəssisə halını alır və bunlardan da tam təşkilatlı siyasi partiyalar doğmağa başlayırdı.

O cümlədən, digər millətlərdə olduğu kimi, azəri türkləri də müxtəlif dövrlərdə qarşılaşdıqları qüvvələri bitərəf edərək milli mücadilənin qayəsinə çatmaq üçün, sağlam təməllərə istinad edən proqramlı siyasi bir partiya yaratdığını dərk etmiş və 1911-ci ildə Müsavat Xalq Partiyasını qurmaqla savaşa daha şumullü bir şəkildə girişmişdilər.

Millətin sinəsində doğmuş olan bu partiya məmləkətin hər tərəfində **hummalə** (enerjili) fəaliyyətə keçərək, yeni təşkilatlar qurmaqla milli qurtuluş məfkurəsini yayır və münəvvər kütləni bu hürriyyət məhvərinin ətrafında birləşdirməyə son qeyrətini sərf edirdi.

Mədəni millətlər səviyyəsinə yüksəlmiş və öz-özünü idarə edəcək qədər siyasi dolğunluğa çatmış olan azəri türkləri, siyasi, iqtisadi və ictimai həyatlarında milli ideallarına tərcüman olan Müsavat Xalq Partiyasının ətrafında toplaşır, maddi və mənəvi baxımdan ona təqviyə (yardım) edir və çalışmalarını böyük bir əlaqə ilə izləməkdə dəstəkləyirdilər. Çox keçmədən həmin bütün münəvvər azəri gəncliyinin rəğbətini qazanan bu partiya məmləkət mədəniyyətini öz omuzlarında (çiyinlərində) daşıyan tək Milli-Siyasi Müəs-səsə olaraq xalqın etimadını qazanmış olurdu.

Bütün ciddiyyəti ilə davanı ələ alan Müsavat Partiyası azəri türkləri və dünya ümumi fikri qarşısında çox böyük və zamanın şərəfinə görə həlli güc tələb edən məsuliyyətli vəzifələrlə qarşı-qarşya gəlmişdi. Çətin bir mücadiləyə atılmaqla millətin hüzurunda öndərlik ləyaqət və mətanətinin siyasi tarix səhifələrində mühüm yer alacaq, ağır bir dönəmini keçirəcəkdi ki, bu da yüz ildən çox rus təhəqqüm (zölmü) və işğalı altında inildəyən bir milləti, demokratik əsaslara dayanan milli-müstəqil bir hakimiyyətə qovuşdurmaqdan ibarət olacaqdı.

Nəhayət, bu milli və ülvi vəzifə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş və 28 May 1918-ci ildə Milli Şura tərəfindən millət idarəsinin bir məhsulu olaraq milli Azərbaycan istiqlalı elan edilmiş və Fətəli xanın başqanlığında birinci kabinet Gəncədə qurulmuşdur.

Fəqət bununla iş bitməmiş, bu dəfə də gənc cümhuriyyət rus bolşevikləri və erməni daşnaklarının yıxıcı fəaliyyətləri ilə qarşılaşdığı kimi, digər tərəfdən də Orta Avropa dövlətləri sırasında yer alan Almanıyanın Rusiya ilə gizli görüşlər keçirərək Bakının ruslara verilməsi müvəffəqiyyətini bəyan etməsi ilə son dərəcə çətin durumlar yaranmışdır.

Səmimi olaraq bunu etiraf edək ki, o zamankı şərtlər altında bu maneələri Azərbaycanın təkbaşına dəf etməsi imkansızdı. Binaənəleyhi (buna görə), duruma hakim ola bilmək üçün ikinci bir dövlətin yardımına ehtiyac yaranırdı. Təbiidir ki, bu dövlət ancaq azəri türklərinin üzbəüz qardaşı olan Türkiyə olacaqdı və bu ölüm-dirim savaşında yardım əlini bizə uzatmaq da yenə, şübhəsiz ki, onun təbii haqqı və milli vəzifəsi idi.

Durumun vahiməli olduğunu və ciddiliyini göz önünə gətirən milli hökumət istiqlal elanını müttəfiq Osmanlı dövləti ilə sıx münasibət qurulması və Azərbaycana əsgəri yardım təmini mövzularında həmin görüşmələrə girişilməsini qərarlaşdıraraq Türkiyəyə bir heyət göndərilməsi vacibliyini hiss etmişdir. **Bu məqsədlə Azərbaycan Cümhuriyyəti adına Milli Şura Rəisi mərhum Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacinski, Türkiyə naminə isə Dövlət Şurası Rəisi və Ədliyyə naziri Xəlil bəylə 3-cü Ordu Komandanı Vəhib Paşa səlahiyyətli sayılmışdılar.** İki qardaş dövlət nümayəndələri arasında keçirilən görüşlər çox səmimi bir şərait içərisində cərəyan etmiş və mühüm sonluqlara gətirib çıxarmışdır. 4 həziran (iyun) 1918-ci ildə iki dövlət arasında bir yardım andlaşması aktı və imza edilmişdir. Hər iki tərəf üçün ən doğru və faydalı hal olaraq çıxış yolu bu idi.

Bu andlaşmanın 4-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sülh və asayişinin yenidən iadəsini (qaytarma, ödəmə) təmin məqsədi ilə Osmanlı dövlətindən istənilən əsgəri yardım türk heyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. 3-cü Ordu tərəfindən 2 həziran(iyun) 1918-ci ildə Azərbaycan hökumətinin o zamankı paytaxtı Gəncədə olan Nuru Paşaya göndərilən məktubda Azərbaycan hökuməti islam müstəqilliyinin tələbi üzrə islamları bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün qüvvətli bir əsgəri birliyin Qazax şəhəri üzərindən Gəncəyə göndəriləcəyi bildirilir. 7 həziran 1918-ci ildə isə 5-ci Qafqaz Fırqəsinin yenə Qazax tərəfdən Gəncəyə hərəkət etməsi üçün Vəhip Paşa tərəfindən əmr verildiyi bildirilir.

Düşmənlər tərəfindən tez-tez edilən basqınlar gün keçdikcə Azərbaycandakı durumun son dərəcə təhlükəli bir şəkil aldığı göstəridi. Durumun ciddiliyini görəndə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı göndərilən qüvvələrin kifayət etmədiyini və bu qitələrlə (hərbi hissələrlə) yabançı müstəvilərin (işğalçıların) Azərbaycandan atılmasının xeyli çətin olacağını bildirərək yeni əsgəri birliklərin sövqini (cəlb edilməsini) mərkəzdən israrla tələb edirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun öz zamanında etdiyi bu tələb üzrə 9-cu Osmanlı Ordusundan 2475 ər, 65 subay (zabit), 2092 tüfəng, 16 makinalı tüfəng, 4 böyük dağ topu və 701 heyvandan ibarət 38 inək, alay və bir də batereyası Gümrüdəndə yardıma göndərilmişdi.

Göndərilən bu qüvvələri təkviyə qayəsilə (yardım məqsədilə) nəhayət 56 və 106-cı piyada alayları da qərargahları ilə birlikdə Bakıya getmək məqsədilə Qarakilsədən hərəkət etmişdilər.

Görünür ki, Azərbaycan hökuməti ilə Osmanlı dövləti arasında 4 iyun tarixli andlaşmaya görə, Osmanlı hökuməti gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin əldə etdiyi milli istiqlalını yaşada bilməsi üçün əlindən gələndə qeyrəti sərf etmiş, ən təcrübəli subaylarını (zabitlərini) və ən qüvvəli qitələrini (hərbi hissələrini) oraya göndərməkdə heç bir zaman tərəddüd etməmişdir.

Beləcə, hadisələr bu tarada (tərzdə) cərəyan edərkən, 27 avqust 1918-ci ildə Azərbaycanın əleyhinə Almaniyaya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk müqaviləsi eki Berlində imzalanırdı. Bu ek andlaşmaya görə, Almaniyaya Türk Ordusunun Azərbaycana girməsinə mane olacaq, Rusiya da buna qarşılıqlı Bakı neftinin ¼-ni Almaniya verəcəkdə. Almaniyaya etdiyi xətanın fərqi belə deyildi, çünki 25 təmmuzda (iyulda) Bakıda bolşevik Şaumyan

görə də) gərək Azərbaycan hökuməti, Osmanlı dövləti qəti qərarlarını vermiş və bunu bütün dünyaya elan etmişdilər. **Azərbaycan hürr və müstəqil bir cümhuriyyət olaraq yaşayacaqdı.**

Müttəfiqlər tərəfindən Osmanlı ordusunun Qafqası tərk etməsi israrla tələb edilərkən, 23 eylül 1918-ci ildə Berlində Almaniya ilə gizli bir protokol imzalayan Osmanlı sədrəzəmi mərhum Tələt Paşa, türk silahlı qüvvələrinin təhliyə (boşaltmaq) edəcəklərinə, buna müqabil Almaniya da Azərbaycan istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təminə çalışacağına söz verirdi.

Beləcə, Türkiyə hökuməti öz mənfəətlərindən belə fərağat (vaz keçərək) edərək Azərbaycan istiqlalının tanınması və yaşadılması üçün qardaşlıq vəzifəsinin əzəmətini qurmuş olurdu.

Vətən torpaqları üzərində yenidən tapışaraq qucaqlaşan və bu əcdad diyarını müştərək olaraq düşməndən qurtaran iki öz (doğma) qardaşın bu məsud başarıdan (uğurdan) dolayı duyduqları sevinc və həyəcan sonsuzdu.

Bu tarixi Qurtuluş günü münasibəti ilə şanlı türk ordusuna və onu yetişdirən qəhrəman və əsl türk millətinə bir kərə daha sonsuz şükran və minnətdarlığımızı ərz edərkən bu yolda şəhid olan ünlü qazilərə Cənabi Haqdan əngin rəhmətlər diləyirik (38, s. 5-8).

Feyzi Aküzüm

QARDAŞ YARDIMI

(15 Eylül 1918 zəfəri münasibətilə)

Ölkələrin tarixlərində unudulması mümkün olmayan bir çox şərəfli olaylar yer almaqdadır. Bu olaylar aradan illər, əsrlər keçdiyi halda, daha yeni və daha canlı olaraq beyinlərdə və könüllərdə yer almaqdadır. Bunlara, bilxassə (xüsusilə) türk tarixində çox rast gəlinir. 15 Eylül (sentyabr) 1918 tarixi də bunlardan biridir. Azərbaycanın qurtuluş savaşında onun yardımına çatan **qardaş türk ordusunun, 15 Eylül 1918-ci il tarixində Bakını düşmən istilasından qurtararaq Azərbaycanın tam bağımsızlığa qovuşmasını saxlayan bu hərəkəti uzun illər unudulmayacaq dərin və kutsal (müqəddəs) bir qəhrəmanlıq örnəyidir.**

Bilindiyi kimi, Rusiyada müvəqqəti Kerenski hökuməti vaxtında demokratik və genel oylama (ümumi səsvermə) ilə seçilmiş olan Genel Rusiya Qurucular Məclisinin şubat (fevral) 1918-ci ildə bolşeviklər tərəfindən – bolşeviklərin azlıqda qalması məcburiyyətində – zorla dağıdılması üzərinə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan mütəşəkkil Güney Qafqas Məclisi (Cənubi Qafqas Seymi) toplanaraq bolşevik hakimiyyətini tanıma qərarını aldı və bunu bütün dünyaya elan etdi. Bu hərəkətə əsəbiləşən bolşeviklər Azərbaycanın başkəndi Bakını zorla ələ keçirməyə çalışdı. Bakı qanlı olaylara qər q oldu. Müdafiəsiz qalan 17 000 türk və müsəlman əhali qılıncdan keçirildi. 31 Marta düşən bu acı olay Azərbaycan tarixində **“Mart faciəsi”** olaraq nifrətlə yer aldı.

Bu faciəli hadisə qarşısında bütün Azərbaycan qan ağladı. Azərbaycanın və başkəndi Bakının düşmən zülmündən qurtarılması, mütləq intiqamının

alınması əsnasında bütün Azərbaycanı bürüyən geniş bir mücadilə bayrağı açıldı.

Güney Qafqas Məclisindəki türk və müsəlman millət vəkilləri Bakının bolşevik istilasından qurtarılmasını istəyərək bir an öncə hərəkətə keçilməsini təklif etdilər.

Məaləsəf (təəssüf ki) bu təklif məclisdəki gürcü və erməni qruplar tərəfindən qəbul olunmadı. Onlar özlərini Türkiyə dövlətinin müdaxiləsi qarşısında görürdülər. Əsasən, Türk hökuməti ilə bolşevik Rusiya hökuməti arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Qars, Ərdəhan və Batumun Türkiyəyə verilməsi gürcü və erməniləri bir xeyli üzmüşdü. Bu səbəblə gürcülər Güney Qafqas Məclisindən ayrılaraq bağımsızlıqlarını elan etdilər. Bunun əvəzində Məclisdəki azərbaycanlı millət vəkilləri qrupu da dərhal başqanlığa Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni gətirməklə 28 May 1918-ci ildə Milli Azərbaycan Şurasını elan edib Azərbaycan Türk Cümhuriyyətini qurdular.

Təşəkkül edən Azərbaycan Milli Şurası ilk iş olaraq 4 həziran(iyun) 1918-ci ildə Türkiyə ilə bir müqaviləni imzalayaraq Azərbaycanın sülh və asayişini qorumaq üçün Türkiyədən əsgəri yardım istədi. İstək həmin an qəbul olundu. Nuru Paşa (mərhum general Nuru Killigil) komandasındakı 5-ci Qafqas Tümeni Gəncə istiqamətində hərəkətə keçdi. Gəncədə bir müddət qalaraq asayiş təmin edən Nuru Paşa 14 həziran 1918-ci ildə Türkiyə və Azərbaycan könüllü silahlı birliklərindən ibarət Qafqaz Ordusu Baş Komandanlığına təyin edildi. Bu ordu 3 avqustda Qubanı düşməndən aldı və 31 avqustda Bakı qapıları qarşısında dayandı. Qısa bir hazırlıq dönməindən sonra 15 Eylül 1918-ci ildə Bakıya girən albay Mürsəl bəy (mərhum general Mürsəl Baku) Komitəsindəki türk ordusu çətin və qanlı mücadilələrdən sonra Bakını düşməndən qurtardı. Beləcə, Azərbaycan tam müstəqil bir türk cümhuriyyəti halına gəldi.

Azərbaycan xalqı tam müstəqilliyə qovuşmasının həyəcanını günlərcə, aylarca, hətta illərcə dərin bir eşqlə yaşadı.

Bu gün 20 təmmuzda (iyulda) başlayan Kıprıs Barış Hərəkatını böyük bir müvəffəqiyyətlə başa çatdıran qəhrəman türk ordusunu böyük bir xilas-kar olaraq qucaqlayan Kıprıs türkləri kimi, azərbaycanlılar da o zaman bundan qat-qat böyük bir sevinc və iştiyaqla (şadlıqla) qəhrəman türk ordusunu bağrına basdı. Qardaş yardımına gəlmənin sonsuz həyəcanı ilə qurbanlar kəsildi. Şərqi və türkülər bəstələndi.

Zəfər alayları düzənləndi. Qurban bayramına təsadüf edən bu müqəddəs qurtuluş günü bağı hürriyyət və istiqlal atəşi ilə yanan qadınli-kişili, gənc, qoca – bütün azəriləri iki bayramı bir arada qeyd etmənin sevinci içində sonsuz xoşbəxtliyə qovuşdurdu. Günlərcə həyəcan dalğası halında davam edən bu böyük bayramda qızlar, gəlinlər, gənclər və qocalar ən yeni və ən gözəl ürək sözlərini deyərək milli oyunlar oynadılar, əyləncələr təşkil etdilər.

Salon gəlir aralı,
İçi dolu yaralı.
İçində bir gözəl var,
Azərbaycan maralı.

– deyə başlayan və bu gün daha dillərdən düşməyən “Salon” (Tren) türküsü iki qaradaşın bir-birinə qovuşmasının ilk müjdəçisi oldu. **Doğulan uşaqlar Ənvər, Nuru, Mürsəl adlarını aldılar.**

Türk ordusu şərəfinə Bakıda verilən təbirdə milliyyətçi şair və müəllim Əhməd Cavadın lojadan tələbələrinə oxutduğu:

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun bizim bütün ellər,
Qurban türkün bayrağına!

– deyə davam edən “Bayraq marşı” salonun coşqun və sürəkli alqışlarla canlanmasına, masaların göz yaşları ilə sulanmasına vəsilə oldu.

Milli şair Əhməd Cavadın 15 Eylül günü yazdığı:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Bürüdü elləri əsgər, bismillah!
O Xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəkləyir bizləri zəfər, bismillah!..

– şeiri qısa zamanda bütün Azərbaycanda dildən-dilə dolaşmağa başladı.

Şəhid olan məhmətçiklərin əziz xatirələrini anmaq üçün bir Türk Şəhidliyi meydana gətirildi.

Bakının Çəmbərəkəndi məzarlığında yatan məhmətciklərin xatirələrini əbədiləşdirmək üçün ölümlərinin ildönümü olan 15 eylül 1919-cu ildə sonsuz bir şükran ifadəsi olaraq qardaş məzarlığı üzərində bir abidə tikildi. Bu abidənin təməlqoyma tədbirində çıxış edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hissiyyatını sərbəst bir şəkildə dilə gətirərək belə dedi:

“Ey hürr Azərbaycanın hürr vətəndaşları!

Əziz millətdaşlar!

Milliyyət və qardaşlıq hissi ilə uzaq yollardan keçərək bizi qurtarmağa gələn və öz ölümləri ilə yeni bir türk dövlətini yaşadan bu böyük insanları yad edərkən sizi bir az düşündürmək istəram:

Milli muxtariyyət və istiqlal Rusiya ixtilalının şüarlarından idi. Hər millət öz müqəddəratını təyin etkilidir (müqəddəratını təyin etməyə haqqı var), – deyilmişdi. Fəqət ictimai məfkurələr heç bir zaman məfkurənin müstənad əleyhi (əleyhinə əsaslanmayan) olmayan qüvvələr sayəsində inkişaf etməmişdir. Rus əmələsi (fəhləsi) millətlərin haqqı istiqlalını elan edər: bu mümkündür və vakidir (baş verəndir). Fəqət bir türk istiqlalının təhəqqüqünü (meydana çıxmasını) rus əmələsindən (fəhləsindən) gözləmək əbəsdir. Sınıf məfkurələrin təhəqqüqü (meydana çıxması) siniflərin öz qüvvə və səylərinə bağlı olduğu kimi, milli məfkurələrin təhəqqüqü (meydana çıxması) də milli qüvvələrin səy və hümmətinə bağlıdır.

Bunun üçündür ki, millətlərə haqqı istiqlal elan edən rus kommunisti iş Azərbaycan istiqlalına çatınca türk düşməni qüvvələrilə birləşdi. Başımıza qanlı Mart hadisəsini gətirdi. Bizə “muxtariyyət” vermək deyil, “xarabazar” vermək istədi. Bu qızıl və qanlı yalana qarşı milli istiqlalımızın haqqı müdafiə olaraq bizə Xızır kimi gələn qüvvə, bittəbi rus əmələsi (fəhləsi) deyil, türk ordusu idi. Milli bir qüvvə idi.

Əvət, Azərbaycan milli hüriyyət və istiqlalını, yeni türk dövlətinin vücudunu bu gün böyük məzarları başında, huşu və huzu ilə (can-başla) üzərində diz çökdüyümüz bu böyük insanlara, qardaşını düşü-nən bu böyük türklərə mədyundur (minnətdardır)”.

Türk Şəhidliyi uzun illər gəlinlərin, qızların ziyarətghına çevrildi.

Dini bayramlarda və milli günlərdə edilən ziyarətlərlə məzarlıq bir çiçək bağçası halına gətirilirdi. Bundan narahat olan rusların və kommunistlərin ziyarətləri zəiflətmək üçün həyata keçirdikləri tədbirlər nəticə vermədi. Nəhayət, məzarlığı dağıtmağa qərar verdilər. 1932-ci ildə buldozərlər məzarları sökərək və abidəni yixaraq yeri dümdüz etdikdən sonra oranı bolşe-

vik müstəvlilər (işğalçılar) üçün məsirə (əyləncə) halına gətirmək məqsədilə şəhər parkına çevirdilər.

Bütün bu tədbirlər qarşısında qardaş yardımına keçən Türk ordusunun sevgisini, sayğısını, xatirələrini azərilərin könüllərindən və qəlblərindən çıxarmağı bacarmadılar. Çənbərəkəndinə gələn hər kəs istər böyük olsun, istər kiçik olsun, orada böyük türk vətəndaşlarının yatdığı xatırlamaqda və onlara rəhmət oxumağı özü üçün böyük vəzifə saymaqdadır.

Bu gün hürriyyətindən və istiqlalından yoksun (itirilmiş) Azərbaycan, er geç (tez-gec) zalım rus pəncəsindən qurtularaq, 28 May 1918-ci il tarixdə yetişdiyi istiqlalına yenidən qovuşacaq. Bu gün şəhər parkı olan əziz Türk Şəhidliyi yenə gənc qızların, gəlinlərin, qadınların, gənc və qoca – hər kəsin ziyarət edəcəkləri əziz bir vətən parçası olacaq. O məsud günləri yaradan əziz məhmətciklərə minlərcə rəhmət!

Ruhları şad olsun! (9, s. 9-13)

15 EYLÜL

Bundan 36 il əvvəl 15 eylül (sentyabr) 1918-ci ildə Azərbaycanın rus-bolşevik istilasında olan başkəndi Bakı qardaş Türkiyə ordularının yardımı ilə milli Azərbaycan qüvvələri tərəfindən qurtarılmış və beləliklə, 28 mayda istiqlalını elan edən cümhuriyyət əsl bu tarixdən etibarən feilən təsis edilmişdi. Bu böyük hadisənin milliyyətçi Azərbaycan tərəfindən necə tərəqqi edildiyini göstərmək niyyətilə Milli Azərbaycan Hərəkatının nəşr orqanı olan “Yeni Qafqasiya” dərgisinin vaxtilə bu olaya ayırdığı baş məqaləni aşağıda nəşr edirik:

Yalnız Azərbaycan tarixinin deyil, yeni türk tarixinin ən vacib günlərindən biri də 15 Eylüldür.

1918-ci il tarixində, eylülün 15-də qardaş imdadına çatan Türk Ordusunun yardımı ilə Azərbaycan millətpərvərləri bolşevik əsarətində olan Bakını xilas etmiş və islam tarixində ilk dəfə təşəkkül edən cümhuriyyəti bilfeil (birbaşa, gerçəkdən) təsis etmişdilər.

15 Eylül münasibətilə qurulan mərasimi təsidiyədə (təntənəli mərasimdə) Azərbaycan Milli Hökuməti Rəisi, irkan (irqən) və harsan (mədəniyyətçə) bir olan qardaş millətin eyni məqsəd uğrunda bərabər axıtdıqları qan sayəsində daha artıq qaynaşıb qarışdıqlarını bildirmişdi.

Bəli, Rəis doğru söyləmişdi. Çənbəkəndində yatan fədakar məhəmtəciklərin qardaş məzarı üzərində dikələn şəhidlik abidəsinin vazı (bünövrə qoyma) əsas mərasimi əsnasında, 1919-cu ildə vüqu bulan (baş verən) milli təəssüratı xatırlayanlar bu müqəddəs ölümlərin öz fədakarlıqları ilə nə məqsəd və nə ülvə hiss və məfkurələr doğurmaqlarına şahid olmuşdular.

Qəlbi millət eşqi ilə çarpan türklərə 15 Eylül tarixinin mütəşəkkir (minnətdar) azəri qəlbində tovlid etdiyi (baş qaldırdığı) sammit və qüdsi (müqəddəs) həyəcanları, bir az olsun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin millətpərvər azərilərin hissiyat duyğularına uyğun olan bir nitqini burada dərc etmək istəyirik. Zamanın təsirindən məsun qalmayacağı (solmayacağı) muhəqqəq (dəqiq bilinən) olmaqla bərabər, bu nitqdən xatirəmizdə qalan qismi belə o günlərdə yaşanan həyəcan və duyğuları az-çox ifadə edir.

Abidənin ilk daşı qoyulduqdan sonra Çənərbəkəndini dolduran camaat hüzurunda kürsi xitabətə çıxan natiq bir neçə dəqiqə sükut etdi. Sözüne belə başladı:

“Ey hürri Azərbaycanın hürri vətəndaşları! Əziz millətdaşlar... Qeyri düşünən böyük bir hiss, milliyyət və qardaşlıq hissi ilə uzaq yollardan keçərək bizi xilasa gələn və öz ölümləri ilə yeni bir türk dövlətini yasa-dan bu böyük insanları təşit (bayram etmək, yad etmək) edərkən sizi bir az düşündürmək istəyirəm. Milli muxtariyyət və istiqlal Rusiya ixtilalının (inqilabının) şüarlarından idi. Hər millət öz müqəddəratını təyin etməyə səlahiyyətlidir, – deyilmişdi. Fəqət, ictimai məfkurələr heç bir zaman o məfkurənin müstənit əleyhi bulunmayan (əsaslanmasının əleyhinə olmayan qüvvələr) sayəsində təhəqqüq (zülm) etməmişdir. Rus əmələsi (fəhləsi) millətlərin istiqlal haqqını elan edir, bu mümkündür və vəqedir (baş verəndir). Fəqət bir türk istiqlalının təhəqqüqünü (zölmünü) rus əmələsindən (fəhləsindən) gözləmək əbəsdir. Sınıf məfkurələrin təhəqqüqü (zölmü) siniflərin öz qüvvə və səylərinə bağlı olduğu kimi, milli məfkurələrin təhəqqüqü (zölmü) da milli qüvvələrin səy və hümmətinə bağlıdır.

Bunun üçündür ki, millətlərə haqqı istiqlal elan edən rus kommu-nizmi iş Azərbaycan istiqlalına müncər olunca (çatınca), türk düşməni olan ünsürlərlə üzləşdi, başımıza qanlı Mart hadisəsini çıxardı. Bizə “muxtariyyət” yox, “xarabazar” vermək istədi. Bu qızıl və qanlı yalana qarşı milli istiqlalımızın həqiqi müdafiəçisi olaraq bizə Xızır kimi gələn qüvvə hansı qüvvə idi?! Bu qüvvə bittəbi (təbii ki) Rusiya əmələsi (fəhləsi) deyil, türk ordusu idi. Milli bir qüvvə idi!..

Bəli, Azərbaycan milli hürriyyət və istiqlalını, yeni türk dövlətinin vücudunu bu gün böyük məzarları başında huşu və husu (bütün varlığı) ilə üzərində diz çökdüyümüz bu böyük insanları, qardaşlarımızı düşünən bu böyük Türkiyəyə mədyundur(minnətdardır)!

Bu borclarını əda etmək (qaytarmaq) üçün Azərbaycan türklərinə 15 Eylül şəhidlərinin şanlı fədakarlığına təəssi etməkdən (baş əyməkdən) başqa bir çarə, üzərlərinə düşəcək bir vəzifə yoxdur!..” deyəndən sonra natiq zamanın əhəmiyyətini təsvir və nəticədə “Q uzğun dəniz”in mavi suları ilə mavi səmada parlayan günəşi şahid tutaraq məzar başındakı xalqa: “Bu böyük şəhidlər kimi biz də fədakar olacaq, hürriyyətimizi, milli vəhdət və istiqlalımızı canımızı verərək müdafiə edəcəyik!” deyərək özlərinə söz vermişlər.

Əfsus ki, bu söz həyata keçirilə bilmədi. Taleyin dönən üzü yalnız azərilərdən bir qismini deyil, o məzar altında yatan böyük şəhidlərlə silahdaşlıq edənləri belə iğfal (aldatmaq) etdi. Bolşeviklər ikinci dəfə daha qanlı və qızıl yalanları ilə meydana çıxdılar: düşmən ikən dost, müstəmləkəçi ikən xilaskar cildinə girdilər!..

15 Eylöl təsidi mən edildi (qeyd edilməsi qadağan edildi), indi Bakıda Çənbərəkəndindəki Türk şəhid məzarına getmək böyük bir təhlükə yaradır.

Fəqət nə beis (ruhdan düşməyə dəyməz) var. Türk şəhidlərinin məzarı yalnız Çənbərəkəndidədir? Xeyr, orada məhmətciyin yalnız əti və sümüyü dəfn olunub. Onun təmsil etdiyi böyük məfkurə isə Azərbaycan gəncliyinin atəşin və müntəqim (intişam) qəlbinə keçmişdir. O, orada sönməz bir şölə kimi daim yanır və yalandan dikələn qanlı istila binasını bir həmlədə yıxmaq üçün tarixin özünə vəd etdiyi böyük günü gözləyib durur!

O gün gələcək və azəri gənci “Quzğun dəniz”lə “parlaq günəş”ə qarşı duyduğu hicabı al qanı ilə yuyacaqdır!.. (30, s. 11-13).

GÖZƏL QAFQAS NƏĞMƏSİ

Qarlı dağları aşalım,
Qafqasyaya tez varalım.
Zəfər üçün gecə-gündüz,
Tanrımıza yalvaralım.

Axıtmalı rus qanını,
Dəlməlidir hər yanını.
Kafir, səndən istəyirəm
Anamın dadlı canını.

Düşmənləri öldürməli,
İslamları güldürməli.
Zalım, vəhşi Moskovları
Əski hininə sürməli.

Cəng yerinə gedəcəyik,
Düşməni qəhr edəcəyik.
Tanrı üçün, zəfər üçün
Sevinərək öləcəyik.

Sultan Murad hücum deyir,
Oc al deyə bağıryor.
Qafqasyada əsir olan
Türklər bizi çağırıyor.

Öldürdülər babamızı,
Boğdurdular anamızı.
Kafir ruslar, ağlatdınız
Məzardakı babamızı.

Qazbəylərdə, Batumda gəz,
Kimsə səni məhv edəməz.
Biz Moskovu görür isən əgər,
O zalımın beynini əz.

Batum qanla boyanacaq,
Sahumda atəş yanacaq.
Türk ordusu bir hücumda
Tiflislərə dayanacaq.

Türk ordusu yenilməsin,
Türklük bitdi deyilməsin.
Ey Allahım, xain Moskov
Bu dünyada sevinməsin.

Gözəl Qafqas şansla dolsun,
Moskovların rəngi solsun.
Cəngdə şəhid olalım ki,
Məkanımız cənnətə olsun.

Araz çayı çağlamasın,
Ürəkləri dağlamasın.
Şəhidlərin anaları
Övladını ağlamasın.

Qəlbimizdə iman dolu,
Qafqasyadır cənnət yolu.
Heybətənlə hücum elə,
Ey qəhrəman islam oğlu.

Moskovlara Batum neçin,
Hey ağlayır için-için.
Türk milləti əmin etdi
Qafqazyanı almaq üçün.

Türk ordusu, türk ordusu,
Məhv elə sən xain rusu.
Sənin üçün həm duaçı,
Türk qadını, türk yavrusu.

Ya yurd üçün öləcəyik,
Ya zəfərlə dönəcəyik.
Türk yurdumun günlərini
Bundan sonra görəcəyik.

Aslan dolu daşım, dağım.
Atəş saçır solum, sağım.
Qafqasyanı almaq üçün
Kainatı yıxacağam.

Tufan kimi qonacağız,
Dünyaya şan saçacağız.
Biz türklərin bayrağını,
Qafqasyada asacağız.

Həmşirəmiz kəsilsinmi,
Atalarımız əzilsinmi.
Bundan sonra Qafqasyada
Vəhşi Moskov gəzinsinmi?

Tanrım, artır qüvvətini,
Şərəfləndir dövlətini.
Məhəmmədin hörmətiyçün
Yüksəlt böyük millətini.

Qorxma sakin, türk oğlusan,
Haydı, hücum, mərd oğlusan.
Qafqasyada atəşlər saç,
Çünki yıldırım oğlusan.

Baxın, görün, mən əsgərəm,
Cəngdən qaçmam, çünki ərəm.
Əgər şəhid olur isəm,
Cənnət olur mənim yerim (33, s.9-14).

Taki Aran

AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ QISA BİR BAXIŞ

Anadolu və Azərbaycan əsgərlərinin amansızcasına çarpışaraq qazandıqları 15 Eylül (sentyabr) 1918-ci il zəfərinin Azərbaycan istiqlal savaqlarında müstəsna bir yeri və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin torpaq bütövlüyünün saxlanmasıda dəyərli bir rolu vardır. 15 Eylülün anlam və önəmini daha yaxşı görə bilmək üçün Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir göz yetirmək faydalı olacaq.

Coğrafiya baxımından böyük türk aləminin bir parçası olan və bu aləmin mərkəzində mövqe qazanan Azərbaycan Anadolunun şərq-i ilə, Xəzər dənizinin qərbi arasındakı torpaqların sahibidir.

Bu ölkədə yaşayanların 92 faizini azəri türkləri təşkil edir. Şərqi Anadolu dağlarından çıxıb Xəzər dənizinə tökülən Araz çayı bu torpaqların ortasından keçir. Araz çayının cənubunda qalan Azərbaycan Cənubi Azərbaycan, şimalında qalan torpaqlar isə Şimali Azərbaycan və ya Qafqas Azərbaycanı adını alır.

Tarixi miladdan əvvəl VII yüz ildən bəri məlum olan Azərbaycan ölkəsi o gündən bu yana şərq-qərb, şimal-cənub istiqamətində çeşidli uğurlara müvəffəq olmuşsa da, bu istilaların çoxu keçici mahiyyət kəsb etmiş və bu ölkənin əsas heyətinin dəyişməsinə təsir etmişdir.

Miladdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycanda saka türklərinin mövcudluğu təsdiq edilmişdir. Daha sonra şərqdən qərbə doğru hərəkət edən türk köç və axınları ilə bu torpaqlar tamamilə türkləşmiş və islamın yayılmasından sonra burada səlcuqlular, moğollar, Azərbaycan Atabəyləri, Səfəvilər və Osmanlılar tərəfindən hər cür formalarda hökmranlıqlar edilmişdir. Bunları özündə yaşadan Şirvanlar dövrü Azərbaycan tarixində çəkişmə və davamlılıq baxımından zirvə nöqtə sayılmalıdır. XIX əsrin əvvəlinə qədər Şimali və Cənubi Azərbaycanın bu şəkildə az-çox coğrafi və ictimai bir birlik təşkil etdiyi görünür. Rus istilasından əvvəlində isə bu torpaqlarda Qarabağ, Gəncə, Bakı, Şirvan, İrəvan, Quba və Talış xanlıqlarının hökm sürdükləri tarixi bir faktdır. XIX əsrin əvvəlindən rusların cənuba doğru başlayan istila təşəbbüsləri nəticəsində 1828-ci ildə Araz çayının şimalında qalan torpaqlar işğal

edilmiş və Azərbaycan torpaqları ikiye bölünərək Araz çayının şimalında qalan hissə Rus imperiyası idarəçiliyinə, cənubunda qalan hissə isə İran imperiyası idarəçiliyinə tabe edilmişdir.

100 ilə yaxın bir zamanda davam edən rus işğalı əsasında Azərbaycan türkləri hər cür haqq və azadlıqlardan məhrum edilmiş, milli, ictimai, siyasi və iqtisadi inkişafına mane olunmuş, bütün sərvət qaynaqları əlindən alınmışdır.

Azərbaycanda türk xalqının yox edilməsi üçün ruslar tərəfindən təşkil edilərək nifrət və lənətlə yad edilən soyqırım həyata keçirmək üçün erməni kütlələrini silahlandıraraq orada heç bir səbəb və bəhanə mövcud olmadığı halda, Azərbaycan türkləri ilə qarşıdurma yaratsalar da, heç bir nəticə verməmiş və türk xalqı əsgəri təlim və tərbiyəyə tamamilə biganə olduqları və əllərində silah əvəzinə qılınc və dəyənəkdən başqa bir şey olmadığı halda, qəhrəmancasına özlərini mühafizə edə bilməmişdilər.

Rus imperiyasının hər cür təzyiqliq tədbirlərinə uyğun Azərbaycan türkləri arasında daha XIX əsrin ortalarından etibarən milli şüurun oyanmağa başladığını görürük. Mirzə Fətəli Axundovun yaratdığı yeni əlifba mədəni birliyi təsis məqsədilə bütün türk ölkələrinə qəbul etdirmək üçün sərf etdiyi qeyrət, Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” adı ilə ilk dəfə olaraq türkcə qəzet nəşr etdirməsi, türk qadınlarının intibaha dəvət olunaraq çadranı atmalarına şərait yaradılması və türk qadın və qızlarının təhsilə cəlb olunması kimi hərəkətlər 1850-ci ildən etibarən Azərbaycan türkləri arasında milli və mədəni davranışların yayılmağa başladığını göstərən hərəkətlərdir.

1905-ci il Rus-yapon müharibəsində rusların məğlubiyyəti Azərbaycan türkləri üçün geniş imkanlar yaratmış və onları daha əsaslı bir şəkildə mücadiləyə sövq etmişdir. 1905-ci ildə Azərbaycanın zəngin və xeyriyyəçi şəxsiyyətlərindən olan Hacı Zeynalabdinin maddi yardımı ilə Əlimərdan bəy Topçubaşovun nəşr etdiyi “Həyat” qəzetində Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd Ağaoğlunun türkçülük mövzuları ətrafında yaratdıqları nəşriyyat məhsulları bütün türk qüvvələri arasında dərin bir əlaqə yaratmışdır. İstanbul ləhcəsinin bütün türklər arasında qarşılıqlı danışığı dili olaraq qəbulu fikrini ortaya atan Əli bəy Hüseynzadə 1907-ci ildə “Füyuzat” məcmuəsində türklər arasında kültür birliyi fikrini də yaymağa başlamışdır. Bundan sonra Azərbaycanda çeşidli adlar altında bir nəşr həyatının başladığı və bunun nəticəsində Azərbaycanda mütəfəkkir və mübariz bir nəslin yetişməsinə yol açılmışdır.

Dünyanı iki düşmən cəbhə halında qarşı-qarşıya qoyan Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Rusiyada çarlıq rejimi yığılan zaman uzun illərdən bəri istibdad altında inləyən türklər və rus olmayan digər millətlər devrilən Rus imperatorluğunun çökən divarları üzərində öz varlıqları üçün qurtuluş yolu aramağa başladılar. Burada Qafqasdakı türk, gürcü və ermənilər arasından Rus Müəssisən Məclisinə üzv seçilmiş deputatlar bir araya gələrək Tiflis şəhəri mərkəz olmaqla “Cənubi Qafqaz Cümhuriyyəti” adı ilə bir hökumət qurdular. Bu hərəkət rus imperializmi boyunduruğu altından qurtarmağı hədəf tutan rus istilasına qarşı Qafqasda yaşayan millətlərin qarşılıqlı müdafiəsini təmin etmək zərurətinə dayanan bir hərəkət idi. **Əfsus, bu üçlü cümhuriyyət uzun müddət yaşaya bilmədi.** Bir tərəfdən ehtiraslı əməl sahibi ermənilərin, Türkiyə hüdudundan geri çəkilən rus ordusu birliklərinin insan və silah qaynaqlarından faydalanaraq silahsız və əsgəri təlim-tərbiyədən məhrum türkləri məğlub etmək və bütün Qafqası əllərinə keçirmək yolundakı fəaliyyətləri; digər tərəfdən gürcülərin müstəqil bir Gürcüstan qurmaq üçün girişdikləri hərəkət Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətini iş görməz bir hala gətirdi və nəhayət 26 may 1918-ci ildə gürcülər müstəqil Gürcüstan Cümhuriyyəti qurduqlarını elan edərkən azərbaycanlılarla ermənilər də ayrı-ayrı dövlətlər halında tanınmaları zərurətinə gəldilər və üçlü cümhuriyyət də bu şəkildə ortadan çıxdı. Onu da dərhal qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanı sırf Cənubi Qafqaz hökumətinin yığılmış olması faktının doğurduğu bir nəticə deyildir. Cənubi Qafqaz Cümhuriyyəti Məclisində Azərbaycan türklərini təmsil edən deputatlar arasında əksəriyyəti təşkil edən və Federalist-Türkçü qrupa mənsub olanlar, əsasən, milli əməllərinin və milli mənfəətlərinin yerinə yetirilməməsi qarşısında seymdən ayrılaraq müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətini elan edəcəklərini gürcü və ermənilərə açıqca söyləməkdə idilər. Gürcülərin müstəqil bir dövlət qurmaları üçün seymdəki Azərbaycan türklərinə mənsub bütün partiyalar (Müsavət Firqəsi, Bitərəflər Qrupu, Əhrrar Firqəsi, İttihad Firqəsi, İxtilal Sosialist və Sosial Demokrat Firqələri) arasındakı fikir ayrılığını bir tərəfə buraxaraq milli müqəddərata birlikdə əl qoyma olduğunu göstərdilər və bu müxtəlif partiyalara mənsub 27 azərbaycanlı deputat Həsən bəy Ağaoğlunun başqanlığında və Milli Şura adı altında toplanaraq **28 May 1918-ci ildə Tiflisdə Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətinin elan olunmasına qərar verildilər (29, s. 3-5).**

Çingiz Göygöl**15 EYLÜL 1918**

Şərqi qapısı Azərbaycanın göz bəbəyi, Xəzər dənizinin ən böyük limanı Akar altın, neftin xəzinəsi, azəri türklüyünün qəlbi olan Bakı bolşevik kommunist ruslarla, daşnaksütun ermənilərlə bunları dəstəkləyən ingilis qüvvələrinin istilasına məruz qalmışdı.

Azərbaycan və dünya millətləri tarixinə Mart hadisəsi olaraq keçən o məşum, milyonlarla türkün haqsız olaraq qətliamının baş verdiyi 17-31 Mart günlərindən sonra Azərbaycanın digər şəhərlərinə kommunist-daşnak ittifaqının üstün qüvvələri hücumu başlamışdılar. Lənkəran, Quba və sonra Şamaxı kimi

Azərbaycanın ən qədim mədəni şəhərlərinin sakinləri olan azəri türk və müsəlmanlar da günahsız olaraq qətl edilərək evləri bu qüvvələr tərəfindən yağmalanmışdı. Bu ittifaq ingilislərdən gördüyü yardımla hücumlarını genişləndirərək Azərbaycanın ikinci mərkəzi Gəncəni hədəf tutaraq irəliləməyə başlamışdı. Əslində, bu faciəli günlərdə Daşnaksütunun təşviqatı ilə Azərbaycanın digər vilayətlərində, Qarabağ-Şuşa, Şəki, Gəncə kimi şəhərlərdə yaşayan ermənilərin olduqları şəhərlərdə azəri türk və müsəlmanları hər cür hüquqsuzluqlara məruz qalırdılar. Demək olar ki, Azərbaycanın qəlbi Bakıda başlayan qırğın hər gün bir az da genişləndirilərək Azərbaycanı ortadan qaldırmaq məqsədilə yerinə boşevik Daşnaksütun ittifaqının istila qüvvələri qaim (dayanmaq, mövcud olmaq) olacaqdı. Bu hədəf və qayə ilə zamanın kommunist rus dövlətinin baş vəkili Lenin erməni Şaumyana “Böyük Hayastan”ı vəd edən bir səlahiyyətnaməni də imza edərək, ittifaqın dürlü mükafatını da verirdi. “Böyük Hayastan” xəritəsi içərisinə isə yalnız Azərbaycan torpaqları deyil, Türkiyənin bir çox vilayətləri və İranın bəzi torpaqları da daxil edilmişdi. Azərbaycanın istilasını ilə Türkiyə hüdudlarından dönən

Bakı qüvvələrinin yerini alma vəzifəsi də “Hayastan” (Böyük Ermənistan) ordusuna verilmişdi. Anadolu türklüyünün hərbdəki durumu da çox parlaq deyildi. Bir çox cəbhədə çarpışır və belə hərbi durumu ilə böyük güclüklərlə qarşı-qarşıya qalmış olurdu. İranın durumu isə Azərbaycanla məşğul olacaq vəziyyətdən çox, özünün də istiqlalının mühafizəsini təmin etməyəcək durumda idi.

Şimali Qafqaz və Türküstan türk və müsəlmanlarının durumları, Azərbaycanı düşünənlər də fayda qazanmaqdan uzaqdı. Onlar da qırmızı və ağ rus qüvvələri ilə mücadilə halında idilər. Bu əhval və şəraitdə Azərbaycan türklərinin nə qədər çətin zorakılıqlara qarşı olmaları öz-özlüyündə anlaşılmaqdadır. Bütün bu şərtlərə rəğmən Azərbaycan türklərinin bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərdə türklüklərinə uyğun bir şəkildə milli qüvvələrini bir araya toplayaraq ordu qurmağa başladıkları şayani – diqqət (diqqətə layiq) görülmüşdür. Bilindiyi kimi, Azərbaycanın işğalı zamanı çarlıq türk və müsəlmanlardan əsgər toplamırdı. Bu etibarla rus istilasından altındakı türk və müsəlmanlar əsgərlik təliminə yiyələnmişdikləri kimi, hərbi alətlərlə də tanışlıqları yox idi. Üstəlik də silah daşıma qadağasına görə də heç bir silaha sahib deyildilər. Nəzərə çatdırdığım fikirlər azərbaycanlıların böyük bir təhlükə ilə qarşı-qarşıya qaldıklarını göstərməkdədir. Əslində, bu ağır şərtlər altında hummalı (enerjili) fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların imdadına Türk ordusunun çatdığı duyulur. İstila içində olan Azərbaycan şəhər, qəsəbə və kəndləri yeganə yardımçı qüvvə Türk ordusunu böyük həyəcanla qarşılayır. Gəncədə qərargahını quran Ənvər Paşanın qardaşı rəhmətlik Nuru Paşa istila altındakı Azərbaycan qüvvələri ilə təmas yaratdı. Gəncədə həmin vaxt ordu təlim hazırlıqları başladı. Azərbaycan gəncləri böyük inamla bu təlim verən hərbi məktəblərə keçdilər. Bu hazırlıqla birlikdə istilada olan Azərbaycan şəhərlərinin daxilindəki milli qüvvələrlə gizli əlaqələr yaradıldı. Artıq qol-qanad açan türklük yeganə bir varlıq olaraq düşməyə qarşı dura bildi. Türk ordusu rəhbərləri məhvolma təhlükəsi keçirən qardaşlarına yardıma başlamışdılar. Azərbaycanlıların Türk ordusuna qarşı istisnasız sevgi təzahürləri özünü göstərirdi. **Mərhum Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişi ərəfəsində Seyfəli kəndindən adını xatırlamadığım çox zəngin bir nəfər xallarla döşənmiş stansiya meydanında kəsilən minlərlə qurbana iləvətən (əlavə olaraq) tək bir oğlunu qurban vermək istəməsi bu orduya qarşı azərbaycanlıların sevgisinin ən böyük təzahürü sayılır.** Mərhum Nuru Paşanın bu kəndli ilə danışmasının eynən deyildiyi kimi olduğunu bu gün

sağ qalanlar da xatırlayırlar. Paşa: “Neçin oğlunuzu qurban vermək istədiniz?” – deyə soruşanda bu cavabı almışdı: “Mənim minlərcə qoyun, inək, öküzüm vardır. Bunların hamısı pulla alınır. Fəqət oğlum sevgimin ta özü, ciyərimin bir parçasıdır. Uzun düşündükdən sonra sizlərə layiq bir qurban tapa bilmədim. Ancaq oğlum layiq gördüm”. Bu baş verənlərdən şəhərə yayılan rəvayətlərin təsirindən mərhum paşanın və məiyyətinin (ətrafında olanların) özlərini saxlaya bilməyib ağlamaları məlumdur. Türk ordusu kiçik qardaşlarının düşmən istilasını altında inləməsinə çox dözmədi. Mərhum Mürsəl Bakının komandasında olan ordu azərbaycanlılarla birləşmişdi. 15 eylül (sentyabr) 1918-ci ildə Bakının düşmən qüvvələrindən təmizlənərək öz sahiblərinə təslimi Azərbaycan milli tarixinin ən qiymətli səhifəsini təşkil etmişdir.

Azəri türkləri 15 Eylülü daim şükranlıqla (minnətdarlıqla) anacaq. Azərbaycanın müstəqil dövlət halında quruluşu, heç şübhəsiz, 15 Eylül ilə çox yaxından əlaqəlidir. Azərbaycanda qurulan Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycanlıların şükran və minnət hislərini ifadə edən məhmətçik abidəsini ilkin olaraq Bakının Çənberəkəndində qurmuşdur. Bu və Gəncədə Şah Abbas məscidinin önündəki parkda qurulan məhmətçik abidəsi məhmətciyin sevə-sevə qardaşları üçün axıtdığı qanın əbədi xatirəsi olaraq azərbaycanlıların qəlblərinə naxış edilən bir xatirədir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Türk ordusu Azərbaycana heç bir zaman istila məqsədi ilə girməmiş, tamam bir qardaş yardımını olaraq Azərbaycan türklərini bolşevik-daşnaksütyun ittifaqının zülm və işgəncələrindən qurtarmış və milli hökumətin qurtularaq azad günlərə qovuşmasından sonra geri çəkilmişdir. 15 Eylül xüsusiyyətləri ilə azərbaycanlıların unutmaları mümkün olmayan bir gündür. **Bu gün Türkiyə demokratiya cəbhəsində aldığı mövqe və kommunizmə qarşı qoyduğu qanuni məmnuniyyətlə Azərbaycan türkləri ilə eyni fikir birliyinə sahib olduğunu göstərməkdədir. Türkiyə Cümhuriyyətinin qüvvətlənməsi, onun cahanşümul həmlələrə varması Azərbaycan türklərini ən az Anadolu türkü qədər məmnun etməkdədir. Tanrı Türkiyə Cümhuriyyətini yer üzündə payidar və müvəffəqiyyətini daim qılsın. Azərbaycanlılara da 15 Eylül abidəsini yenidən Bakıda inşa etmək fürsətini bəxş etsin və istiqlalə qovuşmasını nəsb etsin (38, s. 1-2).**

Hüseyn Baykara

TÜRKİYƏNİN AZƏRBAYCANA HƏRBİ YARDIMI

1918 -ci il iyunun 4-də Batumidə, istiqlaliyyətimizi yenicə elan edən Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə,

Xarici İşlər naziri Məhəmmədhəsən Hacınski və Osmanlı hökuməti tərəfindən Ədliyyə naziri Xəlil bəy, 3-cü ordunun komandiri Vəhib Paşa arasında imzalanan yardım müqaviləsinə görə 5-ci Qafqaz diviziyası Gümrü və Qazax istiqamətində Azərbaycana yardım etmək üçün hərəkət etmişdir. Bu qüvvələr iki qrup halında Qazaxa gəlmişdir.

1-ci qrup:

Diviziya qərargahı

Onuncu Qafqaz alayı

Doqquzuncu Qafqaz alayına mənsub 26-cı batalyon (tabur)

Dağ topçu batalyonu

İstehkam bölüyü

Teleqraf vzvodu (bölmə, taqım))

Orkestr bölüyü

Cəmi: 147 zabit, 1812 əsgər, 698 heyvan.

2-ci qrup:

13-cü Qafqaz alayı

Güclü dağ topçu batalyonu

Səhiyyə bölüyü

24-cü səyyar xəstəxana

Səyyar mətbəx vzvodu

Cəmi: 110 zabit, 2763 əsgər, 668 heyvan.

Osmanlı ordusu Cəlaloğlu, Sadaxlı, Kəmərli, Aslanbəyli, Qazax istiqamətində hərəkət edərək 11.06.1918-ci ildə birinci qrup, 12. 06. 1918-ci ildə isə ikinci qrup Qazaxa gəldi. Qazaxda azərilər türk ordusunu tarixdə görünməmiş bir sevinc və səmimiyyətlə qarşıladı. (İstefada olan podpolkovnik (yarbay) Rüştü. Bakı yollarında. Hərbi məcmuə. №93, səh. 24-25).

30.06.1918-ci ildə rus qüvvələrilə birlikdə ermənilər Göyçaya qəfil basqın etdikləri üçün Azərbaycandakı Osmanlı ordusunu gücləndirmək məqsədilə 38-ci alay aşağıdakı qüvvələrlə Azərbaycana göndərilmişdir:

65 zabit 2475 əsgər

701 heyvan

2092 tüfəng

16 dəzgahlı pulemyot

4 güclü dağ topu

1 güclü dağ batareyası

Bu qüvvələrdən başqa 3-cü ordunun ehtiyatda olan 350 əsgərinin

09.07. 1918-ci ildə Qazaxa gəldiyi və bu ehtiyat hissəsinin Bərgüşad vağzalından diviziyanın əmrinə göndərildiyi ordu komandanlığı tərəfindən bildirilirdi. Osmanlı ordusu tərəfindən kömək məqsədilə Azərbaycana göndərilən 5-ci qrup Bakıda döyüşlər gedən zaman gəlmişdir. Bundan başqa, bir Azərbaycan korpusu da vardı (Rüştü. Bakı yollarında. Hərbi məcmuə № 93, səh. 78). Bu ordunun təşkili, kiçik zabitlər və zabitlərin İslam ordusu komandanlığı tərəfindən Gəncədə açılan qısa müddətli hərbi kurslarda təhsil aldıkları məlumdur. Azərbaycan korpusuna bir neçə azərilərdən ibarət nizami alayı, Dağıstan süvari alayı və bunlardan başqa Azərbaycanın hər tərəfindən gələn arası kəsilməyən könüllülər də daxil olurdu. Hərbi təlim-tərbiyənin vaxtı az olduğu üçün vuruşma zamanı çoxlu tələfat olurdu. Buna baxmayaraq, döyüş meydanından əsla geri çəkilməyərək “Biz buraya ölməyə gəldik, dönməyə yox”, – deyərək vuruşur və getdikcə döyüş havasına alışır dılar. Azərbaycan korpusunun təşkilatı tamamlandıqdan sonra ona podpolkovnik(yarbay) Həbib bəy Səlimov komandanlıq edirdi.

Cəsur və döyüş texnikasını gözəl bilən türk ordusunun yüksək rütbəli zabitləri tərəfindən layiqincə qiymətləndirilən podpolkovnik Həbib bəy rus ordusunda yetişmiş azərbaycanlı zabitlərdəndir. Bu döyüşlərdə cəbhə iki yerə – cənub və şimal qruplarına ayrılır, cənub qrupuna podpolkovnik(yarbay) Həbib bəy komandir təyin edilir (Rüştü. Bakı yol-

larında. səh. 101). Şimal qrupuna isə qərargah podpolkovniki (yarbayı) Osman bəy təyin edilmişdir.

“İlk yaradıldığında cənub qrupunun qüvvələri belə idi: 4-cü piyada alayı (azəri alayı), 1-ci və 2-ci batalyon, iki süvari bölüyü, azəri süvarilərindən ibarət daha bir bölük, iki qrup dağ və rus səhra topundan ibarət olmuşdur. Bundan başqa alaylarına verilən Azərbaycan səhra topçu vzvodu öküzlə daşındığı üçün şose yolundan kənara çıxa bilmirdi. Ancaq bu heyvanlar düşmənin zirehli avtomobillərini, zirehli qatarlarını qaçırmaqda və toplarını susdurmaqda çox yararlı olurdular (yuxarıda göstərilən əsər, səh. 92). Əsasən, toplar Türkiyə cəbhəsini tərk edərək Rusiyaya dönən əsgərlərdən Azərbaycan partizanları tərəfindən zorla alınmışdı. Bu topların mərmiləri rus alaylarından qənimət olaraq ələ keçirilmiş və olduqca çox idi. Azərbaycan korpusunda olan silahlar Rusiyada istehsal olunmuşdu. Buna görə də mərmə sarıdan çətinlik çəkilmirdi. Amma Osmanlı ordusunda istifadə olunan silahlar üçün mərmə çatışmırdı”(yuxarıda göstərilən əsər). Döyüş zamanı Osmanlı ordusunu, Azərbaycan ordusunu Azərbaycan hökuməti və xalqı ərzaqla təmin edirdi.

İslam ordusu komandanlığından 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığına, Bakıya hücum zamanı verilən bir əmrdə aşağıdakı qeydlər çox əhəmiyyətli: “Bakıya yaxın olan müsəlman kəndlərinin silahlı yardım ilə bərabər, sizi ət, su, çörək və digər ərzaqla yardım edəcəkləri də şübhəsizdir. Baxmayaraq ki, indiki vaxtda siz həmin kəndlərdən 70 km aralıdasınız (yuxarıda göstərilən əsər, səh. 113).

Bakıda gedən döyüşlər çox çətin keçdiyindən Osmanlı ordusunun 15-ci diviziya qərargahı, 56-cı və 106-cı piyada alayları 1200 əsgərlə Qaraköcədən Bakıya göndərilmişdir. Hacıqabul ilə Ələt vağzallarından Bakı istiqamətində hərəkət edən ordu susuzluqdan əziyyət çəkirdi. Buralar məhsul verməyən, şoranlıq bir ərəzidir. Tiflisdən Bakıya gedən dəmir yolu buradan keçir. Ələt vağzalı Xəzər dənizinin sahilinə yaxındır. Düşmən bu cəbhədə həm dənizdən, həm də təyyarə ilə havadan ordumuza saysız-hesabsız hücumlar edirdi. Türk ordusu özünəməxsus dözümlülük göstərərək susuzluğa və itkiyə baxmayaraq, düşmənin hücumlarını dəf edərək Bakıya yaxınlaşmış və Qobu kəndində qərargah qurmuşdu.

Böyük hərbi nüfuza malik İsmət İnönü vaxtilə bəzi xatirələrini yazdığı “Akis” jurnalında, Fəxrəddin Altay isə “Həyat” jurnalında 1918-ci il Birinci Dünya müharibəsinin axırında Osmanlı ordusunun Azərbaycana səfərini

“macərə” kimi qiymətləndirmişdilər. İstefada olan podpolkovnik (yarbay) Rüşdünün “Bakı yollarında” adlı müfəssəl əsərində təfsilatı ilə verdiyi faktlardan görürük ki, Azərbaycana beş qrup halında göndərilən hərbi qüvvələr cəmi 10 000 nəfərdən ibarət olmuşdur. Özünü yabançı bir ölkədə hiss etməyən bu ordu Azərbaycan nizami və könüllü dəstələri ilə yan-yana, çiyin-çiyinə vuruşmuşdu. Azərbaycanı azad etməyə gələn və “İslam ordusu” adı altında toplanan Osmanlı ordusunun itkisi, podpolkovnik (yarbay) Rüşdünün verdiyi məlumata görə, 800-dən 1000 nəfərə qədərdir. Azərbaycan hissələrinin hərbi təlim səviyyəsi zəif olduğundan onların itkisi türklərdən 3-5 dəfə çox olmuşdur. İndi bu əziz şəhidlərimiz Azərbaycan torpağında yan-yana yatırlar. Onlara min rəhmət olsun!

Görəsən Birinci Dünya müharibəsinin son aylarında Azərbaycana göndərilən Osmanlı qüvvələrinin üzündən hansı cəbhədə hansı döyüş məğlubiyyətə uğramışdır? Belə qüvvələrə misal olaraq rus inqilabı zamanı Şərq cəbhəsini tərk edərək geri dönməyə rus ordusuna qarşı vuruşan Osmanlı qüvvələrini göstərmək olar. (8, s. 233-239)

Kərim Odər

MİLLİ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

Azərbaycan Cümhuriyyəti daxili təşkilatını qısa bir zamanda qurdu. Milli hakimiyyəti təmsil edən Millət Məclisi (əvvəlcə Şurayi-Milli, sonra Məclisi Məbusan) açıldı. Dövlət işlərini yürütmək üçün Nazirlər Heyəti (hökumət) təsis edildi...

Xarici siyasətdə də başarılı bir dövrə girmişdir. Əvvəlcə Osmanlı dövlətilə əsgəri bir anlaşma imzalanaraq Nuru və Mürsəl Paşaların komandasında Türkiyə əsgərləri Azərbaycanın yardımına gəlmiş və Bakını rus-bolşevik istilasından qurtarmışdılar. İran şahlığı ilə də yaxşı danışıq,

Gürcüstanla əsgəri ittifaq, Ermənistanla yaxşı danışıq anlaşmaları imzalanmışdır. İstanbula, Tehrana, Tiflisə, İrəvana, Temirxan-Şuraya və başqa yerlərə elçi və konsullar göndərilmişdir. Almaniya ilə münasibətlərindən ibarət olan Mərkəzi Avropa dövlətləri (digər bir təbirlə – ittifaq dövlətləri) nəzdində cümhuriyyəti təmsil etməli və İstanbulda toplanacaq müttəfiqlər konfransında Azərbaycan məsələsini müdafiə etmək üçün M. Ə. Rəsulzadənin, daha sonra da Azərbaycanı Versal Sülh Konfransında işğalçı dövlətlərə qarşı müdafiə etmək üçün

Ə.M.Topçubaşovun rəhbərlikləri ilə nümayəndələr heyəti göndərilmişdir. Digər tərəfdən, Amerika, İngiltərə, İtaliya başda olmaqla Azərbaycana İran, Polşa və başqa məmləkətlərdən hər cür heyətlər gəlmişdir. Nəhayət, 12 ocaq (yanvar) 1920-ci ildə Böyük Dövlətlərin Yüksək Şurası tərəfindən Azərbaycanın istiqlalı tanınmışdır.

Bakıda və Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndəliklərindən ibarət Qafqaz konfranslarında Şimali Qafqaz da daxil olmaqla bu cümhuriyyətlər arasında federativ əlaqələr yaratmaq üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən təkliflər edilmişdir. Azərbaycan Cüm-

huriyyəti Şimali Qafqasla Türkünistan və Naxçıvan türklərinin milli mücadiləsinə də özəl surətdə əlaqə yaratmış, onlara maddi və mənəvi yardımlar edilmişdir. Eyni zamanda, Anadoluda cərəyan edən istiqlal hərbinə yardım olmaq üçün Qazi Mustafa Kamal (Atatürk) adına önəmli bir məbləğ göndərilmişdir (44, s. 83-85).

ƏNVƏR PAŞA MARŞI

Ənvər Paşanın 1918-ci ilin yaz aylarında Yavuz ilə Batuma gəlişində türk ellərində söylənən “Çırpınırdı Qara dəniz baxıb türkün bayrağına” marşı yanında bu marş da “Ənvər Paşa marşı” olaraq söylənilirdi:

Ənvər Paşa marşı

Xoş gəlişlər ola qəhrəman Ənvər Paşa,
Əmr elə əsgərə, Qafqas dağlarını aşa,

Arş, arş, arş irəli!
Marş, marş, marş irəli!
Dönməz geri türkün əsgəri!

Cəbhədə mitralyoz ayna kimi parlayır,
Qafqasya türkləri bayraq açıb bəkləyir.

Arş, arş, arş irəli!
Marş, marş, marş irəli!
Dönməz geri türkün əsgəri! (34, s. 14)

Əhməd Cəfəroğlu**AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ**

Yeni elan edilən bu ek (bir şeyin çatışmazlığını tamamlama üçün qatılan hissə) Türk Cümhuriyyəti tamamilə demokratik olub hakimiyyəti hüduzsuz və kayıtsız (şərtsiz) millətə vermişdir. Bütün dinlərə və millətlərə qarşı tolerant və himayədar idi. Azərbaycan onu sevən və onu qoruyan hər kəsin vətəni kimi idi. Qardaş Türkiyəyə qarşı irkən (irqən) költürçə və dilçə bağı olduğu kimi, Qafqaz daxilində qurulan Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Ermənistan cümhuriyyətləri ilə də yaxşı münasibətdə idi.

İnsani və ülvi qayələri ilə qurulan bu cümhuriyyətin ən böyük qayəsi istiqlalına sadıq tam bir varlıq olmaq idi. Türklük qayəsindən bir an üçün olsun belə ayrılmamışdır. Əlindən gəldiyi qədər Türkiyəyə, Şimali Qafqasa, Türkmənistana, Türküstana yardım əli uzatmış və ağır günlərində bu dövlətlərdən yardım görmüşdür. Nitəkim (necə ki) Azərbaycanın rəsmi elanından daha öncə, Batumda Osmanlı İmperatorluğu müməssilləri (nümayəndələri) ilə akt edilən müqaviləyə görə, Türkiyə Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımış və hər an əsgəri yardımda olmağı üzərinə götürmüşdür. Bu müqavilədən istifadə edilərək daha 1918-ci ildə Osmanlı dövlətindən yardım istənmiş və Anadolu türkləri Nuru Paşanın idarəsi altında Azərbaycan Cümhuriyyətinin quruluşuna mənən və maddi iştirak etmişdir. Azərbaycan tarixində imdad qüvvəsilə yer alan bu qardaş köməyi azəri türklüyünün əbədi bir iftixarı, türk birliyinin də başlanğıcı və təməl daşığıdır. Üzərindən illər keçdiyi halda, bu imdad xətirəsi hər an qəlbimizdə və inamımızdadır. Bu gün Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı Bakı kıyılarından (sahillərindən) yüksələn mehmetcik türbəsi də bu inamlı inanışın bir abidəsi olaraq düşmən gayizinə (nizəsinə, silahına) köksünü

gərməkdədir. Tarix o məsud anları bir daha yaşamaqla Azərbaycan istiqlal inamının nə qədər qüvvətli olduğunu bir daha isbat etmiş olacaqdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti 4 000 000 nəfərə malikdir. Şimali Qafqas türk və islam ünsürlərilə bərabər Qafqaz islam əhalisi isə 7 266896-dır. Gürcüstan və Ermənistandakı 1 000 000-a yaxın türk əhalisi də bura daxil edilərsə, Qafqasın türk və islam əhalisi 8 000 000-a çatır. Bu şəkildə Qafqasın hakim və sıxlıq zümərəsini təşkil etməkdədir (35, s. 8-9).

*A.Həmdi***15 EYLÜL 1918**

Bu gün iki il davam edən Azərbaycan istiqlalının Bakıda feilən quruluşunun və bütün Azərbaycan türkçülüynünün qurtuluşunun altıncı ildönümüdür. Tamam altı il əvvəl bu gün şanlı türk ordusu Azərbaycanın paytaxtı Bakını düşmənlərdən qurtarır, şərəfli türk və Azərbaycan bayraqları Bakı üzərində dalğalanır, bütün xalq məhmətcilkəri anıb da sevinc və hörmət hissləri ilə göz yaşları töküdürlər...

Bakı aylarca düşmən əlində qalmış, aylarca şanlı böyük qardaşının imdad və müavinətinə intizar edərək fəlakətə qatlanmış idi. Fəqət iştə bu gün: 15 Eylül (sentyabr), Azərbaycan qurtulur, Azərbaycan türklüyü yeni bir həyata qovuşurdu...

Nuru Paşa həzrətləri sevimli siması ilə Bakıya girərkən minlərcə xalq ona qəlbədən və vicdani-millidən qopan hörmətlərlə baş əyir, digər tərəfdən vüqar və ciddi duruşu, dərin bir etimad təlqin edən gözləri ilə Mürsəl Paşa da sürəkli alqışlarla qarşılanır, böyük, fədakar və qəhrəman vətənpərvər Nazim bəy də əl üzərində gəzdirilir və bütün türk ordusu, xəlqin minlərcə alqış sədası ilə türk oğlu vətəni Bakını iştə ziyarət edirdi. Artıq böyük qardaş kiçik qardaşın imdadına yetişmiş, kiçik qardaş da böyük qardaşına dərin hisslərini bildirirdi...

O gün bütün türk aləmi üçün, həqiqətən, günlərin ən böyüyü yaşanırdı. Məchul əsgər türkün məlum bu vətəni və əsrlərdən bəri bu gün cahanın təsdiq etdiyi türk qəhrəmanlığını yüksəltmiş və qurtarmışdır. Fəqət məchul türk əsgəri daha nələr qurtarmamış, daha nə şah əsərlər yaratmamışdır?

Fəqət Azərbaycan məchul türk əsgərinə qarşı ziyarət etməkdən də məhrumdur! Hər millət öz millətinin şairinə aid məchul hisslərini təkrar və izhar etməklə tarix hüzurunda milliyə böyük bir əlavə etmiş olur. Fəqət bu hissiyyat milliyəni öz vətəninə hür və müstəqil olaraq ifadə edə bilməmək qədər bir millət üçün həzin bir lövhə deyilmidir? Əfsus! İştə Azərbaycan türkü... Bu gün Azərbaycan dörd ildən bəri bolşeviklərin istilasası altındadır. Azərbaycanın yalnız siyasi deyil, hərbi və milli hürriyyətini də bu gün bolşevik idarəsi qapmış və həqq 15 Eylül olmaq münasibəti ilə Bakının xilasına aid təzahürat milliyədən və Bakını qurtaran məchul türk əsgərinə

qarşı iddia deyən vəzifədən də məhrum edilmişdir. Bununla bərabər türkün məchul əsgəri Azərbaycana məlum bir şüarda vardır: “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”. Əlbəttə, Azərbaycan bir gün zalım rus boyunduruğundan və o şimal canavarının qanlı pəncəsindən qurtulacaq və həqiqi hürriyyət və istiqlalına qovuşacaqdır. İştə uzman Azərbaycan türkü 15 Eylül bu günü şəhamət və dilavərliyinə aid, fəqət məchul qalmış bir şah əsəri olaraq yad və təcil edəcəkdir. Əvət, Azərbaycan qurtulacaq, Azərbaycan elmə, mədəniyyətə bir dəfə daha simayi milliyyəsinə daxil olacaqdır. Çünki Bakı və ətrafında mədfun türkün məchul əsgəri böylə istəyir, çünki məchul əsgər böylə söyləyir: “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” (48, s. 14-16).

Əskər Aras

İTİRDİYİMİZ BÖYÜK ADAM

Türk ordusunun mümtaz (parlaq) şəxsiyyətlərindən biri olan Orgeneral hörmətli Müzəffər Tuğsavul may ayında aramızdan ayrılaraq əbədiyyətə qovuşmuşdur.

Orgeneral Tuğsavul hərtərəfli mükəmməl bir insandı. Mən burada bu böyük insanın yaxından tanıdığım türkcülük vəsfini anlatmaq istəyirəm.

Möhtərəm orgeneral hələ çiçəyi burnunda təzə bir əsgər ikən tale ona özü kimi üç gənc dostu ilə Azərbaycanın acı günlərində bu ölkəni başdan-başa qət edərək tədqiqlərdə olmaq imkanını bəxş etmişdir.

Söhbətlərimizdə daima mənə “İştə türklük bütün şahlanışı ilə bu səyahətimdə mənim mənliyimə işlədi” – deyər və Allaha şükür edərdi.

Azərbaycanda ikən günü-gününə yazdığı 3 ədəd böyük not dəftərini daıma çalışma masasının gözündə itina ilə (diqqətlə) saxlar və özünü hər ziyarət edişimdə bunlardan parçalar oxumaqla özünü həyəcana gətirər, gözlərini yaşardardı: “Bu mövqeyə gəldim, o günlərdəki kimi içdən qarşılanmanı nə gördüm, nə də görə biləcəyimi təxmin edirəm” – deyirdi. “Bizə kəsilən saysız qurbanlarımızı, türk əsgərlərini gördükləri üçün üzlərini qibləyə çevirib səcdəyə qapananlarımızı, yoxsa yeddisindən yetmişinə qədər qatıldıqları möhtəşəm alaylarla əl üstündə daşınmamızımı anladım”, – deyər və bütün bunları təsvir edən not dəftərini həyəcanla oxuyardı.

İştə Bərdə qəsəbəsinə girərkən ayaq izlərimizə üz sürtmək istəyən ixtiyar nənənin nasırlı (qırıqlı) əlini necə alıb öpdüyünü oxumağa başladı.

Heç unutmaram, vali olaraq İzmirə gedəcəyi günlərin ərəfəsində idi. Bir gün mənə küçədə rast gəlmiş və düşüncəli olduğumu təxmin edərək “Nə düşünürsən, Aras, mən Aras çayını 4 dəfə keçdim, beşinci dəfə keçəcəyim mütləqdir”, – deyib mənə təsəlli vermişdi.

Nur içində yatsın! (28, s. 9).

ALMANİYADA NƏŞR EDİLƏN QƏZET VƏ JURNALLARDA BAKININ XİLASI İLƏ BAĞLI YAZILAR

M. Ə. Rəsulzadə

15 EYLÜL MÜNASİBƏTİLƏ

Bundan 19 il əvvəl eylülün (sentyabrın) 15-də Bakıda Azərbaycan tarixinin mühüm bir hadisəsi baş vermişdir! Bu gün milli qurtuluş hərəkatımızda tarixi mərhələ təşkil edən böyük bir zəfər qazanılmışdır!..

Milli Azərbaycan qüvvələri yardımına gələn qardaş Türkiyə qüvvələrilə birlikdə düşmən istilasını altında olan Bakını əsirlikdən xilas etmiş və bu şəkildə yeni türk tarixində silinməz iz buraxan Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasını feilən təmin etmiş, fikrən də əbədiləşdirməyə vəsilə olmuşdur!..

Azərilərin türklərlə birlikdə Bakıdan qoşduqları birləşik qüvvə türklüyün və müsəlmanlığın yaxşı tanıdığı tarixi düşmən rus imperializmi idi.

Sadə türklüyün və müsəlmanlığın deyil, eyni zamanda Qafqasla Rusiya məhkumu bütün millətlərin də əbədi düşməni olan bu imperiazmin daşdığı dürlü boyaları həyata keçirdiyi hər cür taktikanı, 6-7 ay sürən əsarəti dövründə Bakı köməksiz qalmış, rus vəhşiliyinin hər növünə, qanlı güllələrinə məruz qalmışdı.

Bayraqlarında “millətlərə istiqlal” şüarını yazan yalançı bolşeviklər, mahud Şaumyan çarlıq Rusiyasının vəd edib icra edə bilmədiyi dənizdən-dənizə dayanan Ermənistanı təşkil etməyə vəkil etmişkən (“Dekret №13) muxtariyyət istəyən Azərbaycanı “xarabazara döndərmək” istədilər!.. (1917-ci ildə Bakıda çıxan “Bakinski Raboçi”).

Atəşə verilən Şamaxı şəhərilə qılıncdan keçirilən Quba və ətrafındakı qırğınları “qanlı mart günləri” ünvanilə tamamlayan vüquat silsiləsi, rəngdən-rəngə girməyinə uyğun rus imperializminin milli Azərbaycan ideyasına qarşı duyduğu düşmənçiliyin qanlı ərizələrindən başqa bir şey deyildi.

Bu hadisələr, milli halası özlərindən deyil, beynəlmiləl ideologiya pərdəsi altında gizlənən inqilabçı rus ordusu və sözdə insanpərvər görünən rus marksistlərindən umanların nə qədər qəflət və zəlalətdə olduqlarını göstərdi...

Bu ideyanın təhəqqüqü üçün o idealla orqanik surətdə bağlı qüvvələrə güvənmək və ancaq onlardan nicat gözləmək şərtidir!..

15 eylündə Bakıda elan olunan zəfər, əslində, bu ideologiyanın zəfəridir!

Milli Azərbaycan idealı türklüyün əbədi düşməni rusluqdan doğan “Moskva ordusunun” yardımını ilə deyil, şübhəsiz, ona qarşı öz qüvvəsilə və qardaş türk yardımını ilə qurtarılmışdır!..

Milli qüvvələrlə milliyyətə naminə və milli istiqlal üçün!.. Əslində, 15 Sentyabr zəfərinin ifadə etdiyi mənə!

Milli mənfəətlərin bu düstur xaricində də müdafiə edilə biləcəyini təsəvvür edən qafillərə təkrar yad əlinə keçmək bədbəxtliyinə düşən Azərbaycanın 17 ildən bəri davam edən faciəsi əsərli bir misal və öyrədən bir fəlakətdir!..

Rus bolşevizminə məhkum və məzlum millətlərin beynəlmiləl ha-misi kimi baxan “27 nisan (aprel) qəhrəmanlarından” bu gün millətçilik və casusluqda ittiham olunub “təmizlənməyən” birisi qalmamışdır!..

15 Eylül zəfərindən əvvəl millətçilik və istiqlalçılıq əzm və duyğusu bir idisə, indi mindir.

Dünya qurtuluşumuzu yeni başdan təmin edəcək hadisələrlə zəngindir!.. Qızıl çarlıq bəyazından daha müdhiş bir çöküşlə yıxılmağa məhkumdur!

Sovet imperializminin dağıntıları üzərində mənfə heç bir təlqinin, pozucu heç bir təsirin məhv edə bilmədiyi istiqlal fikri Azərbaycanın atəş dolu torpaqları altındakı sönməz qalan alov kimi təkrar parıldayaacaq və mübarək nurilə qızıl qaranlıqda boğulan cananımız yurdu əbədi aydınlığa yetişdirəcəkdir!.. (45, s. 4-5).

15 Eylül MÜNASİBƏTİLƏ

Bundan on beş il əvvəl idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordusu müttəfiqi qardaş Türkiyə yardımını ilə birlikdə düşmən istilasına uğramış paytaxtı xilas edirdi.

Bakının türk və müsəlman xalqı bu tarixdən altı ay əvvəl, tarixi-mizdə “Qanlı Mart” deyə anılan günlərdə qızıl rus bolşeviklərilə müttəfiqləri Daşnaksütun çetələri (quldur dəstələri) tərəfindən qırğına məruz qalmış və o andan etibarən Azərbaycan yurdundan ayrılan bu şəhərdə azərbaycanlılar hər cür həqarət və əsarətə məhkum olunmuşdular.

Bakılı azərbaycanlıları uşaq, qoca və qadın fərqi qoymadan min bir faciələrlə məhvə qalxan bu qanlı müttəfiqlərə görə, türklərin günahı ağırdı. Onlar Azərbaycan istiqlalından bəhs etməyə cəsarət etmişdilər.

Sözdə bütün məhkum millətlərin hüriyyət və istiqlalı üçün vuruşan bolşevizm o zaman mahud (bilinən, adı çəkilən) Şaumyana Türkiyə və Qafqas ərazilərindən mürəkkəb “böyük Ermənistan”ı qurmaq üçün tam bir səlahiyyət vermiş və bu zəmin üzərində özünü Daşnaksütyun Firqəsi ilə görüşməyə vəkil etmişkən (“Lenin və Stalin” imzasilə Qafqas komissarı Şaumyan adına verilmiş mahud (bilinən, məlum) dekret, mərkəzi Bakı olmaqla Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüriyyət və istiqlalından bəhs edən müsavətçiləri təhdid etmiş, Rusiyanın azərbaycanlılara hüriyyət və istiqlal deyil, bir xarabazar verəcəyini öz partizanlarının ağzı ilə söyləmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Mart qırğını, əslində, bu təhdidin sözdən işə keçilməsindən başqa bir şey deyildi. Qızıl Moskva Azərbaycan ideyasını qanla söndürmək və istiqlal fikrini yanğınlarla məhv etmək istəmişdi.

31 Mart hadisəsi ilə məruf (məlum) olan bu vəhşət düşmənin təsəvvürü xaricində Azərbaycan xalqının milli mənliliyini yaralamış və bu yaranın təsiri ilə o, yediyi acının intiqamını almaq və haqqı bulunan istiqlalına qovuşmaq üçün mübarizəsinə davam etmişdi.

15 Eylül (sentyabr), əslində, bu əzmin zəfərini təmin edirdi. Bu gün Azərbaycan xalqı əsir paytaxtını düşməndən qurtarmaqla susadığı intiqamını alırdı.

Sadə intiqammı?!.. Xeyr!

Azərbaycan xalqının tarixində bu gün 28 May qədər böyük bir dəyərə malikdir. 28 Mayda Cümhuriyyətin istiqlalı bütün cahana elan edilmişə, 15 Eylüldə bu istiqlal maddətən təyin olunmuş, Azərbaycan hökuməti öz təbii mərkəzinə müzəffərliklə girmişdir.

Bu gün sadə zillət həqarətindən qurtulan xalqın köksü intiqam his-silə qabarmamış, eyni zamanda, illərdən bəri hürriyyət və istiqlal eşqi ilə yanan ürəklərə də su səpilmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan istiqlal dövrünün, 15 Eylül ən şanlı fəsillərindən biridir. Siyasi tarixin makus əsərilə (təsadüfə nəticəsində) təkrar qızıl rus əsirliyinə düşən vətənimiz bildiyimiz kimi heç bir zaman xilas olacağından məyus olmamışdır. O, var qüvvəsilə çarpışır. Bütün imkanları ilə istilaya qarşı dayanır. İrəlidə Azərbaycanın yeni bir 15 Eylülə malik olacağı qənaəti Azərbaycan istiqlalçılarını canlandırmırmı?..

Əlbəttə canlandırır, tarixin qeyd etdiyi digər misallar kimi, Azərbaycan xalqı da müxtəlif mərhələlər keçən mücadiləsi nəticəsində öz qayəsinə girəcək, öz yurduna həmin özü hakim olacaqdır.

Bu mütləqdir!

Bu müvəffəqiyyətin birinci şərti, heç şübhəsiz, onun öz əzm və mücadiləsinə güvənməsidir.

Bu belə olmaqla bərabər, yenə tarixi misalları ilə məlumdur ki, bir millət hürriyyət və istiqlal uğrundakı qayəsinə beynəlmiləl bir takım hadisələr və amillərin yardımı ilə nail olur.

Böyük Dünya müharibəsi nəticəsində Rusiya məhkumu millətlər-dən bir qismi də zühur edən beynəlmiləl imkanı ən böyük ölçüdə istifadə edər bildilər. Hürriyyət və istiqlallarına nail oldular. Azərbaycan da daxil olduğu halda, Qafqas millətləri bütöv dövlət halında təşəkkül etdilərə də, hadisələr özlərinə tamamilə müsait olmadı. Qısa bir müddət istiqlal həyatı ilə yaşadıqdan sonra, məlum amillərin təsiri ilə Rusiya təkrar bu yerləri tutmuş oldu.

13 ildən bəri qızıl Rusiya istiqlal altında əzilər Qafqas, indi yüz ildən bəri bəyaz Rusiya istilasını altında sıxılan Qafqasdan da artıq bir sürətlə hürriyyət və istiqlalına qovuşmaq üçün inkişaf edir.

Bu inkişaf bir tərəfdən Sovetlər İttifaqında hər cür mənadan məhrum hökumət qəlbinə həqiqi istiqlal mənasını doldurmaq üçün artan milli şüurun böyüməsilə qafqaslı millətlərin bir-birinə daha artıq bağlanmaları, digər tərəfdən də beynəlmiləl amillərin Sovetlər İttifaqı şəklində qurulan yeni Rusiya əleyhində qüvvətlənməsilə məşhurdur.

Əlbəttə, müvazinətini bir cür tapmayan dünya qüvvələrinin istər-istəməz toqquşması dünya müharibəsi ərəfəsində olduğundan daha çox bir ehtimalla yaxınlaşır. Qızıl Moskva bu toqquşmadan, atəşdən qaçar kimi çəkinməsinə rəğmən, onunla qarşılaşacaq, hər b və inqilab-dab doğduğu kimi, yeni bir hər b və inqilab nəticəsində də parçalanacaqdır. **Yaxın tarixində 15 Eylöl zəfəri kimi mücadilə günlərinə malik olan Azərbaycan xalqı gələcək bu fürsəti istifadəyə, şübhə etmirik ki, 1918-ci ildə olduğundan da hazırdır.**

O, indi bir kərə yüksəltdiyi istiqlal bayrağı altında can verən minlərcə fəadailərə malik olduğu kimi, ali mənəfətlərinin birliyini duyan Qafqaslı qonşulara və eyni yolun yolçusu olduqlarına qane olan “Prometey”çi müttəfiqlərə malikdir!

Və buna da əmindir ki, qızıl rusluğun çökəcəyi bu tarixi zamanda 15 eylöldə özünə müttəfiq olan qardaş qüvvələr təkrar onunla olacaq, nihai zəfəri özü ilə birlikdə təmin edəcəkdir!..

Bu qüvvələrin vəzifələrini qəhrəmanca yerinə yetirərək indi Bakı məzarlığının bir guşəsində haqq etdikləri milli şükran (sayğı, hörmət) təzahüratını dörd gözlə axtaran şəhidlər ruhuna bizdən min rəhmət, min salam!.. (37).

Mirzə Bala Məmmədzadə

BAKI YOLLARINDA

**(Bakı zəfərinin 17-ci ildönümü münasibətilə)
(15 eylül 1918 – 15 eylül 1935)**

Daxildən gələn bir sevgi ilə, diqqət və ehtimalla hər vəsiqə, əmr, raport və müşahidələr əsasında yazılmış mükəmməl bir əsər: “Böyük hərbdə Bakı yollarında 5-ci Qafqaz Piyada Fırqəsi...”

Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Ərkanı (qərargahı) Hərbi Rəyasətinin 04.12.1933 tarixli rəsmi əmri ilə, eyni fırqəyə mənsub və 1918-ci ildə Bakı uğrunda apardığımız istiqlal savaşına əvvəlindən sonuna qədər birbaşa iştirak etmiş Ərkanı hərbi (baş qərargah) qaymakamı (qəza rəisi) Rüşdü bəy kimi səlahiyyətli bir adam tərəfindən qələmə alınmış olan bu mükəmməl əsərin qiymət və əhəmiyyəti üzərində çox dayanmağa lüzum varmı? Və 15 Eylül(sentyabr) zəfərinin 17-ci ildönümü münasibətilə oxucularımıza bundan daha qiymətli nə hədiyyə verilə bilər?

6 kroki (diqram), bir quruluş, bir cədvəl və iki xəritəni özündə cəmləşdirən 218 səhifəlik bu əsər 93 sayılı “Əsgəri məcmuə”nin 1 həziran (iyun) 1934-cü il tarixli və 34 sayılı “tarix qismi”ni başdan-başa işğal etmişdir. Ələlxüsus, Osmanlı ordusunun Azərbaycana qardaş yardımını canlandırmağa çalışan müəllif, Anadolu məhmətçiklərinin unudulmaz qəhrəmanlıqları ilə yan-yanə bizə Azərbaycanın o zamankı siyasi və əsgəri vəziyyəti, millətimizin məruz qaldığı fəlakətlər və istiqlal hərbində göstərdiyi fədakarlıqlar haqqında da məlumat verir.

“Rus ihtilal (mübarizə) və inqilabının orduya təsiri və Rusiyadakı kiçik millətlərin siyasi hərəkətləri” başlığı altında topladığı giriş qismində Qafqasdakı siyasi vəziyyəti, Mavərayi (Cənubi) Qafqas hökumətinin quruluşunu, gürcülərlə ermənilərin rus ordusundakı əsgərlərindən ibarət milli ordu yaratmalarını, Azərbaycanın belə bir ordudan məhrum olduğunu, ermənilərin Şaumyanla əlbir olaraq Bakıda qətlə törətdiklərini və bu xüsusdə Mavərayi (Cənubi) Qafqas hökumətinin Azərbaycana yardım etmədiyini qeyd etdikdən sonra deyir ki:

“Bu elim (ağır) vəziyyət qarşısında Tiflis Seymində olan müsəlman üzvü bir qrup təşkil edərək təşrif və siyasi işlərdən başqa milli və ictimai işləri də həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Əfsus, icra qüvvəsindən məhrum və orduya dayanmayan Seym müsəlman qrupu bu qətləmə və imha vəkainin önünə cəzri şəkildə keçə bilmirdi (qırğının, talanların qarşısını ala bilmirdi). Mavərayi (Cənubi) Qafqas hökumətindən gözlənen ümidlər boşdu. Seymin ordu təşkilatı üçün Gəncə Milli Müsəlman Komitəsinə verməyi vəd etdiyi mühüm miqdardakı silah və cəbbəxana da tamamilə verilməmişdi. Nəhayət, Bakını ələ keçirən bolşevik-erməni qüvvəsi Şamaxı-Kürdəmir xəttinə qədər qırıb-çataraq irəliləmiş və bu təcavüzdən Lənkəran, Salyan və Quba qəsəbələri də özlərini qurtara bilməmişdilər”.

Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən, Türkiyəyə verilən Batum, Ərdəhan və Qars vilayətlərindən ötrü Mavərayi Qafqas hökuməti ilə Osmanlı dövləti arasında başlanan hərbi, 3-cü ordunun bu yerləri işğalı, bunun nəticəsində gürcülərin Almaniyanın himayəsinə sığınaraq Qafqaz Federasiyasından çıxıb istiqlalını elan etdiyini, onu erməni və azərilərin də öz istiqlallarını elan edərək Türkiyə ilə ayrı-ayrı müzakirəyə girişdiklərini xülasə etdikdən sonra müəllif Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişinə naqlikəlam edərək (toxunaraq) Paşa həzrətlərinin 3-cü orduya Azərbaycanın əsgəri və daxili vəziyyəti haqqında göndərdiyi raportu nəql etməkdədir.

Nuru Paşa həzrətlərinin 3-cü ordu komandanı Vəhib Paşa həzrətlərinə yazdığı raportdan anlayırıq ki, Gəncədə Milli Kolordu (korporus, hərbi birləşmə) naminə təşkil edilən 600 nəfərlik bir qüvvə var. Bakıya qarşı da Kürdəmir stansiyasında knyaz Mağalof namında (adında) bir gürcü miralayının (albayının) komandanı altında 400-ə qədər əsgər vardır. “Bakı qətləməsində gürcülərin müsəlmanlarla birlik təşkil etmələrinə bir nümunə olaraq Tiflisdən göndərilmiş bu əsgərlərin 300-dən ibarət gürcüləri də Tiflisə dönmüşdülər.

Azərbaycanda milli bir ordu yaratmaq imkanı mövcuddur. Əsgərliyə tələbkar çox insan vardır. Muğan kimi məntəqələrdə bolşevik əlinə keçməmiş 10 000 000 kilo qədər də buğda və ərzaq var. Əfsus, ordu təşkili üçün silah və cəbbəxana yoxdur. Paşa həzrətləri bu barədə yardım edilməsini rica edir və əlavə edir ki: “Əsgərin təlim və tərbiyəsi üçün buraya təyin olan əsgər heyəti Mosulda qaldı. Bir aya qədər gəlməyəcək. Təşkil olunacaq əsgərə komanda etmək üçün mümkün olduğu qədər müəllim-zabit və kiçik zabit ezamını xahiş edirəm. Qitaəti-Osmaniyənin Gəncəyə adəmi vürudu

mühtəməl isə bil-xassə məzkur heyətə (Osmanlı hərbi hissələrinin Gəncəyə gəlməməsi ehtimal edilirsə, bu heyətə) fəvqəladə ehtiyacımız olacaq”.

Yeni qurulmaqda və qurulacaq olan Azərbaycan Milli Ordusu üçün müəllim-zabit məsələsinin sonuna qədər gəlmədiyini və bu üzdən də milli ordu təşkil edilmədiyini eyni əsərdən öyrənirik.

3-cü Ordu komandanı Vəhib Paşa həzrətlərinin Nuru Paşa həzrətlərinə yazdığı 02.06.1918-ci il tarixli cavabında ermənilərlə sülh bağlandığını, gürcülərlə də bağlanmaq üzrə olduğunu qeyd etdikdən sonra deyirdilər ki:

“Azərbaycan hökuməti müstəqil islamçılıq tələbinə görə, islamları bol-şevik təcavüzündən qurtarmaq üçün müxtəlif qüvvələrdən ibarət dəstə ilə Qazax tərəfdən Gəncə istiqamətinə göndərəcəyik. Bu dəstənin süvarisi Qazax və Gəncə arasındakı stansiyaları mühafizə edəcəkdir...”

Aşağıdakı vəsaiq (sənədlər) Vəhib Paşa həzrətlərinin Azərbaycan məsələsilə candan əlaqədar olduğunu göstərməkdədir. Azərbaycana yalnız bir piyada alayı ilə (2 tabur piyada, iki top) bir də mürəttəb (tərtib edilmiş) süvari alayı (2 bölük) sövq etmək üçün əmr verildiyindən eyni 02.06.1918-ci il tarixində Baş Komandanlıq Vəkalətinə (Ənvər Paşa həzrətlərinə) verdiyi müstəcəl (təcili) şifrəsində bir əmri yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycana bir firqə göndərdiyini və icab edərsə (lazım olarsa), bu qüvvəni təkviyə edəcəyini (əlavə kömək göndərəcəyini) yazmaqda idi.

O günlərdə başda Azərbaycanın Milli Şura rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bəy olmaqla Azərbaycan Mürəxxəs Heyəti ilə başda Vəhib Paşa və Xəlil bəy olmaqla Türkiyə Mürəxxəs Heyəti arasında müzakirələr cərəyan edirdi. Mərhum Ənvər Paşanın təsvibkar mahiyyətdə (bəyəndiyi, razılıqla qarşıladığı) 5 həziran (iyun) tarixli cavabından bir gün əvvəl, yəni 4 həziran 1918-ci il tarixdə Batumda Osmanlı nümayəndələri (Ədliyyə naziri Xəlil bəy və Vəhib Paşa) Azərbaycan nümayəndələri (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məhəmməd Həsən bəylər) arasında bir mühadənət (razılıq) əhdnaməsi bağlanmışdı. Bu əhdnamənin 4-cü maddəsinə görə Azərbaycanın sülh və əmin-amanlığını qorumaq üçün Ali Osmanlı dövlətindən istənilən əsgəri yardım Osmanlı Heyəti tərəfindən dərhal qəbul edilmişdi.

Əslində bu əhdnaməyə istinadən, Azərbaycan tərəfindən verilən bu rəsmi müraciət üçün Vəhib Paşa 7 həziran (iyun) tarixində bu əmri verirdi:

“Beşinci Qafqaz firqəsinin əksəmi sairəsinin (digər hissələrinin) də Qazax tərəfdən Gəncəyə göndərilməsini xahiş edirəm. Firqənin Ağstafa stansiyasından Gəncəyə qədər göndərilməsi üçün indidən hazırlıq işləri görün

və bunun üçün serian icab (lazım olan hər şeyi) edənləri Qazaxa göndərin. Müsəlman zabıtlərindən gəncəli İbrahimzadə Nazim əfəndi Ağstafa stansiyası ilə Gəncə arasındakı gedişi tənzim etmək üçün əvvəlcə Batumdan Gəncəyə göndərilmişdi. Məmurlarımız Nazim əfəndi ilə əlaqə yaratsınlar, firqənin nəzdində ikinci Qafqaz kolordusu (korpuz, hərbi birləşmə) telsiz stansiyasının verilməsini xahiş edirəm. Firqə indilik əmrinizdə və Gəncədə qalacaq, əfəndim.”

Ordu komandanının bu əmrinə əsasən qrup komandanı da eyni gündə Beşinci Qafqas Firqəsi komandanlığına 8 həziranda (iyunda) Cəlaləğlundan hərəkət üçün lazım gələn əmri vermiş və hərəkət günü firqə zabıtlərinə bu müraciəti etmişdir:

“Baş komandan etibarən hamımızın etimadını qazanmış və hər xüsusda müntəzəm olan Beşinci Qafqas Firqəsini Azərbaycana, Gəncəyə göndərirəm. Burada olduğu kimi orada da fədakarlıqla çalışacağımızdan əminəm. Allah müvəffəqiyyətlər versin.”

Bu Osmanlı ordusundan Azərbaycana ikinci yardımdır.

Bunun nəticəsində həziranın (iyunun) 22-də Azərbaycandakı əsgəri qüvvənin mövcudluğu bu qədər olmuşdur:

Beşinci Qafqas firqəsi:

Zabit: muharib (döyüşən) - 225, muharib olmayan (döyüşməyən) – 105; əsgər: muharib – 5.227, muharib olmayan – 2.126.

Heyvan-1939; silah: tüfəng – 4.342; makinalı tüfəng – 36; kəsici silah – 3.752; top – 14.

Cəbbəxana: tüfəng üçün – 847 sandıq; top gülləsi – 801; əl bombası – 1739; qazma – 520; kürək – 1.412; balta – 225; tel makinası – 169; portatif çadır – 3.242. Eyni tarixdə 5-ci Firqə əmrində olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin müharibə cəbhəsində olan qüvvəsi də aşağıdakı miqdardadır:

Zabit: muharib (döyüşən) – 30; muharib olmayan (döyüşməyən) – 4 nəfər; muharib (döyüşən) – 727; muharib olmayan (döyüşməyən) – 99; heyvan – 435; silah: tüfəng – 605; makinalı tüfəng – 21; kəsici silah – 322; top – 6.

Cəbbəxana: tüfəng üçün – 100 sandıq; top gülləsi – 472; şarapnel – 528.

Qüvvələr bununla bitmir. Düşmənin Göyçayı alması münasibətilə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən “vəziyyətin vahiməli” olmasına dair verilən teleqraflarına əsasən 9-cu Osmanlı Ordusundan 65 zabit,

2.475 nəfər, 701 heyvan, 2.092 tüfəng, 16 ağır markalı tüfəng və 4 qüdrətli dağ topundan ibarət 38-ci alay və bir qüdrətli dağ batareyası 11 təmmuzda (iyulda) Qazaxda olmaq üçün 6 təmmuzda (iyulda) Gümrüdən hərəkət etmişdi.

Bundan başqa, Şamaxının zəbtindən sonra Bakıya yaxınlaşan ordu 5 avqustda Bakı şəhərinə etdiyi müvəffəqiyyətsiz hücum əsasən, 15-ci firqənin Azərbaycana göndərilməsi üçün müraciət etmişdi. İranın təhrikilə ingilislərin yardımını nəzərə alaraq Bakıya ilk öncə Qarakilsədən 1200 muharibdən ibarət 107-ci alay, sonra da 9-cu ordunun 15-ci firqə qərargahı ilə 56-cı və 106-cı piyada alayları ilə bir qüdrətli, bir on buçukluk Skoda dağ obüs (on tam onda beş millimetrlik istehkamı) və bir də on buçukluk sahə obüs (on tam onda beş millimetrlik istehkam) batareyaları gəlmişdir. Bunlardan başqa, Culfa – Ordubad yolu ilə Qarabağa da yardım göndərilmişdir. Bu şəkildə artan Türkiyə yardım qüvvələri ilə bərabər Azərbaycan qüvvələri də artmış, təşkil edilən qüvvələrdən (ordu hissələrindən) başqa Qazax, Gəncə, Zaqatala, Şəki, Cavanşir, Ağdam, Ağdaş, Göyçay, Salyan, Quba və Bakı ətraflarında süvari, milis təşkilatı, könüllü müsəlləh qruplar və s. yara-dılmışdır.

Məruf (məlum) “vəhşi firqə” deyilən və istiqlal dövründə birinci süvari alayında olan müntəzəm qüvvələrdən başqa, Zaqatala süvarisi, Qazax, Gəncə, Göyçay və Bakı könüllülərindən başqa, Salyan ilə Cavadda Ramazanovun təşkil edib düşmənin Kür hövzəsini və Muğanı ələ keçirməsinə mane olan və bu şəkildə ordunun sağ cinahını təmin edən qüvvələrlə Quba tərəflərində qaymakam (qəza rəisi) Şükrü bəyin təşkil edib Qubanı azad etdiyi və Bakı-Dərbənd dəmir yolundan istifadə etməməsinə müvafiq olduğu qüvvələrin həyata keçirdikləri tədbirlər Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında təqdirə layiq görülmüşdür.

Üçüncü Ordu komandanı Vəhib Paşaya yazdığı raportda Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa, Ərkanı hərbi (Baş Qərargah) rəisi qaymakam (qəza rəisi) Nazim bəyin Kürdəmir cəbhəsinə göndərildiyini bildirirdi. Mağalof qüvvələri çəkildikdən sonra irəliləməkdə olan bolşevik-erməni qüvvələrinə qarşı bu cəbhəni süvari alayımızla könüllülər müdafiə edirdilər. Eyni zamanda, Şamaxını geri almağa müvəffəq olan Gəncə könüllüləri oranı müdafiə etməmiş çəkilməmiş, bu şəkildə düşmən Ağsuya, oradan da Göyçay istiqamətində Qaraməryemə gəlmişdi.

Daha 5-ci Qafqas firqəsi gəlməmişdi. Qüvvə gəldikdən sonra gah Kürdəmir cəbhəsi Müsüslüyə, gah da Göyçaya yardım göndərilmişdi. Eyni zamanda, Salyan-Cavad məntəqəsindəki Azərbaycanlı minbaşılardan Ramazanovun müfrezəsi də təqviyə edilmişdir (taburu ilə möhkəmləndirilib). Müsüslüyə göndərilən bu qüvvə Kür çayı ilə düşmənin irəliləməsinə mane olduğu kimi, Kürdəmir – Bakı dəmiryoluna etdiyi basqınlarla düşmən qüvvələrini müvəffəqiyyətsizliyə uğratmaqla məşğul olmuşdur.

Göyçayda Qafqas alayı komandanı Osman bəy qərargahı ilə bərabər dayanıb. Qaraməryəm cəbhəsində türkiyəli Müəmmər Əfəndinin komandasındakı Azərbaycan xalqından toplanmış milis bölüyü vuruşmaqdadır.

Qafqaz İslam Ordusu komandanı Azərbaycan cəbhələrindəki vəziyyət haqqında 3-cü ordu komandanı Vəhib Paşaya belə yazırdı:

“Bakı bolşevikləri qismi küllisilə (hamısı, bütünlüklə) dəmir yolu istiqamətindən irəliləyərək Müsüslü stansiyası civarındakı bataqlıq məntəqəsinə gəlmişdir. 500 nəfər qüvvəsi təxmin olunan bir qüvvəni də Şamaxı üzərindən kəndləri dağıdaraq və islahları məhv edərək Qaraməryəmə irəliləmişdir. Piyada 10-cu Qafqas alayı indi də bu düşmənlə təmasdadır...”

Qafqaz İslam Ordusu komandanı cəbbəxana və yeni yardım qüvvələri göndərilməsini xahiş etməkdədir. 5-ci Qafqas firqəsinin başında qaymakam (qəza rəisi) Mürsəl bəy (hal-hazırda Mürsəl Paşa), ərkanı hərbiyə rəyasətində də əsərin müəllifi Kd. Yüzbaşı (sonralar qaymakam, qəza rəisi) Rüşdü bəy idi.

Yardım qüvvəsi ilk öncə Gəncədəki ermənilərin silahlarını aldıqdan sonra 15 həziranda(iyunda) Qaraməryəm cəbhəsində müvəffəqiyyətli bir basqın etmişdi. Bundan cürət alan Göyçaydakı qüvvə 17 həziranda özbaşına yenidən hücumu keçmiş, əfsus, şiddətli bir istidən və susuzluq nəticəsində məğlubiyyətə uğramışdır. 10-cu Qafqas alayının verdiyi zaiyat (itki) belə olmuşdur: 28-ci tabur: 4 nəfər şəhid, 15 nəfər yaralı, mülazim (leytenant) Lütfi əfəndilə 52 nəfər itkin; 29-cu tabur: birinci mülazim (leytenant) İsmayıl Haqqı və mülazim (leytenant) Zəki əfəndilər şəhid, mülazim Nəzmi əfəndi ilə zabit vəkili Zəki əfəndilər ağır yaralı, 11 şəhid, 26 yaralı, 3 nəfər itkin.

30-cu tabur: mülazim (leytenant) Kazım və İbrahim əfəndilər şəhid, birinci mülazim (leytenant) Bəsri əfəndi yaralı, 13 nəfər şəhid, 78 nəfər yaralı, 15 nəfər itkin.

Dağ topçu taqımından: 19 nəfər itkin, 6 heyvan ölmüş, iki top, on tüfəng və 41 atım cəbbəxana düşmən əlinə keçmişdir.

Bu məğlubiyyətə görə cəbhəni tədqiq etmək istəyən Qafqaz İslam Ordusu komandanı yanında azərbaycanlı generallardan Əliağa Şıxlinski, 5-ci Qafqas firqəsi Ərkani hərbi (baş qərargahı) və başqa zabitlər olduğu halda, Göyçaya gəlmiş və döndükdən sonra 5-ci Qafqas firqə qərargahı Göyçaya təyin edilmişdir: “Müsülü cəbhəsində olan ordu Ərkani hərbi (baş qərargah) rəisi Nazim bəy də geri alınmış və bu cəbhədəki qıtaətlə (ordu hissələri) Azərbaycanı qaymakam (qəza rəisi) Həbib bəy Səlimov komandirlik etməyə başlamışdı.”

“Azərbaycan kolordusu (hərbi birləşmələri) namilə meydanda olan qıtaət (ordu hissələri) 500-600 nəfərdən ibarətdi. Əfsus, bu təşkil ediləcək kolorduya (hərbi birləşmələrə) aid bir qisim maliyyə və təchizat vardı. Əslində bu maliyyə və təchizatdan istifadə edə bilməsi üçün 5-ci Qafqas firqəsi də 25 həzirandan (iyundan) etibarən Azərbaycan kolordusu (hərbi birləşmələri) əmrinə verildi. Kolordu (hərbi birləşmələri) komandanı Əli Paşa Şıxlinski (general Əliağa Şıxlinski – red) ilə cərəyan edəcəyinə və o vasitə ilə firqənin hərəkəti hərbinə verilən raportların orduya tətbiq olunacağına dair ordudan əmr alındı.”

Anadolu qəhrəmanlarının unudulmaz fədakarlıqlarından ilham alan azəri türkü ikinci 15 Eylülün da doğulmasına dərin inam bəsləməkdədir. Çünki o, Anadolu qəhrəmanlarının mübarək qanları bahasına bizə bəxş etmiş olduqları 15 Eylül zəfərini heç bir zaman unutmamış və unutmayacaqdır.

Anadolu türklərinin Azərbaycanın istiqlalı və istiqbalı uğrunda apardıqları çətin və qanlı müharibələr və mücadilələr, həqiqətən də, nəsildən nəsilə keçərək unudulmaz bir dastan halına çatmışdır (42, s. 10-16).

BAKI MƏSƏLƏSİ

(15 Eylül zəfərinin 18-ci ildönümü münasibəti ilə)

Yeni tariximizin böyük günlərindən ən böyüyü olan 15 Eylül (sentyabr) zəfərinin 18-ci ildönümünü xatırlayırıq. Bu gün birləşmiş Azərbaycan-Türkiyə orduları Bakını tarixi və əzəli düşmənindən təmizləmiş, bununla Yaxın və Orta Şərqi tarixində yeni bir dövr açmışdır. Bakının düşməndən təmizlənməsi və əsl sahibi olan azərbaycanlıların əlinə keçməsi Yaxın və Orta Şərqi tarixində yeni bir dövr açmaq demək olduğunu anlamaq üçün Bakını bir neçə cəbhədən mütləq etməmiz lazımdır.

Bakının düşmən əlinə keçməsi bugünkü vəziyyəti doğururdu. Yəni yalnız Bakı deyil, onunla birlikdə bütün Azərbaycan istilaya uğramış və qonşu cümhuriyyətlər də təhlükə altına alınmışdır. Bakının alınması Azərbaycan istiqlalını təmin etmiş, qonşu Qafqas cümhuriyyətlərindən Gürcüstanla Ermənistanın qızıl istilaya uğramasına mane olmuş və Şimali Qafqasın qurulmasına yol açmışdır.

Bakı məsələsinin axıdılan türk qanının bahasına Azərbaycan faydasına olan həlli yalnız Azərbaycan və Qafqas xalqından deyil, bütün türklük və müsəlmanlıq aləminin mənfəətləri haqqından daha qüvvətli idi.

Bakının alınması münasibətilə o zaman İstanbul qəzetlərinin hamısının hərəratli məqalələri arasında “Tan”ın da bu sətirləri vardı: “Bakının budəfəki işğalı, yalnız Rusiya və Qafqas məsələləri etibarilə deyil, bütün türk və müsəlman aləmi üçün də böyük bir əhəmiyyətə malikdir”.

Bakı yalnız sonsuz, bitməz, tükənməz sərvətləri etibarilə deyil, işğal etdiyi coğrafi mövqe etibarilə də dünya əhəmiyyətlidir. Qərbi Şərqlə birləşdirən tarixi ticarət yolları üzərində duran Bakı Xəzər dənizinə hakim bir qala və bu dənizin bircə limanı, ticarət və tranzit mərkəzidir. İrənin və Türkiyənin dünya ilə olan münasibəti Bakı vasitəsilə yadadır. Bakı kimin isə, Xəzər dənizi də onundur. Xəzər dənizi isə Türkiyə ilə İdil-Uralı Azərbaycanla birləşdirən bir körpüdür. Bu baxımdan Bakı məsələsinin həlli ilə türklük məsələsinin həlli üçün yol açılmış olurdu.

Məhəmməd Əmin bəy Rəsulzadə Bakının alınması münasibətilə 1919-cu ildə yazmış olduğu bir məqaləsində deyir:

“Bakı türklüyün şahrahi üzərində olan, sönməz atəşlərlə yanan əbədi bir əməl məşəlidir.”

Bakının alınmasından vəcdə gələn Azərbaycanın milliyyətçi şairi milli bayrağımıza olan müraciətində deyir:

Türküstan yelləri öpüb alınını,
Söyləyir dərđini sənə, bayrağım!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən,
Ərməğan yollasın yara, bayrağım!
Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma.
İzn ver gözümdə coşan yaşıma,
Dinlətsin dərđini aha, bayrağım!

Bakının alınması, Azərbaycanın Xəzərə hakimliyi, böyük milli əməllərin həyata keçirilməsi şəkk və şübhədən azaddır.

Yalnız Azərbaycan, Qafqas, türklük və müsəlmanlıq üçün Bakı məsələsi bütün şərq məsələsinin yeni bir səhifəyə girməsi deməkdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması münasibətilə 1920-ci ilin əvvəlində böyük mütəfəkkirimiz mərhum Akçura Oğlu Yusif bəy nitqində demişdi: “Bakı, İstanbul, Bəsrə, Süveyş Şərq məsələsinin dörd köşəsidir. İstanbul dünya ticarətinin həyati memarlarından biri isə, Bakı da dünya sənayesinin həyat mənbələrindən biridir.”

“...Kardif və koksun (torfun) vətəni Böyük Britaniya adası isə, neft və petrolun mənbəyi Bakı və Abşeron yarımadasıdır. İstanbulun müstəsna mövqeyi özünə necə bir afət olmuşsa, Bakının sərvətinin intəhasızlığı da başına bir bəladır..”

Hindistana və isti dənizlərə çıxmaq üçün Qafqası və əsasən, Xəzər sahillərini ən pis yol adlandırdığından, işğala qərar verən Böyük Pyotr Xəzər sahillərini tədqiq üçün Von Verdenlə Saymonofların rəyasətində göndərmiş olduğu heyətdən daha 1719-cu ildə belə bir məlumat alırdı: “Bakı ağ daşdan yapılmış surla mahsurdur (hasarla əhatə olunmuşdur). Şəhərin önündə saysız gəmilər gördük. Onlar müxtəlif İran limanlarına götürmək üçün neft yükləməkdə idilər. Çox tələb olduğundan burada bu yer yağı ticarəti çox böyükdür.”

1722-ci ildə Şimali İrana olan səfəri zamanı təhqiqat icrasını yerinə yetirməkdə idi. İki il sonra ruslar Bakını müvəqqəti bir zaman üçün işğal etdikləri vaxt Pyotr general Mutuşkinə Peterburqdan belə bir əmr göndərirdi: Min put və ya nə qədər mümkünsə, ağ neft göndərin.”

Bakı rusların əlində uzun müddət qalmadı və 1735-ci ildə buranı tərk etməyə məcbur oldular. Fəqət Rusiyanın Bakıya olan tamahı sön-məmişdi.

“Qafqasa hakim olan Hindistana da hakim olur” – deyən Böyük Yekaterina zamanında Bakı və Azərbaycan məsələsi yenidən meydana çıxır. 1796-cı ildə ruslar Dərbəndi alır və 1801-ci ildə Gürcüstanda yerləşir. Əslində bu zamandan etibarən Azərbaycan şimaldan, şərqdən (dənizdən) və qərbdən od arasına alınır. Bu vaxtlarda Qafqazdakı rus orduları komandanlığına təyin olunan məşhur Sisiyanov Xəzər sahillərini yenidən zəbtə qərar verərək general Zavalışın komandası altında Bakı üzərinə dəniz yolu ilə bir ordu göndərir. Fəqət Bakı xanı Hüseynqulu xan Qubadan aldığı yardımla Zavalışını məğlubiyyətə məcbur edir.

Gəncəni qılıncdan keçirən və Cavad xanın qəhrəman müqavimətini qıran Sisiyanov hiddətlənərək həmin vaxt Bakı üzərinə gəlir. Yol üzərində Şirvan xanı Mustafa xanın bəyatını (ona tabe olmaq vədini) alan Sisiyanov Şamaxı dağlarını aşaraq 1806-cı ilin əvvəlində Bakı surlarına (qala divarlarına) dayanır. Hüseynqulu xanın tabeçiliyindəkilərdən biri Sisiyanovla yavəri Eristofu öldürür. Bundan panikaya düşən rus ordusu gəmilərə minərək qaçır. Qafqas rus ordusu komandanlığına təyin olunan Kudoviç Bulqakovun komandası altında Bakı üzərinə göndərdiyi bir qüvvə 3 sentyabr 1806-cı ildə Bakını işğal edərək Rusiyaya tabe edir.

Bakının, Azərbaycanın zəbti və Rusiyanın bütün Qafqasda yerləşməsi bütün Şərq üçün böyük bir təhlükə yaradır. Rusiya bu üsulla sistemə bir sürətlə şərqə və cənuba doğru irəliləməyə başlayır. Dağıstan mühasirəyə alınaraq yarım əsrlik müqavimətdən sonra təslimə məcbur edilir. Türkiyə Qarsını, Ərdəhan və Batumunu, hətta Şərqi Anadolunu itirir. Türkiyə bir rus müstəmləkəsi halına gəlir. Türkiyəni işğal olunur.

Məhəmmədoğlunun çox əsaslı və faktlara əsaslanan tədqiqindən öyrənirik ki, Rusiya tərəfindən zəbti XIX əsrin ilk yarısına qədər siyasətən bitmişsə də, iqtisadən Rusiya XIX əsrin sonuna qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına hakim olmamışdır. Rusiyanın işğalından sonra 1872-ci ilə qədər Azərbaycan xanlıqları dövründəki üsul və metodla işləməkdə davam et-

miş, Rusiya buraya heç bir yenilik əlavə etməmiş və ixracatını yenə əvvəlki kimi İrana və şərq məmləkətlərinə etməkdə davam etmişdir.

Bu da azdır. Rusiya hakimiyyəti əsnasında Bakı petrol sənayesi süqut etməyə başlamış və müstəqil xanlıqlar dövrünə nisbətən istehsal və qazanc fəvqəladə azalmışdır. Yalnız 1872-ci ildən sonra xüsusi mülkiyyətə və xarici sərmayəsinə söykənərək Bakı sənayesi texnika və sərmayə sahəsində ildırım sürətilə yüksəlməyə başlamış, 1867-ci ildə 999 000 pud olan istehsal 1877-ci ildə 20 000 000 pud olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətin tanınması və qərb sərmayəsilə texnikanın məmləkətə gəlməsilə yüksələn neft sənayesi Bakı məsələsini yeni bir səhifəyə salırdı. Bir tərəfdən Bakı beynəlmiləl bir əhəmiyyət alır, o biri tərəfdən yerli Azərbaycan burjuaziyası yetişirdi. Artan sənaye sayəsində Bakı sürətlə böyüyür, az zamanda kiçik bir qəsəbə halından amerikasayağı bir şəhər halına gəlir, on minlik əhali yüz minə, iki yüz minə, hətta üç yüz minə çıxırdı. Hər tərəfdən axışan erməni və sairə kimi qüvvələrə qarşı türklərdə milli hiss qıcıqlanır və türklər bir tərəfdən milli sərvətlərini itirməmək, digər tərəfdən əhalinin əksəriyyətini təmin etməyə çalışır və heyrətedici bir müvəffəqiyyətlə hər iki sahədə qələbə çalırlar. Bakı hər cəhətdən bir türk şəhəri olaraq qalır və eyni zamanda, Azərbaycanın mədəniyyət, sənaye, ticarət və siyasi mərkəzi halına gəlir.

Rusiya XIX əsrin əvvəlində Azərbaycana girdiyi zaman qarşısında özündən çox irəlidə olan bir məmləkət tapmışdı. Azərbaycan ona təslim olmurdu. Mütəhərrik bir şəkildə olsa da, məmləkət ona 30 il müqavimət göstərmişdi. Rusiya məmləkətin bütün hakim ictimai zümrələrini mütilləşdirərək özünə bir qapı qulu zümrəsi yaratmışdı. Ticarət və sənaye burjuaziyasını ortadan qaldırmışdı.

Bakıda başlayan yeni dövr yeni ictimai qüvvələr gətirir və Avropa əqidəsilə yetişən bu qüvvələr millətin idarə mövqeyinə keçirdilər.

Yeni ideyalar, yeni fikirlər və yeni məfkurələr doğurdu və bu fikirlər Bakıdan məmləkətin hər tərəfinə yayılaraq yeni milli bir hərəkət yaradırdı: Milli Azərbaycan istiqlalı hərəkəti!..

Bu hərəkət qarşısında rusların ağından tutub qızılına qədər hamısı vahid bir cəbhə aldılar və bizə bolşeviklər xarabazar bir məmləkət verəcəklərini söylədilər. Halbuki Bakı tarixi, abidələri, xatirələri, coğrafi vəziyyəti, əhalisinin əksəriyyəti və milliyyəti etibarilə, iqtisadiyyatı etibarilə bir türk və Azərbaycan şəhəri idi. Azərbaycanda və azərbaycanlılara məxsus neft ocaqlarında rusların iştirakı azərbaycanlılara nisbətən heç dərəcəsində olmuşdur,

istiqlalını elan etmiş olan Azərbaycan bu tarixi, milli siyasət, iqtisadi, insani haqlarına dayanaraq Bakıya qızıl ruslardan qurtulmaq üçün savaşa girişmiş, Türkiyədən aldığı qardaş yardımı ilə Bakı məsələsini Azərbaycanın xeyrinə həll etməyə müvəffəq olmuşdu. Bu zəfər günü haqqın boşa verilməyib silah gücü ilə, qan axıtmaqla alınması və yenə əldə silah olaraq bütün fəda-karlıqla qorunmasını sübut edən bir gündür.

Bu gün Bakı yenə bütün Azərbaycanla, bütün Qafqasla birlikdə rus işğalı altındadır. İldə 20 000 000 ton neft və məhsullarından doy-mayan və sovet təyyarəçiliyinin, traktor, tank, fabriklər və sairənin Bakı neftinə getdikcə daha çox ehtiyac hiss etdiyini söyləyən Moskva, eyni zamanda, ikiillik istiqlal dövründən bəhs edərkən “Müsavətçilər dünya inqilabını iki il şərqdən uzaqlaşdırdılar”, – deməyi də unutmurlar.

Bu, Bakı məsələsinin yalnız Azərbaycan məsələsi olmadığını isbat edir. Bolşevizmlə kapitalist dünyası arasında çarpışmanın ən mühüm səhnəsi müstəmləkə yollarının keçdiyi Yaxın Şərqdə cərəyan edəcəyini kimsə gözləmir. Və bu çarpışmada Azərbaycanın qanını içən sovet təyyarələri üçün Qafqas ən əmin bir üssulhərəkə (hərəkət bazasıdır) isə, Türkiyə ilə İran kimi qonşu qardaş dövlətlər də əlahiddə bir körpü rolunu oynayacaqlar.

Hindistana və Ağ dənizə doğru irəliləyən dünənki Rusiya üçün bu belə olduğu kimi, bugünkü bolşevik Rusiya üçün də belədir.

İranı rəsmən müstəmləkə halına gətirən dünənki Rusiya bu üssul hərəkətdən(hərəkət bazasından) hərəkət etmədimi? “Ya otonomi, ya anatomi”, – deyər Türkiyəni xəritədən silməyə qalxan dünənki Rusiya kimi, Türkiyəni Kürdüstan, Ermənistan, Ləzgistan, Qərbi Anadolu və Trakiya şəklində təsəvvür etdiyini yeri gəlmişkən rəsmən söyləyən bu günkü Rusiya da Qafqasa söykənməyirmi?

Binaənəleyh (buna görə də) Bakı, onunla birlikdə Azərbaycan və bütün Qafqas məsələsi şərq məsələsi deməkdir. Və 18 il bundan əvvəl Bakının qurtuluşu uğrunda axıdılmış olan qan yalnız Azərbaycan istiqlalı üçün deyil, bütün Qafqas, bütün türklük və bütün müsəlmanlıq dünyası üçün axıdılmışdır. Bu, dünən belə olduğu kimi, sabah da belə olacaqdır və bu gün Azərbaycan istiqlalı üçün axıdılan qan da eyni məqsədlə axıdılır (40, s. 9-12).

Məhəmməd Əli Rəsuloğlu**XATİRƏLƏR**

Balkan müharibəsi başlayanda Qafqaz müsəlmanlarının arasında böyük bir həyəcan var idi. Balkan müharibəsi münasibəti ilə bir bəyannamə hazırlandı. Bu bəyannamə Oruc Oğullarının mətbəəsində sahiblərindən xəbərsiz arkadaşımız Seyid Hüseynin yardımı və partiyamıza mənsub olan mürəttiblərin əl birliyi ilə bir gecədə çap edildi. Bu bəyannamənin Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi sayılan Bakıda dağıdılmasını istəmirdik. Abbas bəy bu bəyannamələri alaraq Tiflisə getdi. Orada bunları poçta qutularına ataraq bir gün sonra da geri döndü. Bu bəyannamə Qafqaz müsəlmanları arasında böyük bir həyəcan yaratdığı kimi, çar polisini də böyük bir təlaşa salmışdı. Bəyannamədə hər cür yardımda olması fikri irəli sürülür və yardım edilməsi istənilirdi.

O zamanlar necə isə Bakıda Türkiyə konsulluğunun açılmasına icazə verilmişdi. “Hilaliəhmər”ə yardım etmək üçün konsulluq binası önündə məhşəri bir toplantı halında toplanırdı. Bu həyəcədən ürəkən çar hökuməti konsulluğu bağladı.

Bəyannamə arkadaşımız Yusif Ziya tərəfindən İstanbula aparıldı. “Səbi-lülrəşad” məcmuəsi bu bəyannaməni eynilə nəşr edərək Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyəyə qarşı göstərdikləri münasibətdən ötrü məmnuniyyətini bəyan edən sətirlər yazdı.

Bu bəyannamə dolayısı ilə bir gecə mənim evimdə də axtarış edildi. Axtarış edən komissar müavini: “İstanbulda olan qardaşın (Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyi ittiham edirdi) tərəfindən sənə bir bəyannamə göndərildiyini və sənənin də onu bütün Qafqaza yaydığını bildirdilər. Sizdə də bu bəyannamə çıxmadı”, – dedi və getdi.

1918-ci ildə türk ordusu Bakını çevirdi. Türk ordusu qərargahına xəritə, plan və silah yetişdirmək üçün Müsavat Partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolu ilə türk ordusu qərargahı nəzdində olan arkadaşımız Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında türk ordusu qərargahına müntəzəm məlumatlar verilir. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə verilməsinə heyrət edirdilər. Türk ordusunun Bakını xilas azərbaycanlıları böyük bir qətlə təhlükəsindən qurtardı. Bu ordu yetişməsəydi, Azərbaycanın bir tərəfində çox geniş ölçüdə qətləmlər olacaqdı. Türk ordusu Azərbaycana yerləşdikdən sonra azərbaycanlılardan mürəkkəb bir hökumət qurulsa da, yaxşı bir fəaliyyət göstərmək imkanı tapılmadı. Nəhayət, türk ordusu Türkiyə hökumətinin müttəfiqləri ilə etdiyi bir razılaşmaya görə Bakıdan çəkilməli oldu. Məhəmməd Əmin bəy türk ordusu komandanları nəzdində bizi buraxıb getməmələri üçün çox rica və israr etdi və zabıtlərin rütbələrinin bir dərəcə yüksəldiyini və əsgərlərə yüksək maaş verəcəyini söylədisə də, zabıtlərin aralarında çıxan ixtilaf nəticəsində çəkilib getmə qərarı möhkəmləndi. **Türk əsgərləri Gəncəyə daxil olduqdan sonra türk ordusu komandanları ilə yaxşı münasibətdə olan arkadaşımız Vəli bəy arxalarınca Gəncəyə göndərildi. Qalmaları üçün bir dəfə də xahiş edildi (46, s. 10-11).**

MÜQAVİLƏ

OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ ARASINDA İMZALANAN MÜQAVİLƏ

Bismilləh-ir-rəhman-ir-rəhim,

Bir tərəfdə Osmanlı hökuməti, digər tərəfdə axır zamanda istiqlalını edən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti siyasi, hüquqi, iqtisadi və fikri sahələrdə məmləkətləri arasındakı münasibətləri dostluq və qonşuluq zəminində təsis etmək xüsusunda ittifaq elədiklərindən, nümayəndələri olmağ üzrə:

Osmanlı Dövləti:

Ədliyyə naziri və Dövlət Şurası rəisi Xəlil bəy əfəndi həzrətləri ilə Qafqaz cəbhəsi Osmanlı orduları komandanı general Vəhib Paşa həzrətlərini

Və

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Xariciyyə naziri Məhəmməd Həsən Hacinski həzrətləri ilə Milli Şura Rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy əfəndi həzrətlərini təyin etmişlər və adları çəkilən şəxslər üsula uyğun olaraq tərtib edilən rüsxətnamələrini qarşılıqlı olaraq təqdim etdikdən sonra aşağıdakı maddələri qərarlaşdırmışlar:

Dördüncü maddə

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən tələb hasil olduğu təqdirdə, Osmanlı hökuməti, daxili intizam və asayişin təmini üçün gərəkli silahlı qüvvələyə yardım edəcəkdir.

Beşinci maddə

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti, sərhədləri daxilində heç bir qruplaşmanın təşkilinə və silahlanmasına imkan verməməyi və sərhədini keçən bütün qrupları tərksilah edərək dağıtmağı vəd edir.

Altıncı maddə

Müqavilənin tərəfləri, endirimli tariflər tətbiq etmək surəti ilə dəmir yolu nəqliyyatı barəsində bir-birlərinə mümkün olduğu qədər yardım edəcəklər. Xüsusilə, dəmiryollarının inşası, işlədilməsi, müntəzəm təmiri, yaxud digər faydalı işlərin hamısı üçün lazım gələn avadanlıqların nəqli üçün xüsusi endirimli tariflər tətbiq ediləcəkdir. Hər iki tərəfə aid dəmiryollarında mütəhərrik avadanlıqların mübadiləsi, beynəlxalq qaydalara uyğun bir şəkildə icra ediləcəkdir. Hər iki tərəf bu xüsusda detalları müəyyənləşdirmək üçün tezliklə müzakirəyə başlayacaqdır.

4 Həziran 1334 (1918)

Məhəmməd Həsən Hacınski

Xəlil

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Mehmed Vəhib

(Bu müqavilə ixtisarla çap edilir)

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan türkcəsində

1. “Azərbaycan” qəzeti, Gəncə, 1918, N1.
2. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1918, N5.
3. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1918, N37.
4. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1919, N 62 .
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 894, s.2, iş.88.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 895, s.1, iş.142.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 277, s.2, iş-1.
8. Baykara H. Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992.
9. Bayramoğlu A. Cümhuriyyət ədəbiyyatında Qafqaz İslam Ordusu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu), B., 2008.
10. Budak M. Nuru Paşanın Qafqaz İslam ordusu haqqında raportu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu), B., 2008).
11. “Bəsirət” qəzeti, 1919, N246.
12. Darabadi. P. XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq münasibətlər sistemində (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu), B., 2008.
13. Əfəndizadə Ə. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə. Şəki, “Mədəniyyət” mətbəəsi, 1918.
14. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri, I c., B., 1982.
15. Hacıbəyli Ü. Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə böyük bir ziyafət. “Azərbaycan” qəzeti, 14 noyabr 1918, N37.
16. Həsənli C. Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər sistemində, 1918-1920. B., 1993.
17. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918- 1920). (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu), B., 2008.

18. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1990.
19. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990.
20. Rüstəmli A. Silahına arxalanmayan bir millət dağlara belə dayanırsa, yıxılacaqdır. "Ulus" qəzeti, 19 may, 1999.
21. Rüştü T. Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakı yollarında. B., 2008.
22. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri. B., 1997.
23. Ümmügülüm. Gözümüz yaşlıdır, sinəmiz dağlı. B., 1992.
24. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. B., 1991.
25. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və M. Ə. Rəsulzadə. B., 2001.
26. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. B., 1997.

Türkiyə türkcəsində

27. Akuzum F. Kardeş yardımı. "Azerbaycan" dergisi, Ankara, 1974, N 211.
28. Aras Ə. Kayıp etdigimiz büyük adam. "Türk izi" dergisi, 1952, N 2-3.
29. Aran T. Azərbaycan tarixinə qısa bir baxış. "Mücahit" mecmuası, Ankara, 1961, N 6.
30. "Azerbaycan" dergisi, Ankara, 1954, N 6-7 (30-31).
31. "Azerbaycan" dergisi, Ankara, 1955, N 6-7.
32. "Azerbaycan" dergisi, Ankara, 1958, N 7.
33. "Azerbaycan" dergisi, Ankara, 1973, N 206.
34. "Azerbaycan" dergisi, Ankara, 1977, N 224.
35. Caferoğlu A. Azərbaycan. "Mücahit" mecmuası, Ankara, 1960.
36. Gököl Ç. 15 Eylül 1918. "Mücahit" mecmuası, Ankara, 1957, N10.
37. "İstiklal" qəzeti, Berlin, 1933, N42.
38. Kengerli M. Kardeş yardımı. "Azerbaycan" dergisi, 1957, N6 (66).
39. Kurtulan E. Türk Ordusunun Azerbaycanda kalması meselesi. "Azərbaycan" dergisi, 1969, N4-6.

40. Mehmedzade M. B. Bakı meselesi. “Kurtuluş” dergisi, Berlin, 1936, N23.
41. Mirza Bala. İstiklal zaferinin destanı. “Azerbaycan” dergisi, Ankara, 1953, N 6 (18).
42. Mirza Bala. Bakı yollarında. “Kurtuluş” dergisi, Berlin, 1935, N11.
43. Mirza Bala. Kafkasya İslam Ordusu. “Azerbaycan” dergisi,, Ankara, 1954, N4-5 (28-29).
44. Oder K. Azərbycan. İstanbul, 1982.
45. Resulzade M. E. 15 Eylul münasebeti ile. “Kurtuluş” dergisi, Berlin, 1937, N35. 57
46. Resuloğlu M. E. Müsavat Partiyasının kuruluşu. “Müsavat” bülleteni, Münhen, 1962, N 4.61
47. Resulzade M. E. Azerbaycan Cumhuriyeti, teşekkülü ve şimdiki veziyyeti. İstanbul .1990.
48. “Yeni Kafkasya” dergisi, İstanbul, 18 sentyabr, 1924.

Rus dilində

49. «Азербайджан», газета, Баку, 1919, N197.
50. Топчибашев А. А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 г.). Б., 1994.

KİTABDA ADLARI ÇƏKİLƏN ŞƏXSİYYƏTLƏR

NURU PAŞA KİLLİGİL (1889-1949)

Bakının xilaskarı kimi tarixə daxil olmuş **Nuru Paşa Killigil 1889-cu ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində anadan olub.** Tanınmış hərbi Ənvər Paşanın qardaşıdır. Hərbi məktəbdə təhsil alıb, buradan zabit olaraq məzun olub. 1909-cu ildə 3-cü ordu əmrinə, 1910-cu ildə piyada bölüyünə, 1912-ci ildə isə 1-ci kolordu (Korpus, hərbi birləşmə) komandanlığına alınıb. 1915-ci ilin fevralından 1918-ci ilin əvvəllərinə qədər Afrika qrupları komandanı vəzifəsində çalışıb. 1918-ci ilin yanvarın 3-dən Qafqaz İslam Ordusu komandanı olaraq çalışmağa başlayıb və həmin ilin mayında Gəncədə olub. Hərbi rütbədə isə fəxri generaldan ordu generallığına yüksəlib. 1919-cu ildə İngiltərə hökuməti tərəfindən həbs edilib. Sonradan Batumdakı hərbi cəza evindən Azərbaycana qaçıb. Milli mücadilədə 1920-ci ilin iyununda tabeliyindəki qüvvələrlə Şərqi cəbhəsi komandanlığına könüllü olaraq qatılıb və ermənilərin təcavüzünə qarşı aparılan savaşa 12-ci Tümanın sağ qanadını təşkil edərək Sarıqamışın geri alınmasında iştirak edib. Daha sonra Şərqi Cəbhəsi komandanlığında çalışıb. 1923-cü ilin 4 oktyabrından təqaüddə olub. İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniyada əsirlikdə olan müsəlman-türk xalqlarından ibarət legionların (könüllü birliklərin) yaradılmasında türk generalı Ərkilət Paşa ilə birgə Nuru Paşanın da adına rast gəlinir.

1949-cu ilin martın 2-də İstanbuldakı silah fabrikasının partlayışı zamanı 27 nəfərlə birlikdə Nuru Paşa da həlak olub.

ƏNVƏR PAŞA (1881- 1922)

Türkiyənin Hərbi naziri olmuşdur. İttihad və Tərəqqi Təşkilatının liderlərindən biri idi. 1918-ci ildə Almaniyaya getmək məcburiyyətində olmuşdur. 1920-ci ilin sentyabrında

Bakıda Şərq xalqlarının qurultayında iştirak etmişdir. 1921-ci ildə Ənvər Paşa Türkiyəyə keçmək məqsədilə Batuma getmişdir. Lakin Mustafa Kamal Paşanın başçılığı ilə Türkiyə hökuməti ona Türkiyəyə keçməyi qadağan etmişdir. 1921-ci ilin noyabrın 27-də G. Çiçerin Rusiyanın Batumdakı konsuluna məktub göndərərək belə bir göstəriş verdi: "...indiki vaxtda Ənvərin Türkiyədə görünməsinə yol vermək olmaz... Biz ona daha Batumda qonaqpərvərlik edə bilmərik".

1921-ci ilin sonunda Ənvər Paşa xəlvəti olaraq Buxaraya getmiş, anti-sovet hərəkata başçılıq etmişdir. 1922-ci ilin avqustunda döyüşdə öldürülmüşdür.

RÜŞDÜ TÜRKƏR

Qafqaz İslam Ordusunun zabiti olub. **Hərb rəisi kimi məsul vəzifə daşıyıb.** Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Qafqaz İslam Ordusunun apardığı müharibənin canlı şahidi olub. 1934-cü ildə özünün çox dəyərli "Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakı yollarında" xatirələrini yazaraq əsgəri məcmuədə çap etdirib. **Bu xatirələr Bakının azad edilməsi tarixinin öyrənilməsində ciddi bir mənbədir.**

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ (1884-1955)

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 31 yanvar 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində doğulub. "Rus-Tatar" məktəbində oxuyub.

1902-1903-cü illərdə Müsəlman Gənclik Təşkilatını yaradıb. 1904-cü ildə milli ziyalılarımızın görkəmli nümayəndələrindən M.H.Mövsumovun, M.H.Hacınskinin və M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə müsəlman sosial-demokrat Hümmət Təşkilatı yaradılıb. O, Ə. Ağaoğlunun redaktorluğu ilə

çıxan “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərində müxtəlif mövzularda məqalələri ilə çıxış edib. Bakıda təqib olunduğu üçün 1909-cu ildə İrana gedib. Təbrizdə Səttar xanla və onun silahdaşları ilə görüşüb. Tehranda Avropa təhsilli iranlılarla birlikdə 1910-cu ildə İran Demokratik Partiyasının əsasını qoyur. “İraninov” (“Yeni İran”) qəzetində redaktorluq edir. Burada da M.Ə.Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün İstanbula mühacirət edir, “Türk Yurdu” jurnalında yazılar çap etdirir. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar verilən ümumi bağışlamadan sonra Bakıya qayıdır. 1911-ci ilin oktyabrında əsası qoyulan Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasının Sədri olur. 1918-ci il mayın 27-də səs çoxluğu ilə M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın Sədri seçilir.

1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra M.Ə.Rəsulzadə həbs olunur. Keçmiş mübarizə dostu Stalin onu həbsdən azad edib Moskvaya aparır. Bir müddət sonra M.Ə.Rəsulzadə gizli olaraq Türkiyəyə mühacirət edir. 1929-cu ildən onun mühacirət həyatının Avropa dövrü başlayır.

1942-ci ildə azərbaycanlı hərbi əsirlərin xilasını üçün Almaniyada Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi ilə danışıqlar aparır. Sonradan Almaniyanı tərk edib Buxarestə gedir. 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan M.Ə.Rəsulzadə burada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaradır. M.Ə. Rəsulzadə 1955-ci ilin mart ayının 6-da vəfat edib və Ankaranın Əsri məzaristanlığında dəfn olunmuşdur.

FƏTƏLİ XAN XOYSKI (1875-1920)

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimidir. 1875-ci ildə Şəkiddə anadan olub. 1901-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. Gəncə, Suxumi, Batum, Kutaisi məhkəmələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. II Dövlət Dumasının nümayəndəsi olub. Zaqafqaziya Federativ Respublikasının Ədliyyə naziri olub. 1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cüm-huriyyəti yaradıldıqdan sonra Nazirlər Şurasının Sədri təyin edilib.

1919-cu ilin dekabrın 23-də isə N. Yusifbəylinin təşkil etdiyi hökumət kabinetində Xarici İşlər naziri vəzifəsini icra edib.

1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra F.X.Xoyski Gürcüstana getmiş, iyun ayının 19-da Tiflisdə erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ (1881-1920)

Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi Nəsim bəy Yusifbəyli 1881-ci ildə Gəncədə anadan olub. 1902-1907-ci illərdə Odessa Tibb Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil alıb. Bir müddət Krımın Baxçasaray şəhərində yaşamış, “Tərcüman” qəzetində məqalələrlə çıxış etmişdir. Çar hökuməti tərəfindən təqib olunduğundan Türkiyəyə getmiş, İstanbulda yaşamışdır. 1917-ci ilin martında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasını yaradıb. 1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra o, Xalq Maarif naziri vəzifəsində çalışıb. 1919-cu ilin aprelin 14-dən Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Sədri təyin edilib. 1920-ci ilin 27 aprelində bolşeviklər Azərbaycana işğal etdikdən sonra N. Yusifbəyli Kürdəmir və Yevlax rayonları arasındakı ərazidə qətlə yetirilmişdir.

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV (1862-1934)

Azərbaycan Parlamentinin Sədri olub. 1862-ci ilin mayın 4-də Tiflisdə anadan olub. 1889-cu ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetinin baş redaktoru olub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra 1918-ci ilin oktyabrında Xarici İşlər naziri təyin edilmiş və həmin ilin dekabrın 7-də isə Azərbaycan Palamentinin Sədri seçilmişdir. 1918-ci ilin dekabrın 28-də Paris Sülh Konfransına göndərilən Azərbaycan Nümayəndə Heyətinin başçısı təyin edilib. Azərbaycanın 1920-ci ilin yanvarın 11-də dünya dövlətlərinə tanıtılmasında böyük xidmətləri olub. 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra Fransada qalıb, mühacirət həyatı yaşayıb. 1934-cü ildə Parisdə vəfat etmişdir.

HƏSƏN BƏY AĞAYEV (1875-1920)

Tanınmış dövlət xadimi Həsən bəy Ağayev 1875-ci ildə Gəncədə anadan olub. 1901-ci ildə Moskva Universitetinin tibb fakültəsini bitirib. Vətənə qayıtdıqdan sonra bir müddət həkim olaraq çalışıb. 1906-1907-ci illərdə İrana mühacirət edib, orada yaşayıb. 1911-1912-ci illərdə Gəncədə rus di-

lində çıxan “Yujni Qafqaz” (“Cənubi Qafqaz”) qəzetinin redaktoru olub. O, 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Milli Şurasının sədr müavini seçilib.

1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra H.Ağayev Dəniz Yolu İdarəsinin baş həkimi vəzifəsində çalışıb. 1918-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin sədr müavini seçilib.

1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycan işğal edildikdən sonra Tiflisə getmiş, orada muzdlu erməni qatili tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

MƏHƏMMƏD HƏSƏN HACINSKİ (1875-1931)

Tanınmış ictimai-siyasi xadim olan Məhəmməd Həsən Hacinski 1875-ci ildə Bakıda anadan olub. Peterburq Texnoloji İnstitutunu bitirib. Bir müddət Moskvada çalışdıqdan sonra Bakıya qayıdıb. 1904-cü ildən ciddi siyasi fəaliyyətə başlayıb. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılanda ilk Xarici İşlər naziri olub.

1931-ci ildə Tiflis həbsxanasında vəfat edib.

ÜZEYİR HACIBƏYLİ (1885-1948)

Azərbaycanın tanınmış musiqi xadimi və görkəmli ziyalısi Üzeyir Hacıbəyli 1885-ci ilin sentyabr ayının 18-də anadan olub. Ü.Hacıbəyli Azərbaycanın musiqi mərkəzi olan Şuşada böyüyüb. 1899-1904-cü illərdə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alıb. “Həyat”, “İrşad” qəzetlərində çalışıb, “Həqiqət” qəzetinin redaktoru, sonradan isə “Azərbaycan” qəzetinin müvəqqəti redaktoru olub. 1908-ci ilin 12 yanvarında onun yazdığı “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşası olmuşdur. 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra bütün fəaliyyətini musiqiyə həsr etmişdir. 1937-ci ildə “Koroğlu” operası tamaşaya qoyulub. Ü.Hacıbəyli Azərbaycan dövlət himninin müəllifidir. Ü.Hacıbəyli 1948-ci ildə vəfat etmişdir.

KƏRİM ODƏR
(1901-1981)

Azərbaycan mühacirətinin tanınmış xadimi Kərim Odər 1901-ci ildə Bakıda anadan olub. Bakı Ticarət Liseyini bitirdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xarici İşlər Nazirliyində Özəl Qələm müdirliyi vəzifəsində çalışıb. 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalıb. Üç ilə yaxın Tiflisdə yaşadığından sonra Türkiyəyə gedib, orada Mərkəzi Bankda çalışıb. “Azərbaycan”, “Azərbaycan ekonomisi” kitablarını çap etdirib. “Azərbaycan” jurnalında çoxlu yazılarla çıxış edib.

K.Odər 1981-ci ildə vəfat etmişdir.

CEYHUN HACIBƏYLİ
(1891-1962)

Tanınmış ictimai-siyasi xadim və jurnalist olan Ceyhun Hacıbəyli 1891-ci ilin fevralın 2-də Şuşada anadan olub. Bir müddət Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində, 1909-cu ildən isə Fransada, Parisdə Sorbon Universitetində təhsil alıb. Bakıya qayıtdıqdan sonra “İttihad” və “Müsəlmanlıq” qəzetlərinin redaktoru vəzifəsində çalışıb. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə birlikdə “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olub. Versal Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü olaraq iştirak edib. Azərbaycanın dünya dövlətlərinə tanıtılmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur.

1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra C.Hacıbəyli Parisdə yaşamağa məcbur oldu və burada Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini davam etdirdi.

C. Hacıbəyli 1962-ci ilin oktyabr ayının 2-də vəfat etmiş və Parisin Sen-Klu məzarlığında dəfn olunmuşdur.

MƏHƏMMƏD HADİ
(1879-1920)

XX əsr Azərbaycan şeirində romantizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. 1879-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan

olmuşdur. İbtidai təhsilini məhəllə məktəbində almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl mənimsəmişdir. O, “Həyat”, “Füyüzat”, “İrşad” kimi mətbu orqanlarda fəal çıxış etmişdir. “Firdovsi-ilhamat”, “Şükufeyi-hikmət” adlı şeir kitablarının müəllifidir. Birinci Dünya müharibəsi illərində şair Qafqaz Ordusu sıralarında müxtəlif döyüş cəbhələrində olmuşdur.

M.Hadi 1920-ci ildə vəfat etmişdir.

CƏFƏR CABBARLI

(1899-1934)

Ən yeni dövr Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir. Müasir ədəbi-bədii dilin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 1899-cu ildə Bakının Xızı kəndində doğulmuşdur. İlk təhsilini molla yanında alan Cəfər sonra Bakıda rus-tatar məktəbinə daxil olub. O, politexnik məktəbində və Azərbaycan Dövlət Universitetində təhsil almışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə C.Cabbarlı parlamentdə stenoqraf işləmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycan işğal edildikdən sonra “Gizli Müsavat”ın katibi seçilmişdir. 1923-cü ildə həbs edilmiş, müəyyən şərtlə azadlığa buraxılmışdır.

“Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına”, “Ana” və s. şeirlərinin, “As-lan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə”, “Firuzə” hekayələrinin, “Vəfalı Səriyyə”, “Solğun çiçəklər”, “Nəsrəddin şah”, Trablis müharibəsi”, “Ədirnə fəthi”, “Aydın”, “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “Yaşar” və s. kimi pyeslərinin müəllifidir.

C. Cabbarlı 1934-cü il dekabrın 31-də vəfat etmişdir.

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ

(1898-1959)

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri də Mirzə Bala Məmmədzadədir. Publisist, yazıçı, tarixçi kimi tanınan M. B. Məmmədzadə 1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində anadan olmuşdur.

M.B.Məmmədzadə Bakıdakı 7-ci Rus-Tatar məktəbini (1908-1914), Alekseyev adına 3-cü Ali ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini Bakı Texniki Sənaye məktəbində davam etdirmişdir.

O, 1912-ci ildə “Kaspi” mətbəəsində “Nəfi-elm və yaxud elmin sonu” adlı kitabını çap etdirmişdir. 1915-ci ildə M. Ə. Rəsulzadənin nəşr etdirdiyi

“Açıq söz” qəzetinə məqalələr yazan M.B.Məmməd zadə “Bəsirət” jurnalında baş redaktor işləmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra M. B. Məmməd zadə Müsavat Partiyası nəzdində yaradılmış Gənclər Cəmiyyətinin orqanı olan “Gənclər yurdu” (1918-ci il iyul-noyabr) jurnalının redaktoru (Firudin Tofiq Hacızadə ilə birgə) və “Azərbaycan” qəzetinin müxbiri olmuşdur.

M.B.Məmməd zadə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Parlamentində stenoqrafçı işləmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Bakıda “Müsavat”ın gizli təşkilatının rəhbəri olmuş, 1923-cü ilə qədər onun orqanı olan “İstiqlal” qəzetini nəşr etmişdir. 1923-cü ildə M.B.Məmməd zadə məsləkdaşları ilə birlikdə həbs edilmişdir. Sonralar təsadüf nəticəsində həbsdən azad olunmuşdur.

1924-cü ilin mayında M. B. Məmməd zadə İranın Ənzəli şəhərinə gedərək oradakı mühacirlərin fəaliyyətinə başçılıq etmişdir. 1927-ci ildə İstanbula köçmüşdür. M. Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Yeni Qafqaziya”, “Azəri Türk” (1928-1931) və “Odlu Yurd” (1929-1931) jurnallarında çalışan ədib həmçinin İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır.

Sovet hökumətinin tələbi ilə Azərbaycan mühacirlərinin rəhbərliyi Türkiyədən çıxdıqda (1931-ci il) M. B. Məmməd zadə də Varşavaya köçməli oldu.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması və Polşanın Almaniyaya tərəfindən işğalı ilə əlaqədar yenidən İstanbula köçən M. B. Məmməd zadənin “Milliyyət” və “Cümhuriyyət” qəzetlərində, “Türk ensiklopediyası”nda, “İslam ensiklopediyası”nda və digər nəşrlərdə Azərbaycan tarixinə dair çoxlu məqaləsi dərc edilmişdir.

O, 1954-cü ildən Münhendəki SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutunda çalışmış, burada iki il elmi şuranın sədri, iki il isə sədr müavini vəzifəsini icra etmişdi. M. B. Məmməd zadə 1959-cu ilin mart ayının 8-də İstanbulda vəfat etmişdir.

ƏHMƏD CƏFƏROĞLU

(1899-1975)

Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə 1899-cu il aprelin 17-də Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Gəncədə anadan olub.

1905-1909-cu illərdə Səmərqənddə yaşayıb. Gəncə gimnaziyasında təhsil alıb. 1916-cı ildə gimnaziyanı bitirdikdən sonra Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olub.

1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusuna könüllü yazılıb və Bakının daşnak və bolşeviklərdən azad edilməsində iştirak edib. Daha sonra Bakı Dövlət Universitetində təhsil alıb. 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra o, Azərbaycanı tərk edərək Türkiyəyə gedib. İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində oxuyub. Almaniyada Breslau Universitetində mükəmməl türkoloji təhsil alıb. 1932-ci ildə İstanbulda Ə. Cəfəroğlu “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisini nəşr edib.

O, bir sıra milli və millətlərarası cəmiyyətlərin üzvü olub. Türk Dili Qurumunun, Polşa Müştərəklər Cəmiyyətinin, Millətlərarası Ümumi Dialektoloji Mərkəzin, Ural-Altay Cəmiyyətinin və Millətlərarası Dəniz Kültürü İnstitutunun üzvü, Polşa Elmlər Akademiyasının (1938), Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Fin-Uqor Cəmiyyətinin müxbir üzvü seçilmişdir.

Ə. Cəfəroğlu 1975-ci il yanvarın 6-da vəfat etmiş, İstanbulda dəfn olunmuşdur.

FEYZİ AKÜZÜM **(1922-1991)**

Feyzi Aküzüm 1922-ci ildə Qarsda doğulmuşdur. İlk və orta təhsilini Qarsda başa vurduqdan sonra Ankara Universitetinin ziraət fakültəsinə daxil olmuşdur. Təhsilini bitirdikdən sonra Türkiyə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində çalışmışdır. O, burada yüksək vəzifələrdə işləmişdir.

1949-cu ildən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin işlərində böyük fəallıq göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxın təmasda olmuşdur. Sonralar Azərbaycan Milli Mərkəzinin üzvü və Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Başqanı olan F. Aküzüm “Azərbaycan” dərgisində dəyərli yazılar çap etdirmişdir.

F. Aküzüm 1991-ci ilin 26 dekabrında Ankarada vəfat etmişdir.

MƏHƏMMƏD KƏNGƏRLİ **(1914-2006)**

Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsinin və mühacirət mətbuatının önəmli şəxsiyyətlərindən olan Məhəmməd Kəngərli 1914-cü ildə yanvarın 10-da Tərtərdə anadan olmuşdur. Orta təhsilini başa vurduqdan sonra 1933-cü ildə universitetin tibb fakültəsinin rus bölməsinə daxil olmuş, daha sonra isə Leninqrad Hərbi Akademiyasına qəbul edilmiş və 1939-cu ildə təhsilini başa vurmuşdur.

1942-ci ildə İkinci Dünya müharibəsində almanlara əsir düşmüş və burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başqanı M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxından tanış olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyada çətin şəraitdə yaşayan M. Kəngərli 1952-ci ildə Türkiyəyə getmiş, Ankarada Azərbaycan Milli Mərkəzində və Azərbaycan Kültür Dərnəyində çalışmışdır.

1952-1979-cu illərdə Türkiyənin Sağlıq və Sosial Yardım Bakanlığının müxtəlif xəstəxanalarında baş həkim, sağlıq müdiri, Qızılay baş müdir yardımçısı, Türkiyənin Bonndakı səfirliyində müşavir vəzifələrində çalışmışdır.

1963-cü ildə Kıbrıs hadisələrində oraya getmiş və Qızılay xəstəxanasını yaratmışdır. Sonradan Türkiyədə Anıtlar Dərnəyi Başqanı olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

M.Kəngərli 2006-cı ildə Ankarada vəfat etmişdir.

ƏHMƏD CAVAD (1892-1937)

Azərbaycanın tanınmış şairi Əhməd Cavad (Cavad Axundzadə) 1892-ci ilin may ayının 5-də Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndində anadan olub. İlk təhsilini molla yanında alıb. 1906-1912-ci illərdə Gəncə Müsəlman Ruhani Seminariyasında təhsil alıb. Ə. Cavad 16 yaşından müəllimlik edib. 1918-1920-ci illərdə “Qoşma”, “Dalğa” şeirlər kitabını çap etdirib. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra təqib edilib. 1923-cü ildə ilk dəfə həbs olunub. Ə.Cavad 1937-ci ildə güllələnib.

MƏHƏMMƏD ƏLİ RƏSULOĞLU (1882-1982)

Azərbaycan istiqlalı uğrunda böyük mücadilə aparmış Məhəmməd Əli Rəsuloğlu 1882-ci ildə aprel ayının 7-də Bakıda anadan olub. M.Ə. Rəsuloğlu görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğludur. M.Ə.Rəsuloğlu Azərbaycanın ilk milli-siyasi partiyası olan Müsavatın üç qurucu rəhbərlərindən biridir.M.Ə.Rəsuloğlunun Azərbaycanda başlayan mücadiləsi (sonradan – mühacirətdə) Türkiyədə, İranda, Almaniyada, Polşada, Rumıniyada və bir çox ölkələrdə davam etmişdir. M. Ə. Rəsuloğlu 1982-ci ildə fevral ayının 3-də vəfat etmiş və İstanbulda dəfn edilmişdir.

ÇİNGİZ GÖYGÖL

Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış xadimidir. 1955-ci ildən Ankarada nəşr edilən “Mücahid” jurnalının baş redaktoru olub. Yüksək ali təhsilə malik olan Ç.Göygölün əslı Gəncədənıdır.

Azərbaycan mühacirət mətbuatında Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı ilə, mədəniyyət tarixi ilə bağlı çoxlu sayda məqalələr müəllifdir.

Ç.Göygöl Türkiyənin Ankara şəhərində yaşamış və orada vəfat etmişdir.

ÜMMÜGÜLSÜM (1899-1944)

Tanınmış şairə Ümmügülsüm 1899-cu ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olub. O, tanınmış dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi qızı və yazıçı Seyid Hüseynin həyat yoldaşı olub. İlk şeirini 1908-ci ildə yazıb. Dövrün aparıcı mətbuat orqanları olan “İqbal”da, “Açıq söz”də, “İstiqlal”da, “Azərbaycan”da, “Dirilik” və “Məktəb”də şerləri çap edilib. Bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra 30-cu illərdə Ümmügülsüm xanım sürgün edilir. Ağır sürgün həyatı yaşayan Ümmügülsüm xanım 1944-cü ildə vəfat edib.

ABDULLA ƏFƏNDİZADƏ (Əbdü Əfəndizadə) (1873-1928)

Tanınmış siyasi xadim Abdulla bəy Əfəndizadə 1873-cü ildə anadan olub. 1899-cu ildə Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirib. Şəkidə, sonradan isə Bakıda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub.

1918-ci ildə Şəkidən Azərbaycan Parlamentinə deputat seçilib. Əh-rar Partiyasının yaradıcılarındanır. 1918-ci ildə Şəkidə “Mədəniyyət” mətbəəsində “Ya ölüm, ya Türkiyə!” kitabçası çap edilib. Kitabçada Birinci Dünya müharibəsi, Türkiyənin və islam dünyasının bu müharibəyə qədərki və müharibə dövrü durumunu diqqətlə izləmiş, Azərbaycanın və bütünlüklə Qafqaz türklərinin taleyi ilə bağlı problemlərə münasibətini bildirmişdir. A.Əfəndizadə 1928-ci ildə vəfat edib.

NAĞI ŞEYXZAMANLI
(1883-1967)

Tanınmış dövlət xadimi olan Nağı Şeyxzamanlı 1883-cü ildə Gəncədə anadan olub. “Difai” və “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyalarının fəallarından olub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatında çalışıb. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Türkiyəyə gedib. Türkiyədə o, bir çox maraqlı kitab və məqalələr yazaraq nəşr etdirib. N. Şeyxzamanlı 1967-ci ildə vəfat edib.

HÜSEYN BAYKARA
(1904-1984)

Tanınmış ziyalı Hüseyn Baykara 1904-cü ildə Şuşada anadan olub. Bakı Dövlət Universitetində təhsil alıb. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb.

Təqiblərə məruz qaldığından 1927-ci ildə əvvəlcə İrana, oradan da Türkiyəyə gedib. İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində oxuyub. İstanbulda prokuror vəzifəsində çalışmış, eyni zamanda mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etmişdir. H.Baykara 1984-cü ildə vəfat etmişdir.

SALMAN MÜMTAZ
(1884-1937)

Əsgərov Salman Məmmədəmin oğlu – şair, ədəbiyyatşünas, mətnşünas. 1884-cü il mayın 20-də Nuxa (indiki Şəki) şəhərində anadan olub. Kiçik yaşlarından ailəlikcə Orta Asiyanın Aşqabad şəhərinə köçdüklərindən uşaqlıq dövrü burada keçib. Klassik şerq ədəbiyyatı yaradıcılarının əsərlərinin kolleksiyaçısı idi. S.Mümtazın klassik Azərbaycan ədəbiyyatının toplanıb nəşr edilməsi və tədqiqində böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan dövrü mətbuatında satirik şerləri, mənzum felyetonları çap edilib. 1937-ci ildə həbs olunub. S.Mümtaz 1941-ci ilin sentyabr ayında Oryol şəhərində güllələnib.

**ABDULLA ŞAİQ
(1881-1959)**

1881 -ci ilin fevralın 24-də **Gürcüstanın Tiflis (Tbilisi) şəhərində anadan olub.** 1889-cu ildə altısınıflı məktəbə daxil olub. Sonralar ailəsi ilə birlikdə İrana köçüb və burada mükəmməl təhsil alıb. 1900-cü ildə yenidən Tiflisə qayıdıb. Bir müddət sonra Bakıda məktəblərdə müəllimlik edib. Çoxlu sayda dərslər kitablarının, pyeslərin və hekayələrin müəllifidir.

A.Şaiq 1959-cu ildə Bakıda vəfat edib.

FOTOLAR, SƏNƏDLƏR

*Bakının Qurtuluşunda
fədakarlıq göstərmiş
Nuru Paşa*

*Bakının Qurtuluşunda
fədakarlıq göstərmiş
Mürsəl Paşa*

Kazım Qarabəkir

Nazim Bəy

Ənvər Paşa (soldan) və Nuru Paşa (sağdan) ataları ilə birgə

*Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd Paşanın 1919-cu ildə Şəkiyə ziyarəti.
Şəkildəkilər (soldan sağa): fabrik sahibi Yaqub bəy (bolşeviklər onu
sonradan güllələyiblər); fabrik sahibi kiçik Yaqub bəy; Şəki bölgə komandiri
Yarbay Nəcib bəy; tacir (adı bilinmir); Hacı Əhməd Paşa; Şəki Bələdiyyə
Başkanı Aran bəy; Hacı Əhməd Paşanın yavəri (adı bilinmir);
Mehmet (Məmi) bəy Əhmədoğlu.*

Nuru Paşa Gəncədə azərbaycanlılar arasında

Xilaskar ordu Bakıda

Nuru Paşanın yaxın dostu olmuş Nağı Şeyxzamanlının yaşadığı evin xatirə lövhəsi

Nuru Paşa 1918-ci ildə Gəncədə olarkən bu evdə yaşayıb

Azərbaycanda Türk Şəhid məzarları

Göyçayın şimalında yerləşən Ərvan (bəzən Arvan da deyirlər) dərəsi. Burada 1918-ci ildə ermənilərlə döyüşlər olub. Bu yerə "Qısa dərə" də deyilir. Həmin döyüşlərdə həlak olan bir türk əsgərinin məzarı burada qorunub saxlanılır.

Hacıqabulda məzarlar

Şəki. Vərzət kəndində türk məzarı

Qubada İqriq kəndindəki məzarlar

Qobustan rayonunun Acudərə ərazisində (Qeyd edək ki, bura bir vaxtlar Şamaxının inzibati ərazisi olub) türk əsgərinin məzarı qorunmaqdadır.

1918-ci ildə ermənilər yüzlərlə günahsız şamaxılıni qətlə yetirmişlər. Bu məzar da onlardan birininidir. Qəhrəman türk əsgərləri ermənilərin dinc vətəndaşlara qarşı olan qətliamının qarşısını aldılar.

İsmayilli rayonunun Hacıhətəmli kəndində şəhid məzarı.

*Qəbələ.
Norqışlaq kəndindəki məzar*

NAXÇIVAN.
Sədərəkdəki məzar

Qeyd: Naxçıvanın Ordubad bölgəsində, bu bölgənin Dırnis, Əylis, Aza kəndlərində də şəhid məzarları vardır.

Sabirabadda Qəzli kəndində türk şəhidlərinin məzarı

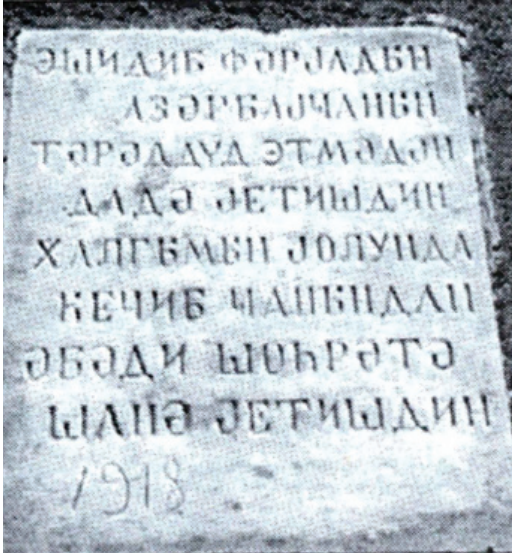
Burada 10 qəhrəman türk əsgəri dəfn edilib. 1992-ci ildə isə türk iş adamı A.Doğan bu məzarlar üzərində piramida formasında baş daşı inşa etdirmişdir.

Salyanda türk şəhid məzarları.

Astaranın Pənsər kəndində Türk şəhid məzarı. Bu torpaqda qəhrəmancasına şəhid olan Camal Yusif bəyin məzarı var. Astaranın Hacı Teymur Məscidi bağçasındakı bu türk məzarı 2016-cı ilin dekabrın 2-də Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəlciliyi Silahlı Qüvvələr Attaşeliyi tərəfindən abadlaşdırılmışdır.

NOVXANIDA.

*Qəbirlərin üstündə Şıxəli Qurbanovun
bu misraları həkk edilib:*

*Eşidib fəryadın Azərbaycanın,
Tərəddüd etmədən dada yetişdim.
Xalqımın yolunda keçib canımdan,
Əbədi şöhrətə, şana yetişdim.*

*1949-1950-ci illərdə, bağ torpaqları
şəhərlilərə paylanarkən Balamirzə
Hacımirzə oğlu bağ sahələrində dəfn
edilən iki türk əsgərinin cənəzəsini
kənd qəbiristanlığına köçürüb.*

*Bakını azad etmiş qəhrəman türk əsgərlərindən ikisinin məzarı Mərdəkanda
qorunub saxlanılır. Mərdəkandakı 123 sayılı məktəbin həyətində olan bu məzarlara
yerli sakinlər və məktəblilər böyük ehtiram göstərirlər.*

Fatmayıda

Məhəmmədlidə (Məhəmmədida)

Onlar unudulmur

*Bakıda türk şəhidlərinin xatirəsinə ucaldılan abidə.
Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra xilaskar türk əsgərləri unudulmadı.*

ŞƏHİDLƏR

NƏSİL ADI	ATA ADI	ADI	QOŞUN NÖVÜ	RÜTBƏ	D. İLİ	VILAYƏT	ÖLÜMÜ	ÖLÜM YERİ
	Mustafa	Ali	piyada	s.əsgər	1304	Adana	şəhid	Bakı müharibəsində
Ölçü oğulları	Mustafa	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Adana	şəhid	Qafqaz cəbhəsində
	Süleyman Şakir	Şakir Efendi	piyada	baş leytenant	0	Adana	şəhid	Gümrüyə olan hücumda
Mustafa oğullarından	Ali	Ahmet	piyada	əsgər	1313	Afyon	xəstəlik	Deporbekir xəstəxanası
Bali oğulları	Abdulkadir	Ali	piyada	kiçik-çavuş	1310	Afyon	şəhid	Bakıda
Ahmet Kalfa oğullarından	Ahmet	Emin	ərzaq	s.əsgər	1294	Afyon	xəstəlik	21. Səyyar xəstəxanası
	Mehmet	Hakki Efendi	süvari	kapitan	0	Afyon	şəhid	Alagöz Meşki köyündə rus qarargahında
Kibar oğulları	Mehmet	Kadir	topçu	çavuş	1303	Afyon	şəhid	Meydan hərbi
	Recep	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Afyon	şəhid	Bakı civarında
Çil oğulları	Yusuf	Nasuf	piyada	s.əsgər	1296	Afyon	şəhid	Dərbənd müharibəsində
	Bekir	Osman	piyada	s.əsgər	1312	Afyon	şəhid	Bakı civarında
Hacimevlüt oğullarından	Halil	Osman	piyada	s.əsgər	1291	Afyon	şəhid	Bakı civarında
Baba Oğlu	Abdullah	İsa	piyada	s.əsgər	1307	Aksaray	şəhid	Qafqaz cəbhəsində
	Ömer	Ahmet	piyada	s.əsgər	1312	Amasya	şəhid	Alagöz hərbində
	İbrahim	Ali	piyada	s.əsgər	1315	Amasya	qeyb	Bakı civarında
	Kamil	Ali	piyada	s.əsgər	1312	Amasya	şəhid	Bakı hücumunda
Kürt Ömer	Ömer	Ali	piyada	s.əsgər	1315	Amasya	şəhid	Bakı civarında
Şaban oğullarından	Süleyman	Ali	piyada	s.əsgər	1313	Amasya	şəhid	Bakı hücumunda
Şahin oğulları	Mehmet	Bekir	piyada	s.əsgər	1310	Amasya	şəhid	Binəqədi önündə
Mirhasanoğlu	Hasan	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Amasya	şəhid	Qaracevizli civarı
Karamustafa oğullarından	Mustafa	Mehmet	piyada	s.əsgər	0	Amasya	şəhid	Alagöz hərbində
	Yusuf	Mehmet	piyada	s.əsgər	1295	Amasya	şəhid	Bakı hücumunda
	Mehmet	Musa	piyada	s.əsgər	1309	Amasya	şəhid	Bakının qərb sırtlarında
Abdullah oğullarından	Halil	Nuri	piyada	s.əsgər	1315	Amasya	şəhid	Bakı hücumunda
Dede oğullarından	Ahmet	Ziya	piyada	s.əsgər	1305	Amasya	şəhid	49. Fırqə Ağvaniz xəstəxanası
İğdişoğullarından	Abdullah	Ahmet	piyada	s.əsgər	1307	Ankara	qeyb	Qafqaz cəbhəsində
Göçer oğullarından	Hasan	Ahmet	piyada	s.əsgər	1309	Ankara	şəhid	Qarakilsə civarında
	Abdi	Ali	piyada	s.əsgər	1308	Ankara	qeyb	Bakı civarında
Dirhemoğullarından	Halil	Ali	piyada	s.əsgər	1297	Ankara	şəhid	Biləcəri
	Hasan	Ali	piyada	s.əsgər	1313	Ankara	qeyb	Bakı civarında
Nakliyeci oğullarından	İbrahim	Bekir	piyada	s.əsgər	1296	Ankara	şəhid	Binəqədi sırtlarında 1
Genç Osman oğullarından	Mustafa	İhabip	istehkam	s.əsgər	1305	Ankara	şəhid	Qarakilsə
Eğri oğulları	Osman	Hafiz Hasan	piyada	kiçik-çavuş	1311	Ankara	əsir	Qafqaz cəbhəsində
Evmiş oğullarından	Hasan	Hamza	piyada	s.əsgər	1307	Ankara	şəhid	Ağdaştəpə müharibəsi
Lapacı oğullarından	Mehmet	Hasan	piyada	s.əsgər	1292	Ankara	şəhid	Bakı döyüşündə top marmisiylə
Sarimehmet	Musa	Hasan	piyada	s.əsgər	1313	Ankara	qeyb	Bakı cənub qərb sırtlarında
	Osman	Hasan	piyada	s.əsgər	1308	Ankara	şəhid	Ağbulaq müharibəsi
Abidin oğulları	Mehmet	Hayrullah	piyada	s.əsgər	1307	Ankara	şəhid	Qafqaz

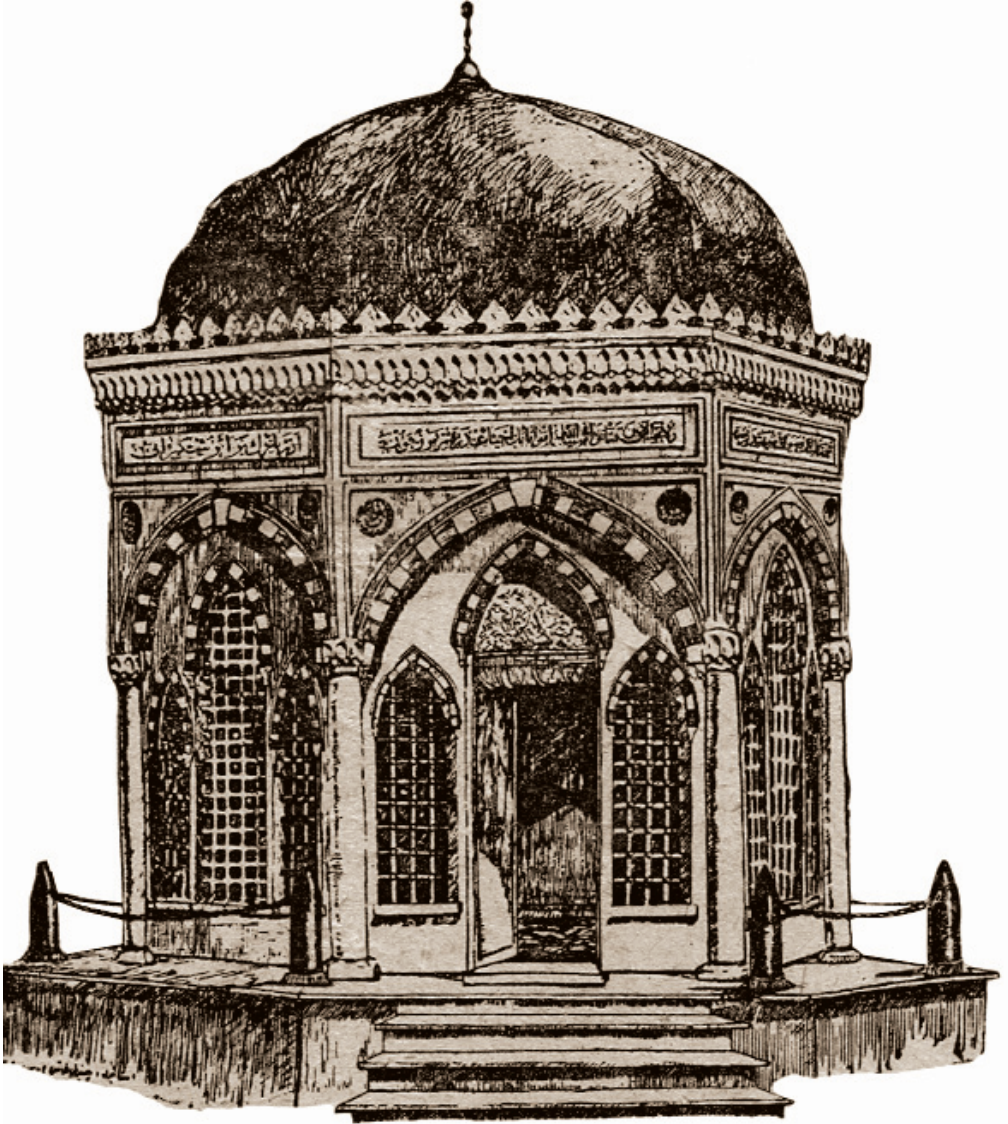
*Nuru Paşanın Cəfər Cabbarlıya
bağışladığı divar saati*

*Əbdü Əfəndizadənin
1918-ci ildə Şəkiddə çap olunan
“Ya ölüm, ya Türkiyə” əsəri*

Bakının türklər tərəfindən azad edilməsi münasibəti ilə Bakıda bir çox dəyərli əsərlər nəşr edildi. Həmin əsərlərdən biri də belə adlanır: “Mart hadisəsi – 1918 və yaxud Nuru Paşa Ordusu tərəfindən Bakının işğalı (azad edilməsi)”. Əsərin müəllifi Seyidağa Axundzadədir. Kitab “Turan” mətbəəsi mürəttiblərinin nəşriyyatında çap olunub. Əsər tarixi-publisistik üslubdadır. Dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Mart faciəsi, aprelə qədərki hadisələr təsvir edilib. İkinci hissədə apreldən iyula qədərki hadisələr təsvir olunub. Üçüncü hissədə iyuldan sentyabra, Bakının alınması hadisələri verilib. Dördüncü hissədə isə Bakının alınması, Nuru Paşanın xalq tərəfindən xilaskar kimi çağırılması göstərilib.

*1918-ci ildə Bakıda Türk şəhidlərinə qoyulması nəzərdə tutulan abidə.
Sovetlər Birliyi dövründə (1920-1991-ci illər) bu abidənin Bakıda qoyulması
mümkün olmadı.*

Bakının azad olunmasının 100 illiyi. Bakı, 2018-ci il.

BAKININ QURTULUŞU. QAFQAZ İSLAM ORDUSU

*Yığıcı: Nəzakət Muradova
Korrektor: İradə Quliyeva*

Texniki redaktor:
Hüseyn Kərimov

Səhifələyici:
Sədaqət Kərimova

Çapa imzalanmışdır: 27.04.2021.

Ölçü: 70x100 1/16. Çap vərəqi:11. Sifariş: 000/21. Say: 1000 ədəd.

NURLAR

Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, H.Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az